

LA CATALUNYA DE LA DRETA DE L'EBRE

**(LA FI DE LA CONQUESTA DE LA
CATALUNYA CENTRAL)**

JOAQUIM MONCLÚS

INDEX

PRÒLEG
SITUACIÓ GEOGRÀFICA
INTRODUCCIÓ HISTÒRICA
EPÍLEG

- 1ªPART. CONQUESTA I REPOBLACIÓ

INTRODUCCIÓ
TAULA CRONOLÒGICA DELS COMTES DE BARCELONA

L'ÈPOCA DE RAMON BERENGUER IV

INTRODUCCIÓ
LA CONQUESTA

L'ÈPOCA D'ALFONS I

INTRODUCCIÓ
ELS REPARTIMENTS

L'ÈPOCA DE PERE EL CATÒLIC

LES SENYORIES

LA SENYORIA DE LA PENYA D'ASNARLAGAIA
LA SENYORIA DE MASSALIÓ
LA SENYORIA DELS CAMBRILS
PROBLEMÀTICA A L'ENTORN D'UN DOCUMENT
EVOLUCIÓ DE LA SENYORIA DELS CAMBRILS
CRETES
CALACEIT

LES SENYORIES DEL BAIX MATARRANYA
INTRODUCCIÓ
MAELLA
FAVARA
NONASP
FAIÓ

LES SENYORIES D'HORTA Y BATEA
HORTA
BATEA

LES SENYORIES D'ALCANYÍS I MIRAVET
ALCANYÍS
MIRAVET

ELS POBLADORS
POBLADORS DEL MATARRANYA
POBLADORS DE LA TERRA ALTA

L'ÈPOCA DE JAUME I

INTRODUCCIÓ

PARTICIPACIÓ EN LA CONQUESTA DE MALLORCA

PARTICIPACIÓ EN LA CONQUESTA DEL PAÍS VALENCIÀ

EL SEGLE XIV

INTRODUCCIÓ

SITUACIÓ I PRINCIPALS FETS HISTÒRICS DELS MUNICIPIS DE LA ZONA
DURANT EL SEGLE XIV I POSTERIOR.

MUNICIPIS DEL MATARRANYA

MUNICIPIS DE LA TERRA ALTA

ELS COMPROMÍS DE CASP I ELS NOUS TEMPS

- 2ªPART. LA SOCIETAT

LES CLASSES SOCIALS

INTRODUCCIÓ

ELS SENYORS

ELS HOMINES

MOSSARABS Y MORISCOS

ELS JUEUS

APROXIMACIÓ DEMOGRÀFICA

INTRODUCCIÓ

EL MATARRANYA

LA TERRA ALTA

LES CARTES DE POBLACIÓ

INTRODUCCIÓ

INVENTARI DE LES CARTES DE POBLACIÓ I FRANQUÍCIA

LES RELACIONS ENTRE ELS SENYORS I ELS POBLADORS

ELS MITJANS PRODUCTIUS

L'ORGANITZACIÓ DELS MUNICIPIS

- 3º PART. ASPECTES POLÍTICS

INTRODUCCIÓ

ELS LÍMITS ECLESIASTICS

ELS LÍMITS CIVILS

LA LLENGUA

ELS TOPÒNIMS

INTRODUCCIÓ

CONCLUSIONS

ERRORS QUE CAL EVITAR

CRONOLOGIA DELS FETS MÉS IMPORTANTS

BIBLIOGRAFIA

PRÒLEG

Quan parlem de la Catalunya de l'Edat Mitja, la dividim generalment en la Catalunya Vella, que va fins al riu Llobregat, i en la Catalunya Nova, formada per la resta del territori. Jo n'afegiria una tercera, la Catalunya de la Dreta de l'Ebre.

El nostre país va des dels Pirineus fins a l'Ebre: això pensem moltes vegades. I oblidem que més enllà d'aquest riu hi ha unes terres que són tan catalanes com ho són, per exemple, les del Gironès, les de la Plana de Vic o les del Llobregat. Són molt a prop de nosaltres... potser per això les passem per alt.

Les comarques actuals de la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i les d'administració aragonesa - el Matarranya i la continuació de la Terra Alta - formen aquesta regió que anomeno la Catalunya de la Dreta de l'Ebre. Si és una regió oblidada des del punt de vista econòmic, industrial, turístic, etc., encara ho és més des de l'àmbit de la Història: Només cal fer una ullada a l'escassa bibliografia existent, molt reduïda si la comparem a la que fa referència a d'altres zones.

En aquest treball, em cenyiré als primers temps que van seguir la dominació musulmana i l'Edat Mitja. No descarto, però, la possibilitat d'estudiar més endavant èpoques posteriors.

Fa uns sis anys, en aquesta mateixa Facultat, vaig presentar una memòria de llicenciatura que tenia per títol *Calaceit sota els Cambrils* (1) publicada després per l'editorial Xarxa amb un pròleg de qui va ser el rector de la Universitat de Barcelona, el doctor Antoni Badia i Margarit. Intentava demostrar-hi que la visió històrica transmesa pels estudiosos no corresponia a la realitat.

---

1) *Calaceit sota els Cambrils (segles XII i XIII)*, memòria de llicenciatura presentada al Departament d' Història de la Facultat de Geografia i Història de Barcelona, 1985.

La introducció deia: *Aquest treball és l'inici de l'estudi d'un tema apassionant, com és la formació, a partir de la Reconquesta, dels límits civils i eclesiàstics entre Aragó i Catalunya. Penso que aquesta qüestió ha estat fins ara poc i mal estudiada, sobretot pel que fa a la zona situada més al sud del Principat.*

Els estudis més importants sobre la matèria han estat realitzats a començaments del segle pel grup d'historiadors del "Boletín", anomenats així perquè el seu vehicle d'expressió era fonamentalment el *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, publicat durant els anys 1907, 1908 i 1909. L'advocat i historiador Santiago Vidiella i Jassà en va ser el principal representant. Les seves tesis i les dels altres estudiosos del grup poden resumir-se de la manera següent: l'any 1169 Alfons I, II d'Aragó, ajudat pels ordes militars de l'Hospital i de Calatrava, va conquerir les riberes de l'Algars i del Matarranya i va posar punt final a la reconquesta de Catalunya i d'Aragó. En recompensa, el rei va donar a l'orde de Calatrava uns amplis dominis a Alcanyís. L'orde de Calatrava, d'origen castellà, serà considerat més endavant com un orde aragonès. Conseqüentment, les terres frontereres que li van ser concedides, que s'estenien fins al riu d'Algars, també seran considerades aragoneses.

Els límits eclesiàstics, segons Vidiella, havien de coincidir exactament amb els civils. Però a l'hora de restaurar les diòcesis, quan es va plantejar la disputa entre els bisbats de Tortosa i Saragossa, aquest darrer va cedir al primer, com a prova de bon enteniment, l'arxiprestat de Calaceit, que el bisbat de Tortosa va guardar fins al 1957, any en què, per motius polítics, va passar a mans del bisbat de Saragossa.

Aquests plantejaments han estat recollits i reafirmats per la majoria dels estudiosos i dels historiadors, llevat de mossèn Manyà, que intentà rebatre'ls sense aportar, però, cap documentació nova.

Després d'aquest treball, que, tot sigui dit, va ser molt ben rebut pels estudiosos del tema, no hi ha hagut cap altra aportació sobre aquesta qüestió(1).

---

(1) L'any 1987, va aparèixer l'obra *Sistema social, estructura agraria y organización del poder en el Bajo Aragón en la Edad Media (siglos XII y XV)*, de Carlos Laliena Corbera. Editada a Saragossa. Aquesta obra està feta des del punt de vista econòmic.

PRIMERA PART

CONQUESTA I REPOBLACIÓ

I. INTRODUCCIÓ

He escollit la data ben precisa de 1150 per començar aquest estudi per un motiu molt concret que explico tot seguit.

Al voltant de l'any 1150 la conquesta de noves terres havia menat les tropes cristianes fins a l'Ebre. El 1148 queia Tortosa. L'any següent, Lleida i Mequinensa. A partir d'aquest moment comença l'ocupació del territori, que no s'acabarà fins que, l'any 1232, Belasc d'Alagó conquereixi Morella i la zona quedi lliure de l'amenaça constant dels sarraïns.

Pel que fa a la data escollida per cloure aquest estudi, les meves raons són més complexes que en el cas precedent tot i que responen també a una lògica fonamentada.

La meva primera intenció era de tancar aquest treball a l'any 1250. Efectivament, en aquesta data totes les senyories ja estan pràcticament consolidades. En canvi la repoblació del territori no es pot considerar acabada sinó fins a finals de segle, quan els consells municipals s'organitzen i els senyors concedeixen cartes amb furs i lleis de regulació de la vida.

D'altra banda, l'any 1250 es convoquen les Corts a la ciutat d'Alcanyís per resoldre el plet que enfronta els infants Alfons i Pere sobre la qüestió de l'herència de llur pare Jaume I, que divideix el regne entre els dos fills. Aquest testament inaugura la delimitació de les fronteres entre Aragó i Catalunya. Tanmateix, caldrà esperar cent anys perquè quedin definitivament traçades, això és, quan es consideri que els dominis dels calatraves formen part d'Aragó i que els dels templers són catalans.

Així, malgrat els arguments que em permetien escollir l'any 1250, m'he decantat definitivament per l'any 1410 perquè fins aquesta data l'assentament total de la població i l'organització de la vida civil no es pot considerar totalment un fet.

Es més, el 1410 mor Martí l'Humà sense descendència i dos anys més tard és intronitzada a la Corona d'Aragó una dinastia castellana. S'acaben els anys de plenitud i comença la decadència de Catalunya i dels altres països que formen la Corona d'Aragó.

Han passat 250 anys, durant els quals a les nostres terres s'ha consolidat definitivament la població i ha ressorgit la vida municipal en tots els aspectes socials, econòmics, religiosos i culturals.

Vull destacar que la conquesta i la repoblació d'aquestes terres, com tants altres temes de la història medieval, necessiten una revisió completa, una revisió basada en un sistema historiogràfic modern que aportí i valori cròniques i documents nous referits a fets, esdeveniments o indrets concrets. Cal, a més, que els enquadri dins la història comarcal, o dit d'una altra manera, que no els deslligui de la història de les ciutats i les poblacions veïnes com Saragossa, Tortosa, Alcanyís, etc. Si no es fa així, hom desvirtua la visió global que ha de presidir qualsevulla concepció històrica.

Cal dir també que el fet d'acceptar tota una sèrie de notícies contingudes en la historiografia anterior, només tenint en compte la menor o major autoritat de l'historiador que en fa part -autoritat que, a més, fluctua segons les èpoques- és inadmissible. Tampoc no es pot acceptar la tradició a ulls clucs, perquè ja sabem que sovint és inventada per tal de justificar alguns fets importants.

Amb aquests criteris i cenyint-me, sempre que sigui possible, a les fonts escrites i arqueològiques, intentaré d'apropar-me i abordar el tema amb nous elements de judici, tot donant a l'estudi una certa originalitat i procurant utilitzar arguments inèdits per tal d'analitzar tot allò que fa referència a la conquesta i repoblació de les terres del sud de l'Ebre.

TAULA CRONOLÒGICA DELS COMTES DE BARCELONA:

Onze sobirans es van succeir des de l'any 1150 fins al 1410.

Ramon Berenguer IV el Sant	1131-1162	casà amb	Peronella d'Aragó
Alfons I el Cast	1162-1196	"	Sança de Castella
Pere I el Catòlic	1196-1213	"	Maria de Montpeller
Jaume I el Conqueridor	1213-1276	"	Elionor de Castella Violant d'Hongria
Pere II el Gran	1276-1285	"	Constança de Sicília
Alfons II el Franc	1285-1291	"	_____
Jaume II el Just	1291-1327	"	Blanca, filla de Carles de Nàpols Maria. Elisenda de Montcada
Alfons II el Benigne	1327-1335	"	Teresa d'Entença Elionor de Castella
Pere III el Cerimoniós	1336-1387	"	Maria de Navarra Elionor de Portugal Elionor de Sicília Sibiliba de Fortià
Joan I el Caçador	1387-1396	"	Marta d'Amanyac Violant de Bar
Martí I l'Humà	1396-1410	"	Maria de Luna Margarida de Prades

II. L'ÈPOCA DE RAMON BERENGUER IV (1131-1162)

L'any 1134 Alfons I d'Aragó, el Bataller, havia fet avançar les conquestes fins a Morella i àdhuc havia fet diverses concessions de les terres ocupades (1).

Però Alfons I no va tenir sort, i el 7 de setembre de 1134 moria a Poleñino, tres dies després d'haver estat ferit i vençut en una batalla contra els infidels prop de Fraga. La història diu que després de la seva mort la major part d'aquestes terres va tornar a mans dels sarraïns. No crec que aquesta afirmació sigui del tot certa. L'arribada de les tropes cristianes a Morella va significar un sotrac per a l'estabilitat de la zona. Probablement sigui més encertat pensar que part del territori en qüestió va esdevenir insegur tant per als sarraïns com per als cristians.

Alfons I el Bataller havia posat fil a l'agulla perquè aquestes terres fossin aviat definitivament cristianes. Però si Alfons I es va distingir per la seva habilitat en el terreny militar, no ho feu així en el camp diplomàtic. La donació per testament de tots els seus regnes als ordes militars i al Sant Sepulcre va generar un conflicte polític molt important.

El comte Ramon Berenguer IV, després de casar-se amb Peronella, hagué d'afrontar durant els dotze primers anys del seu regnat els problemes que derivaven d'aquest testament, als quals s'afegien els que li creava, pels mateixos motius, el rei Alfons VII de Castella. Això va desviar la seva atenció de la marxa de les conquestes.

L'any 1145, però, es va produir un fet important per als interessos del comte. Els almoràvits, que tants maldecaps havien donat als regnes cristians, deixaven de governar l'al-Andalus.

---

(1) Entre altres, va donar Nonasp a tres senyors aragonesos, J. Zurita, ob. cit., llibre I, cap. LI.

A partir d'aquest moment, i resolts els problemes creats pel testament del seu pare, Ramon Berenguer IV va continuar les conquestes dels seus avantpassats. ^{Batalles}

Els anys 1148-49 queien Tortosa, Fraga, Lleida i Mequinensa. L'any 1150 la frontera entre els dos territoris enemics ja s'havia desplaçat prop de l'Ebre, on es presentava davant del comte un territori ampli que les tropes cristianes no van tardar a ocupar, consumant així la recuperació de les terres conquerides per Alfons I uns quinze anys abans.

Després de la desfeta de Tortosa, molts dels combatents àrabs es van retirar a Siurana i Miravet, places fortes que serien expugnades l'any 1153: segons sembla, el 24 d'agost ho fou la segona. El mateix dia, el comte Ramon Berenguer IV va donar aquesta fortificació a Pietro della Rovere, mestre del Temple de Provença i de la península. Miravet va ser des d'aleshores el punt de partida de l'expansió dels templers cap a les terres veïnes, les comarques actuals de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta. El terme de Miravet, molt ampli, comprenia termes i castells d'importància menor: Gandesa, Algars, Batea, el Pinell i Rasquera (1).

LA CONQUESTA

Després de la caiguda d'aquest bastió tan important, la conquesta de la resta de les terres per les tropes comtals es va transformar en un passeig. Els cronistes i els documents de l'època no esmenten cap fet de guerra rellevant en el transcurs de la conquesta d'aquesta zona. Els cavallers s'avançaven a les tropes comtals en unes incursions que buscaven l'obtenció del botí i la possessió de les terres ocupades. Així ho permetia el dret consuetudinari, que establia que un senyor podia conservar -com a mínim fins que moria- la terra que havia conquerit.

---

(1) A.C.A. (pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 261). També transcrit per Bofarull i Mascaró a la C.O.D.O.I.N., vol. V, p. 208, i per Manyà, N.H.G. (*Notes d'història de Gandesa*), p. 59 i ss.

Fent ús d'aquest dret, l'any 1141 els cavallers aragonesos ja havien conquerit per iniciativa pròpia les poblacions de la vora de l'Ebre, Alcolea de Cinca i Xalamera (1).

L'any 1151 uns cavallers que hom anomena de Cambrils i que militaven sota la bandera del comte de Barcelona van expugnar i ocupar tres torres –encara que molt probablement per compte propi– fins aleshores a mans de moros. Per pagar aquest servei, el sobirà els va concedir una senyoria que incloïa Calaceit, Arenys i Lledó (2).

Encara no s'ha fet cap estudi complet, seriós i documentat sobre el comte Ramon Berenguer IV. La inexistència d'aquest estudi és segurament un dels motius pel qual la figura del conqueridor d'aquestes terres queda quelcom desdibuixada en les històries catalano-aragoneses.

Segons els documents, sembla que el comte Ramon Berenguer IV va fer algunes incursions a la zona per tal de foragitar els moros que es refugiaven als ports de Beseit-Morella i que va deixar aquestes terres lliures de sarraïns i a punt per a ésser repoblades pels cristians.

Van ser preses, entre d'altres, les poblacions d'Horta, Vall-de-roures i la Torre del Comte (3), segurament entre els anys 1155 i 1158 (4).

---

(1) J. M. Lacarra, *Documentos*, núm. 303. Ramon Berenguer IV va donar Xalamera a l'orde del Temple el 27 de novembre de 1143 (Bofarull, C.O.D.O.I.N., vol. V, p. 95)

(2) Aquesta notícia ens la dona Carles Moix, carmelita descalç que va escriure la història de Calaceit a finals del XVIII. S. Vidiella la recull a *Recitaciones de la historia política y eclesiástica de Calaceite*, Alcanyís 1898, p. 32.

(3) Alfons I el Cast va concedir el 1175 la Penya d'Asnarlagaia (Vall-de-roures, Fondespatla, etc) al bisbat de Saragossa, però en el mateix document es reservà la Torre del Comte per a ell. Això, ben segur, ho va fer per respecte a la memòria del seu pare, el comte Ramon Berenguer IV, que l'havia conquerida.

(4) Aquesta conquesta i d'altres es devien realitzar als voltants de 1158, segons es desprèn de les biografies de F. Soldevila, P. E. Shramm i altres autors.

Els historiadors daten la presa d'Alcanyís a l'any 1157 perquè és l'any en què li fou concedida una carta de població i uns dominis extensos. Aquí teniu les delimitacions del territori:

Us dono a tots vosaltres i concedeixo, amb bon ànim i voluntat espontània, tots els furs de Saragossa. I de manera semblant us dono termes, a saber: des d'Alloza fins a Esteruel fins a la Mola de les Turbanes, i de les Turbanes fins a la Serra de Pitarque, i des de Pitarque en direcció a la Serra entre els punts de Mariscat i Santella, i en direcció que segueix la Serra fins al naixement del riu de les Truites, sortint a la serra d'Alcorba; i va fins a la Mola d'Ares, i segons segueix el port de Prunellas, i va a la Serra Moxaca, i a l'Aberca Avinsilona, i cap a Vallibona, i segons cap a Bel fins a Beniazan, i després va a aquella serra fins Trasserres; i des de que neix el riu Algars fins a l'Ebre, fins al terme de Scatró, i d'aquell terme de Scatró fins al pou dels Cofrantes, i des d'aquest pou fins Andorra i d'allí fins Alloza (1).

Aquests termes, per la banda de l'Algars, s'encaraven als del Temple...:

Per la part on està situat el castell de Miravet, des de Móra com qui va a la serra d'Ascó i a la de Nonasp, i d'allí fins a Favara i al puig de Calcet (Calaceit) i va fins a la vila d'Arenes (Arenys) per les vessants del riu Algars, i d'allí fins al terme de Caselas (Caseres), i de Busot (Bot) que són al terme d'Orta, i va fins al terme de Tortosa, amb totes les seves possessions i castells i viles, ço és, el castell d'Algars i el castell de Batea i el castell de Corbera i el de Gandesa i el castell del Pinell i el de Rasquera. I també els dono, en cada castell dels que hi ha a Mequinença fins a Miravet, una de les millors heretats, ço és, una de Mequinença, una altra de Flix, una altra a Ascó, una altra a Garcia, una altra a Móra, i una altra a Tivissa,, i dos jornals de terra al castell de Marsà (2).

---

(1) De la *Carta-Puebla* d'Alcanyís en parlen, entre d'altres publicaciones, la de J. CARUANA GÓMEZ DE BARREDA, Revista del CSCC. *Teruel*, núm. 24.

(2) ACA, pergamins de Ramon Berenguer IV, núm. 261.

Per una altra banda, sabem que el comte Berenguer IV, el 9 de febrer de 1157, donà a Gaschet, fill de Bonifaci de la Volta, la Almúnia del Matarranya (1). Aquesta almúnia segurament formava part del terme de Nonasp, on conflueixen les aigües del Matarranya i de l'Algars, que desemboquen a l'Ebre.

També sabem que Arenys, l'any 1158, era poblat i que pertanyia a la diòcesi de Tortosa (2).

Podem identificar, a partir dels documents utilitzats pel pare Moix per a l'elaboració de la seva història de Calaceit, les tres torres que els guerrers de la casa de Cambrils, com he dit més amunt, havien pres als moros l'any 1151 (3).

Una era situada a la part més alta de l'actual vila de Calaceit, l'altra al Puig (actual Sant Cristòfol) i la tercera als Castellans, al límit dels termes de Calaceit, Cretes i Massalió. Aquest tres llocs sempre havien estat habitats, des de temps molt llunyans. A Castellans, hom va trobar a principis de segle una làpida musulmana datada a l'any 994 que avui encara conservem en una casa de Massalió (4).

El 1165 Alfons I el Cast va anunciar la concessió d'una carta de poblament als qui anessin als termes d'Horta i de Bene per a repoblar-los, edificar-los i conrear-los (5). Si el monarca va fer aquesta donació, és perquè les terres ja eren dels cristians. En el cas contrari la redacció de la carta hauria estat diferent. Certament cal pensar que si els poderosos sarraïns haguessin estat a prop de les terres en qüestió, difícilment el monarca les hauria cedides amb aquestes condicions.

En conclusió, podem afirmar que totes les terres a què ens hem referit van ser conquerides pel comte Ramon Berenguer IV i no pel seu fill Alfons I el Cast, com afirmen encara avui tots els manuals i llibres d'història del país, els autors dels quals s'inspiren en l'historiador Zurita, que situa la conquesta d'aquestes terres l'any 1169 (6).

---

(1) A.C.A., Bofarull i Mascaró, C.O.D.O.I.N. (Canc. Reg. 9, fol. 18). Bofarull i Mascaró, Vol. IV, p. 242.

(2) Morera, Manuscrits inèdits transcrits que es troben a l'Arxiu de la Catedral de Tortosa.

(3) S.VIDIELLA, obr. cit. pàg. 32.

(4) Publicada per J. EJERIQUE, BHGBA, núm. 4, Any I, pàg. 173 i seg.

(5) ACA, Gran Priorat de Catalunya de l'ordre de Sant Joan de Jerusalem, armari 10, cartolari de Gardeny, fol. 75-V, doc. 192.

(6) J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, Cit. 2, cap. XXXVIII.

Si tenim constància que Horta i també Miravet, Alcanyís, Nonasp, Calaceit, Arenys, la Torre del Comte, etc., estaven en mans cristianes abans de 1165, és molt poc probable que els sarraïns poguessin resistir a les valls dels rius Matarranya i d'Algars on, a més, no tenim constància de cap fortalesa que els pogués acollir.

Un altre argument poc divulgat que corrobora aquesta afirmació són els pactes que van mantenir Ramon Berenguer IV i el rei de València Ybn Mardanis, conegut pels cristians com el rei Llop (1).

Aquest rei valencià va cercar la col·laboració del comte de Barcelona, amb el qual va signar uns tractats de paus i aliances durant vuit anys, fins al 1157. El rei Llop es comprometia en contrapartida a pagar un tribut anual de cent mil miracles d'or.

La signatura d'aquests pactes coincideix amb l'entrega de Tortosa i, segons sembla, d'altres terres. Tot fa pensar que aquests tractats no van ser renovats, ja que aquest mateix any 1157 la ciutat d'Alcanyís i altres poblacions van ser conquerides. Així ho corrobora el papa Adrià IV, que el 23 de juny de 1158 assenyala que els tractats de pau entre Ramon Berenguer IV i el rei Llop han estat violats i trencats (2).

Així doncs, cal situar la conquesta definitiva de totes aquestes terres entre els anys 1150 i 1160 (més aviat als voltants d'aquesta darrera data), si bé els moros aixoplugats als ports de Morella encara representaven una amenaça real.

El perill va desaparèixer quan el rei Alfons I de Catalunya, II d'Aragó, va instaurar l'orde de Calatrava a Alcanyís per què aquest n'assolís el domini ple (3), i finalment quan Belasc d'Alagó va conquerir Morella l'any 1232.

---

(1) A. Ubieto Arteta, *Historia de Aragón*, p. 227. G. Remiro, *Historia de Murcia musulmana*, pp. 196-198.

(2) El document de 1157 ha estat publicat per Delaville, *Cartulaire*, I, p. 190; la butlla per Jaffe-Loewenfeld, *Regesta pontificum Romanorum*, núm. 10, 419; Bofarull i Mascaró, *C.O.D.O.I.N.*, 4, núm. 124, p. 315 i 136; A. Ubieto Arteta, *ob. cit.*

(3) Arxiu de la Corona d'Aragó, pergami d'Alfons I, núm. 288. B.A.H., col. Avella, vol. XXII, publicada per N. Sancho, *ob. cit.* p. 590, i per J. Caruana Gómez de Barreda, *La orden de Calatrava en Alcañiz*, Teruel, núm. 8, p. 153.

L'historiador Zurita diu a *Anales*:

Por este tiempo (1169), se hacía por D. Alfonso gran guerra a los moros, que estaban en la región de los edetanos en los castillos y fuerzas que tenían en las riberas del río Algás, y se ganaron los lugares de Fabara, Maella, Mazaleón, Valdeltormo, Fresneda, Valderrobres, Beceite, Ràfals, Monroy y Peñarroya, que están en las riberas del Matarranya, y se ganó Caspe, lugar muy principal, luego Calanda, y en fin muchos lugares hasta Cantavieja. Y en esta conquista, trabajaron mucho les señores de las religiones del Hospital y Calatrava y se les dió buena parte de lo conquistado. (1)

Com ja han matisat alguns historiadors actuals (2), Zurita cau en algunes confusions pel que fa als primers anys del regnat d'Alfons I, que alteren l'ordre cronològic dels esdeveniments. Si bé en el meu estudi anterior (3) acceptava aquest text, ara el rebutjo pels motius següents:

- a). En els estudis publicats per Joaquim Miret i Sans (4) i Jaime Caruana Gómez de Barreda (5) sobre els itineraris d'Alfons I, no apareix enlloc cap referència a una campanya del rei per les terres citades per Zurita.
- b). És gairebé impossible que l'orde de Calatrava participés en aquesta campanya i que, consegüentment, se li donés una bona part de la terra conquerida.

L'orde de Calatrava fou fundat cap al 1158 i aprovat pel papa Alexandre III l'any 1164 a través d'una butlla lliurada el 25 de setembre.

---

(1) J. Zurita, citat anteriorment.

(2) Entre d'altres, J. Caruana Gómez de Barreda, *La orden de Calatrava en Alcañiz*, revista del CSIC, Teruel, juliol-desembre de 1952, núm. 8, pàg. 30 i ss.

(3) J. Monclús, *Una vila medieval entre fronteres*, pàg. 38 i ss.

(4) J. Miret i Sans, *Itinerario de Alfonso I*. Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Barcelona 1904, núm. 13, 15, i 16.

(5) J. Caruana Gómez de Barreda, *Itinerario del rey Alfonso I. Estudios de la Edad Media de Aragón*.

La notícia de l'heroica defensa de la vila de Calatrava es va escampar per tota la península i molta gent va ingressar a les forces i a les tropes dels defensors de Calatrava, cosa que va donar lloc a la creació de l'orde militar, semblant als que ja existien. Però en aquests primers anys, el nombre de reclutats no era suficient per poder defensar la famosa vila que va donar nom a l'orde.

D'altra banda , al 1169, any en què Zurita centra la conquesta d'aquestes terres, l'orde de Calatrava va sofrir les seves primeres desavinences i es va escindir en dos (1).

L'ordre de Calatrava, com veurem més endavant, no comença a figurar als documents a Aragó fins que Alfons I, per motius polítics i militars, instaurà l'orde a Alcanyís l'any 1179 (2).

c) Molts dels llocs esmentats per Zurita, com la Vall del Tormo o Beseit, no apareixen en els documents medievals fins dos segles més tard.

d) Zurita no parla de l'orde del Temple, cosa que ens estranya molt ja que aquest orde va participar a totes les grans empreses guerreres d'aquesta època.

e) Per acabar, cal dir també que aquesta regió no és la dels edetans sinó la dels ilerjavons. Els edetans de les tribus iberes estaven situats molt més al sud.

En resum, direm que la conquesta d'aquesta zona es va desenvolupar en un llarg procés de més de trenta anys: des que el comte Ramon Berenguer IV va iniciar les seves conquestes amb la presa de Miravet, Alcanyís, Calaceit i Horta, fins que Alfons II d'Aragó va implantar l'orde de Calatrava a Alcanyís amb l'objectiu d'aportar seguretat a les terres conquerides.

---

(1) F. Caro deTorres, *Historia de las órdenes militares de Santiago, Calatrava y Alcántara...*, Madrid, 1629.

(2) Ibidem, op. cit..

III. L'ÈPOCA D'ALFONS I (1162-1192)

Alfons I de Catalunya i II d'Aragó, també conegut amb el sobrenom del Cast, va nèixer al març de 1157 (1). Quan va morir el seu pare tenia cinc anys. Fins als setze va tenir com a tutors els representants de les dues cases principals de Catalunya, Guillem Ramon de Montcada i Guillem de Torroja (2).

Durant el seu regnat va consolidar definitivament les conquestes del seu pare però per aquesta zona no en va fer cap de nova, encara que els cronistes hagin volgut fer creure el contrari. Les raons són aquestes:

1) Les conquestes havien avançat molt en pocs anys i el territori que calia repoblar era immens. Incloïa tot el camp de Tarragona, Lleida, el Priorat i les terres de l'Ebre amb la ciutat de Tortosa i la major part de l'actual província de Terol. El problema més immediat consistia a assegurar i consolidar tots aquests dominis. L'adquisició de noves possessions passava a segon terme.

2) L'orografia del terreny representava un escull per a la continuació de les conquestes: no és igual avançar per terres planes que per les terres muntanyoses dels ports de Morella.

3) A al-Andalus els almoràvits són substituïts per una nova força, els almohades, que fins la batalla de las Navas de Tolosa, de 1212, escampen el pànic en els regnes cristians. També cal tenir en compte la qüestió del testament del pare d'Alfons I sobre la Provença.

---

(1) Després de moltes controvèrsies entre J. Caruana Gómez de Barreda, Martí de Riquer, Ubieto i altres autors, hom accepta la data argumentada per aquest últim historiador.

(2) J. Miret i Sans, *Itinerario del rey Alfonso I de Catalunya, II de Aragón*, "Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona", any II, 1903-1904, pàg. 259.

Per totes aquestes raons les actuacions d'Alfons I i del seu fill i successor Pere el Catòlic no van ésser de conquesta sinó d'assentament definitiu i de consolidació de les terres preses pels seus avantpassats. Les conquestes no tornaran a començar fins a l'època de Jaume I.

Després de la derrota dels almohades a la batalla de les Navas de Tolosa on participaren tots els regnes cristians de la Península, s'obrirà un nou panorama i Jaume I empendrà les conquestes de Mallorca i València.

ELS REPARTIMENTS

Un cop les terres en mans dels cristians, el sobirà procedia al seu repartiment. Aquesta era la manera de pagar els serveis prestats, i a la vegada consolidar el seu poder.

Cal tenir en compte que les terres de què parlem estan situades a l'extrem dels límits del regne i llinden el territori ocupat pels sarraïns. En diuen "terres de l'extremadura", és a dir terres dures. Són difícils de conservar i mantenir. No és estrany, doncs, que en un primer moment, les terres canviessin sovint de senyor.

A la mort del comte Ramon Berenguer IV, les terres restaven repartides de la següent manera:

- D'una banda, l'orde del Temple, instaurat a Miravet, va rebre un ampli territori que arribava fins al riu d'Algars, menys els termes d'Horta i Bene, territoris independents i amb jurisdicció pròpia.
- D'una altra banda, la ciutat d'Alcanyís, llevat d'uns quants territoris petits guanyats per algun cavaller que probablement els va guardar durant tota la seva vida.

Aquest primer repartiment no devia ser prou satisfactori, perquè Alfons I va optar per instal·lar-hi senyors amb més poder i que oferissin més garanties. A canvi, el rei es comprometia a tenir cura de la seva seguretat al pagar-los les aportacions a la causa militar.

Així, el 24 de juliol de 1175, Alfons I, fill i successor de Ramon Berenguer IV, donava al bisbe de Saragossa, Pere de Torroja, i a l'església de sant Salvador de la mateixa ciutat, pels serveis prestats, per sempre i amb el fur de Barcelona, la Penya d'Asnarlagaia, que comprenia els termes de Vall-de-roures, Fondespatla i Mesquí. Es reservà, però, una vasta heretat, l'actual la Torre del Comte. Dins d'aquest territori també hi havia les viles de la Freixneda i Beseit (1).

Aquest mateix dia, a més de la Penya, Alfons I donava també, amb les mateixes condicions, els termes de Massalió (2).

El mes de març de 1179, a Ariza, concedia el castell i la vila d'Alcanyís a l'ordre de Calatrava. Aquest territori, més petit que els anteriors, estava deslliurat de la Carta Poble.

Els límits concrets d'aquesta donació eren els següents:

per part de sant Pere de Calanda, fins on llinden els límits d'Alcanyís, amb el de l'anomenat poble i fins al tossal de Pui- Moreno i fins a Casp i els termes que té fins a l'Ebre; així com divideixen els termes d'Alcanyís i els d'Achon; i per el riu d'Algars al pinam de Bene; i segons va al penas d'Aznar la gaiona i a Fontdespatla i segons parteixen els termes amb Mont-Roig i després fins a Balbona i Jaganta, i fins a la serra de Molinos i d'Ejolve, i segons va a Mezquita fins a Arannonal; i segons divideix els termes amb mont Albà, Obon, Oliete, Añño, Albalate i Hajar." (3)

El mes d'octubre de 1185, des de Saragossa, el rei va concedir el castell de Mont-roig amb les seves possessions Pena-roja, Torredarques i altres partides al bisbe de Tarragona. També li va donar el castell anomenat Camarón amb un territori que s'estenia fins al Port de Mesquí. Aquest castell reunia els termes actuals de la Ginebrosa, la Canyada de Beric, Aiguaviva i Mas de les Mates (4).

---

(1) A.C.A., pergami d'Alfons I, 176 transcrit per J. Caruana a *La Tierra Baja Terolense en la Edad Media*, Teruel 1961, núm. 25. Vegeu-lo, transcrit amb algunes correccions, a l'apèndix documental.

(2) A.C.A., documents particulars sense foliar. Vegeu el "Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón", vol. I, p. 220.

(3) A.C.A., pergami d'Alfons I, 288

(4) A.H.N., Índex de Calatrava, doc. núm. 262.

El 30 d'octubre de 1181, Alfons I fa dues concessions dels territoris de Batea i Algars. En la primera atorga carta de població als futurs residents amb el fur de Saragossa (1) i a través d'un altre document dóna els dos castells, amb el fur de Barcelona, al cavaller Bernat Granell (2).

Els senyors de Cambrils, per la seva banda, van conservar les terres que havien conquerit el 1151, entre les quals es trobaven Calaceit, Arenys, Lledó i Cretes (3). Maella pertanyia a Ximen d'Artusola, majordom del rei (4). Nonasp apareix citat com el límit de les possessions dels templers de Miravet i es va establir des d'un principi com a senyoria independent amb jurisdicció pròpia (5), com segurament va ser el cas de Favara (6).

Aquesta era la situació de la zona a finals del segle XII. Veurem ara, amb l'estudi de cada un d'aquestes senyories, la seva evolució.

---

(1) A.C.A., reg. 2, fol. 45. Bofarull, C.O.D.O.I.N., vol. VIII, p. 68.

(2) A.C.A., reg. 2, fol. 46

(3) C. Moix, *Història de Calaceit*. Obra citada.

(4) Pérez Temprado, *El Eco del Guadalope*, any 1904. "Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón", vol. III, p. 186.

(5) Nonasp queda exclòs de la donació de Miravet que fa el comte als templers l'any 1163. Però a principis del segle XIII ja depèn de Miravet. L'any 1376 el gran mestre Joan Fernández de Heredia va separar Nonasp de Miravet i va donar aquesta vila al convent de Sant Joan de la vila de Casp.

(6) Diversos documents fan constar que Favara, com Calaceit i Maella, va ser comprada per l'orde de Calatrava, A.C.A., reg. 487, fol. 168 i 476.

IV. L'ÈPOCA DE PERE I EL CATÒLIC. (1192-1213).

LES SENYORIES

LA PENYA D'ASNARLAGAIA

Aquesta era formada pels terme actuals de Vall-de-roures, Fondespatla, Beseit i també, al principi, per la Freixneda.

Asnar la Gaia (1) fou probablement el vassall d'un dels grans senyors que acompanyaren el comte de Barcelona en les seves conquestes, aportant homes i diners. Així com ho havien fet els senyors de Cambrils a Calaceit, després de la caiguda de Tortosa i Miravet, aquest cavaller es devia haver avançat amb uns quants homes al gruix de les tropes comtals i degué apoderar-se del territori en qüestió, que va conservar durant tota la seva vida.

Els grans senyors en qüestió eren, ben segur, els de la família Torroja, senyors de Solsona. Un membre d'aquesta família, Ramon de Torroja, senyor entre d'altres llocs de l'Espluga de Francolí, tenia una muller de nom Gaia. No sembla impossible que aquest tal Asnar la Gaia pogués tenir alguna relació amb la muller de Ramon de Torroja. De tota manera, com ja he dit anteriorment, Alfons I va donar la Penya al bisbe de Saragossa, Pere de Torroja, el 24 de juliol de 1175 *pels serveis prestats i pels que diàriament rebia*. El bisbat de Saragossa tenia pocs anys de vida i, per tant, pocs recursos per ajudar el rei en les seves conquestes (2). Però no era aquest el cas de Pere de Torroja, fill d'una de les cases més importants de Catalunya i nebot de Guillem de Torroja -figura insigne d'aquest llinatge-, que va ajudar el monarca i en va ser recompensat.

---

(1) Així s'anomena aquest territori en els documents medievals.

(2) El bisbat de Saragossa, restaurat a principis del segle XII, no va adquirir importància fins a l'època de Pere de Torroja.

Guillem de Torroja reuneix en la seva persona les característiques principals de la seva casa: vocació guerrera, religiositat profunda i habilitat diplomàtica. Del 1144 al 1171 és bisbe de Barcelona, i a partir d'aquest any, arquebisbe de Tarragona, ciutat on morirà el 7 de març de 1174. Durant els cinc primers anys del seu bisbat farà costat al comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, amb la voluntat d'acabar amb la dominació sarraïna a les terres catalanes.

L'any 1148 Tortosa és assetjada per les forces armades del capítol de Barcelona. El comte no té diners per suportar el cost de la conquesta de la ciutat, extraordinàriament fortificada pels moros. Guillem de Torroja els hi procura. Tortosa cau l'últim dia de l'any 1148.

A més de Guillem de Torroja, altres solsonins participen en aquesta conquesta: molts d'ells, com veurem en tractar de la repoblació, s'instal·len en aquestes terres (1). Guillem de Torroja signa la carta de població de Tortosa, atorgada per Ramon Berenguer el dia 1 de desembre de 1149 (2) i consagra el primer bisbe d'aquesta seu, Gaufred, abat de Sant Ruf d'Avinyó, el 9 d'agost de 1151 (3).

La caiguda de Tortosa va desmoralitzar profundament els sarraïns, que la tenien per una fortalesa inexpugnable. Els comtes de Barcelona i d'Urgell van aprofitar l'ocasió per posar setge a Lleida, ciutat igualment molt fortificada, i van obtenir la seva capitulació el 24 d'octubre de 1149. Guillem i els de la seva casa, Berenguer i Arnau de Torroja, hi eren presents amb homes i armes. Guillem de Torroja va lliurar les cases i els béns que rebé en recompensa pel seu ajut al capítol de Barcelona. Com veurem més endavant, el seu nebot Pere seguirà el seu exemple i lliurarà la Penya d'Asnarlagaia al bisbat de Saragossa.

Guillem de Torroja va ser nomenat, conjuntament amb Guillem de Montcada, conseller del futur rei Alfons el Cast, que, com he dit anteriorment, tot just tenia cinc anys quan va morir el seu pare. Ambós Guillems en van ser els tutors fins a la majoria d'edat, proclamada el 1177, quan el monarca tenia setze anys. Durant aquests anys de govern compartit amb Guillem de Montcada, gran senescal de la confederació catalano-aragonesa, Guillem de Torroja confirmà la pau i la unió entre els dos regnes.

---

(1) A.C.S., *Cantoral*, núm. 65

(2) Marca, LL. 4, col. 1.303

(3) Idem., col. 503

Pel que fa al camp diplomàtic, Guillem de Torroja va tenir un paper fonamental per als interessos del sobirà, quan l'any 1152 instal·là el seu nebot Pere a la mitra de Saragossa. El comte necessitava que Roma el reconegués com a successor del Bataller i no només, com fins aleshores, com a *comte de Barcelona i marquès de Provença*. Calia trobar la manera que la Santa Seu el considerés com a sobirà d'Aragó.

Quan Roma va decretar que els límits eclesiàstics havien de correspondre a les fronteres polítiques establertes entre Castella i Aragó, aquest objectiu va ser assolit. El sobirà d'Aragó s'assegurava que no hi hagués una hegemonia eclesiàstica de Castella que pogués reforçar una possible hegemonia política.

L'any 1154, dos anys després de la intronització de Pere de Torroja com a bisbe de Saragossa, aquest bisbat va quedar subordinat a l'arquebisbat de Tarragona. Anastasi V va decidir quins eren els bisbats que en dependrien. L'arquebisbat de Tarragona comprenia geogràficament tot l'àmbit que Ramon Berenguer IV dominava com a comte de Barcelona i *príncep d'Aragó*.

L'any 1171, Guillem de Torroja fou promogut a l'arquebisbat de Tarragona. Els interessos respectius dels poders polític i eclesiàstic eren coincidents. Però no oblidem el mèrit de Pere de Torroja d'haver aconseguit del papa la delimitació de la diòcesi, delimitació que havia suscitat tants conflictes.

La Peña d'Asnarlagaia, un territori conquerit i poblat per catalans, però amb adscripció a la seu de Saragossa, dependrà més endavant d'Aragó, tant des del punt de vista polític com eclesiàstic.

Tornem però a la història particular de la Peña . L'any 1175, el bisbe Pere de Torroja, d'acord amb el capítol de sant Salvador, decideix infeudar el territori de la Peña d'Asnarlagaia al canonge de la seu de Saragossa i abat de Pina, Fortuny Robert, tot reservant-se alguns drets: estableix que totes les esglésies del territori amb llurs delmes respectius retornaran a la Seu a la mort del canonge i que aquest haurà de servir en qualsevol moment l'Església de Saragossa amb un determinat nombre de guerrers (1).

---

(1) A.C.A., documents particulars sense foliar. Vegi's B.H.G.B.A., vol. I, p. 220.

El mateix Pere de Torroja, reunit el desembre de 1183 amb el capítol, concedeix una carta de població als habitants del territori de Vall-de-roures a fur de Saragossa. Entre les nombroses retencions, hi consten les de la fira i els banys (1).

El canonge Robert va fer testament l'any 1209 a favor de la seva filla, Sança Robert, i del seu nebot afiliat, Mataló de Frescano (2), a parts iguals (3). A la mort del canonge, l'any 1211, els seus hereus van retre homenatge al bisbe en nom seu i dels seus successors, bo i prometent de ser bons vassalls i de respectar tots els termes de la donació (4).

Sança, la filla de Robert, es va casar amb Martí Peres (5). La filla de Mataló, Sança Peres, ho va fer amb Pere d'Alcalà (6). Els dominis es van repartir entre les dues famílies. El 7 de juliol de 1237, però, Pere d'Alcalà va vendre a Llop Guillem d'Oteiza, fill de Martí i Sança, tots els béns i els termes que posseïa a Vall-de-roures per quatre-cents morabatins d'or. Els Oteiza van esdevenir amb aquesta compra els senyors de la Penya d'Asnarlagaia (7).

Pere d'Oteiza, fill de Llop Guillem, casat amb Teresa Pérez, filla del rei Pere II de Catalunya i Aragó, va morir sense descendència i els seus drets van passar a mans de Jaume II el 1305. Llop Guillem, el seu germà i el seu fill havien constituït una triple germandat per tal que, si un d'ells tingués hereus, aquests es fessin càrrec de les possessions. Però aquest, com hem vist, no va ser el cas (8).

Fondespatla era, el 1188, una terra atorgada a uns immigrants perquè la poblessin (*faciatis castrum ubi melius potueritis et populetis eum*), però sembla ser que va ser subinfeudada a Arnald de Fondespatla, perquè el 1232 hi ha una carta de població donada per ell a 38 pobladors (*al illo castro que dicitur Foçespalda*) (9). Un dels néts d'aquest Arnald de Fondespatla va renunciar el 6 de novembre de 1255 a la senyoria, i ho va fer a favor de Llop Guillem d'Oteiza, hereu del territori de Vall-de-roures (10).

---

(1) Publicat per M. Pallarés, *La caja de Valderrobres*, pp. 20 i 21 i a B.H.G.B.A., vol. II, p. 107.

(2) Vegeu B.H.G.B.A., vol. I, p. 222.

(3) A.C.A., documents particulars citats anteriorment.

(4) D. de Espés, *Historia Eclesiástica de la Ciudad de Zaragoza*. Manuscrit inèdit que és guardat a l'Arxiu de la Seu de Saragossa, vol. I p. 179. M. Pallarés, ob. cit., pp. 37 i 38.

(5) Vegeu D. de Espés, ob. cit.

(6) A.C.A., documents particulars sense foliar, citats anteriorment.

(7) A.C.A., documents particulars sense foliar, citats anteriorment.

(8) A.C.A., pergami núm. 2048 de Jaume I.

(9) A.M.F., pergamins 1 i 4.

(10) A.C.A., documents particulars sense foliar, citats anteriorment.

Tot fa pensar, però, que aquesta renúncia mai no es va fer efectiva, ja que el 13 de novembre de 1262, Arnald de Fondespatla i la seva muller, Ermessenda, van vendre la jurisdicció, llevat d'una propietat particular que tenien a la vila, a l'esmentat Llop Guillem i als seus successors per cinc-cents morabatins alfonsins d'or (1).

Els habitants de Fondespatla van obtenir una carta de poblament l'any 1270. I el 1295, tot i que la població era una aldea de Vall-de-roures, li va ser concedit el privilegi de tenir jurats i consellers, jurisdicció i justícia propis. Aquesta autonomia suposà de fet la independència de Fondespatla respecte a Vall-de-roures (2). Però la falta de delimitació entre els dos territoris provocaria a mitjan segle XVI un seguit de conflictes entre les dues viles (3).

El lloc de Mesquí ja no existia a la meitat del segle XII. Beseit és documentada el 1270 com a possessió de Vall-de-roures (4). No va pertànyer mai ni als templers ni a l'orde de Calatrava, contràriament a les afirmacions d'alguns historiadors (5).

La Torre del Comte va quedar enclavada dins la Penya d'Asnarlagaia sota la potestat directa del rei. Va viure les mateixes vicissituds senyorials que la resta de la Penya d'Asnarlagaia, fins que el 1307, des del palau reial d'Osca, Jaume II el Just va renunciar-hi a favor del bisbe de Saragossa, a canvi de diners (6).

La Freixneda pertanyia al principi a la Penya d'Asnarlagaia. El 1210 el bisbe de Saragossa i el capítol de sant Salvador d'aquesta ciutat en van cedir l'església, el territori i els delmes al convent d'Alcanyís (7). El març del mateix any, Martín Martínez, mestre de Calatrava a l'esmentat convent, va infeudar el castell de la Freixneda a Ximen López, amb la condició que si aquest moria sense descendència directa i legítima el castell hauria de ser retornat a l'orde (8).

---

(1) A.C.A., *idem*.

(2) A.C.A., citat anteriorment.

(3) Vegeu S. Vidiella, B.H.G.B.A., vol. III, p. 88.

(4) Vegeu M. Pallarés, B.H.G.B.A., vol. I, p. 227.

(5) ... *villa de Beceyt que yes en el terme de Val de Roures...* A.C.A., pergami 2048 de Jaume I.

(6) M. Pallarés, *ob. cit.*, i B.H.G.B.A., vol. I, p. 224.

(7) A.H.N. Índex de Calatrava. Carpeta 262

(8) A.H.N. Índex de Calatrava. Carpeta 262

El dissabte 28 de desembre de 1162, diada dels Sants Innocents, Gonçal i Pardo de Sant Pedro, Sança Perez i Urraca Ximen, descendents de Ximen López, van donar una carta de població als habitants de la Freixneda en què els concedien terres i cases i la facultat de vendre, comprar i transmetre les propietats a llurs successors. Els donadors es van reservar el molí de farina i els forns (1).

Pere II de Catalunya i Aragó va reconèixer i confirmar aquests privilegis el 14 de desembre de 1283 en un document firmat a Saragossa i va concedir a la Freixneda el títol de vila (2).

LA SENYORIA DE MASSALIÓ

Massalió era independent de la Penya d'Asnarlagaia, però la història d'aquestes dues senyories és molt semblant.

Alfons I de Catalunya i Aragó va donar la vila i el castell de Massalió a l'Església i al bisbe de Saragossa el 24 de juliol de 1175, el mateix dia en què també els feia donació de la Penya d'Asnarlagaia (3). Cinc dies després, el 29 de juliol, el capítol i el bisbe de Saragossa van subinfeudar Massalió al canonge de la mateixa seu, Fortuny Robert (4), confiant-li la missió de poblar-ne i millorar-ne les terres.

El document de la donació estipula que la meitat de Massalió és de Fortuny Robert i que l'altra meitat, amb el castell, pertoca al bisbe de Saragossa. Hi queda també establerta l'aportació d'un cavaller quan faci falta: *Unum militem armatum de fuste et ferro cum omni apparatu suo et cum propis expensis...* (5)

---

(1) Arxiu municipal de la Freixneda

(2) Arxiu municipal de la Freixneda.

(3) A.C.A., documents particulars sense foliar.

(4) Avui encara es conserva el topònim de la Vall de Fortuny en memòria de Fortuny Robert que va ser el primer senyor de Massalió.

(5) A.C.A., documents particulars sense foliar.

Els esdeveniments es varen succeir com a la Penya d'Asnarlagaia. A la mort de Fortuny Robert la senyoria passà a mans del seu nebot Mataló de Frescano i de la seva filla, Sança Robert, la qual, casada amb Martín Pérez d'Oteiza, instaurà la senyoria dels Oteiza.

L'arxiu de Massalió conserva unes notes d'investigació històrica sobre alguns pergamins de la vila, avui desapareguts. Possiblement van ser elaborades per Santiago Vidiella a finals del segle passat (1).

Cal destacar el document titolat *Carta-Pobla de Massalió*, una carta de població atorgada per Martín Perez d'Oteiza, senyor del lloc l'any 1215 i que comentaré més endavant (2).

És important assenyalar que l'any 1269 Llop Guillem, el primogènit, no figura com a senyor de Massalió; ans hi figura el seu germà, Martín Pérez d'Oteiza (3). Cal pensar que els pares van voler assegurar el futur dels seus fills amb un repartiment just de les seves possessions.

Martín, l'agost d'aquest mateix any, confessa que deu al seu germà gran, Llop Guillem, l'import de 1.000 maravedins d'or pur. Per saldar aquest deute, fa una hipoteca sobre el castell i la vila de Massalió (4). Aquesta quantitat degué ser retornada aviat ja que Martín conservà la senyoria.

La senyoria dels Oteiza s'acaba el 1308, any en què el bisbe de Saragossa recupera la jurisdicció de Massalió (5).

---

(1) Arxiu municipal de Massalió.

(2) Arxiu municipal de Massalió.

(3) ACA, documents particulars sense foliar.

(4) ACA, documents particulars sense foliar.

(5) Arxiu municipal de Massalió.

LA SENYORIA DELS CAMBRILS

Com ja he comentat al pròleg, l'any 1985 vaig presentar una tesi de llicenciatura amb el títol *Calaceit sota els Cambrils*, publicada posteriorment per Xarxa. En faré ara un breu resum i ampliaré les informacions que hi vaig recopilar:

El territori que els guerrers dels Cambrils van sostreure als moros l'any 1151 comprenia els termes actuals de Calaceit, Cretes (1), Lledó i Arenys de Lledó, i també el Mas de l'Atmel.la, que avui pertany als termes de Calaceit i Cretes.

Tot indica que es tractava de cavallers (*militēs*) que lliutaven amb la família Torroja i engruixien les tropes comtals. Com molts dels pobladors d'aquestes terres, procedien del Solsonès, concretament de la població de Cambrils (2), que segurament els deu el nom.

Aquesta població va donar també nom a Cambrils de Mar que va ser concedida pel príncep Robert i l'arquebisbe de Tarragona, Bernard Tort, al noble Bertrant (3). El mes de febrer de 1155, Ramon Berenguer IV atorgà al poble una carta de població amb la lliure possessió de les terres i amb l'única obligació de pagar els delmes i les primícies, i es reservà la senyoria, la jurisdicció, la justícia i els forns (4).

Alfons I confirmà aquesta carta i en donà una altra el desembre de 1178 fent donació del terme als habitants, delimitant-lo i reservant-se molt pocs drets. El mateix Alfons I, l'any 1185, confirmà la donació del 1154 i concedí el terme a Berenguer de Cambrils (5).

A la seva obra *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, Josep Blanch comenta que Bertrant no va rebre un nom de casa en l'acte de població de Cambrils i que més endavant va adoptar el llinatge de Cambrils.

---

(1) En aquests primers anys de la conquesta cristiana Cretes pertanyia a la demarcació de Calaceit. Vegi's Santiago Vidiella, *Recitaciones...*, ob. cit., p. 49.

(2) Cambrils del Solsonès és documentat ja en el segle X.

(3) Font Rius, ob. cit., Vol. I, p. 150, i Vol. II, p. 49. Josep Blanch, *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, Tarragona 1985, Vol. I, p. 93.

(4) Ibidem, Vol. I, p. 150.

(5) Ibidem, Vol. I, pp. 242-243, i Vol. II, p. 730.

Cal tenir en compte, però, que el fet de no rebre un nom de casa en una donació no vol dir forçosament que la persona en qüestió no n'ostenti cap. Pel que fa al cas que ens ocupa, és possible que no se li atorgués per evitar confusions. Carles Moix (1) parla del forts guerrers de la casa de Cambrils, l'any 1151, quan Cambrils de Mar de fet encara no existia (2).

El gener de 1170, Berenguer de Cambrils, potser fill de Bertrant, intervé en companyia de Bernat Gavalgany en la donació d'heretats i possessions als habitants d'Alforja. Ambdós cavallers actuen com a senyors del lloc. Ho donen amb la condició de fidelitat i amb l'obligació que els pobladors es regeixin segons els costums de Siurana. Aquesta donació ens confirma que els titulars de la senyoria de Cambrils disposaven aleshores de certs drets sobre el territori d'Alforja.

Tornant a Cambrils de Mar, Ramon Berenguer IV, abans de la donació del 14 de setembre de 1154 a Bertran, ja n'havia feta una altra el 3 de setembre de 1152, cedint el lloc de Cambrils a Ponç de Regomir perquè hi bastís una torre o una fortalesa on creïés oportú i la tingués de manera lliure i franca. També li donava la meitat del territori, en franc alou, per repoblar al seu lliure criteri, sense cap altra condició que la reserva de fidelitat a la casa de Barcelona i a l'arquebisbe de Tarragona. L'altra meitat del terme quedava sota el domini directe del comte, el qual renunciava a qualsevol dret sobre la fortalesa i acceptava del donatari una aportació de dos-cents morabatins. La donació de les terres i del castell era a perpetuïtat i oferia a Ponç de Regomir la facultat de transmetre-ho tot als seus descendents (3).

Les dues donacions posteriors, la del comte Berenguer IV, del 1154, i la del seu fill Alfons I, del 1185, contradeïen aquesta primera. Ponç de Regomir no s'hi va conformar, i va anar reclamant al rei la possessió de l'esmentat lloc fins que Alfons I, el febrer de 1186, va concedir la casa de Cambrils amb totes les seves propietats i els seus termes a Bernat dels Arcs, fill de Ramon; així es va posar fi a tota una sèrie de desavinences i plets. Les condicions d'aquesta concessió varen ser les mateixes que havien estat imposades a Ponç de Regomir. El document porta igualment la signatura de l'arquebisbe (4).

---

(1) Carmelita descalç que va escriure una història de Calaceit a finals del segle XVIII.

(2) No tenim cap referència de Cambrils de Mar fins al 1154.

(3) Font i Rius, ob. cit., vol. I, pp. 143-144, i vol. II, p. 730.

(4) Font i Rius, ob. cit., vol. III, pp. 286-287 i 719-720.

Per què es van fer tantes concessions d'un mateix territori?:

Bertran de Cambrils o els seus avantpassats van conquerir Cambrils de Mar i li van posar el nom del seu llinatge, però és probable que el comte, inicialment, no en sancionés la propietat. Podem suposar que els Cambrils devien reclamar; el comte, veient que el territori encara no havia estat repoblat, segurament els va concedir el reconeixement que demanaven, tot i que Ponç de Regomir ja era el donatari del lloc.

Això mateix devia passar pel que fa a la possessió de la senyoria de Calaceit, ja que els Cambrils no apareixen en els documents com a senyors de l'esmentat lloc fins al 1184 (1).

També és possible que aquests senyors arribessin a un acord amb Alfons I, i que aquest els concedís el ple domini de Calaceit a canvi de renunciar a la senyoria de Cambrils. Malgrat tot, Berenguer seguia ostentant, anys després, el cognom de Cambrils (2).

---

(1) Documents ressenyats per S. Vidiella, Arxiu Eclesiàstic de Calaceit. Vegi's també Apèndix 170, núm. 4.

(2) Berenguer de Cambrils apareix en molts documents de principis del segle XIII: Arxiu de la Catedral de Tortosa, Calaix de Calaceit. Vegi's J. Monclús. ob. cit.

PROBLEMÀTICA A L'ENTORN D'UN DOCUMENT

Al meu estudi *Calaceit sota els Cambrils* ja vaig fer referència a aquesta problemàtica. Ara, apporto noves proves que confirmen plenament les afirmacions del meu treball anterior. Per la importància d'aquesta qüestió i per les fortes discussions que ha suscitat em sento obligat a tornar a encetar el tema.

Una bona part de la història oficial ha pres com a referència el document que tot seguit transcriuré. Segons Santiago Vidiella, l'any 1573 va ser copiat, d'un altre de més antic, pel notari de Tortosa Joan Puigvert, instat pels jurats de Calaceit (1). El propi Vidiella el va transcriure a *Recitaciones de la historia civil y eclesiástica de Calaceite*.

Aquest document -i més endavant explico les raons que em permeten de fer aquesta afirmació- és completament fals. No cal estranyar-se'n massa, perquè, tal com ha comprovat la historiografia moderna, les falsificacions en aquesta època eren freqüents. I aquest no és un cas aïllat. He d'afegir també que no he trobat cap traça de l'esmentat document ni a l'Arxiu de Calaceit, ni al de la Catedral de Tortosa ni a l'Arxiu Històric de Madrid, ni en cap dels documents que fan referència a l'orde de Calatrava.

Aquí dono la traducció del document, tal com va ser elaborada per Santiago Vidiella. La podem trobar a les *Recitaciones...*, a les pàgines 48 i 49.

En el nom de Déu. Sigui a tots manifest com jo Martín Martínez, mestre de la milícia de Salvatierra, de voluntat i amb consentiment de tot el convent del mateix lloc, us donem a Rotllant de Cambrils i Dalmau de Canyelles, a tots els vostres i vostra posteritat perpètuament, de tal manera que pugueu disposar i distribuir a qualsevol, excepte donar-lo a cases de religió de no ser mitjançant la nostra aquiescència, és, a saber, el castell que s'anomena de Calaceit o Alcalaten amb tots els seus termes, pertinences i adjacències, amb planícies i muntanyes, aigües, selves, pasturatges, llenyes i

---

(1) S. Vidiella, ob. cit., p. 50, i J. Monclús, ob. cit., p. 40.

arbress, tot el que pertany al lloc anomenat i ha de pertànyer a l'ús humà.

Acaba, doncs, l'esmentat castell:

ab oriente in termino de orta (1) et de circo sicut atque decurrunt versus riuum de algaz a meridie in termino de orta per rium algaz usque ad ripam rubeam que est subtus riuum de arnis sub molinar, ab occidente sicuti a predicta ripa rubea vadit ad podium rubeum quod est in via de cretis et de ledon et ascedit ad pedrigal et vadit ad podium subtus vilar petri de bes, et ascendit ad podium super lacunam et vadit ad podium de vilar arnaldi de favano et vadit in castrum de calapatar et pervenit in termino de maella.

Retenim a la nostra casa Cretes fins penna Galeam i els seus altres termes. Quant inclouran aquestes quatre línies us ho donem perquè en feu la voluntat i ho tingueu i ho posseieu per tots els segles, perquè pobleu el castell de la millor manera que pogueu a la nostra fidelitat i, havent de donar a nos i als nostres la cinquena part de les justícies, censos, homicidis, mercats i de tots els emoluments del senyoriu, llevat dels foms, molins i caceries, això us ho donem lliurement i franca; i vosaltres heu de donar a nos i als nostres potestad del castell en el terme de trenta dies, sempre que us la demanarem airats o calcats; i llavors nosaltres acceptarem la vostra firma de dret en el terme de tres dies i de seguit us la tornarem sense rèplica. Si algu vol trencar aquest pacte, res no valgui, i el composi pagant el doble al perjudici causat, i després romangui firme en tot temps. D'aquesta donació prometem ser-vos defensors contra qualsevol home o dona que intenti vulnerar-lo.

Això fou fet el dia 1 d'agost de l'any de l'encarnació del senyor de 1205 (2).

(1) El terme d'Horta comprenia en aquella època Benet, Caseres i Bot i segurament, també, Ames, com en deixa constància el document de la donació de Miravet als templers.

(2) El document és datat al 1210, però el traductor el redueix al 1205. S. Vidiella, ob. cit., p. 50.

Signe del mestre Martínez. Signe de Rodrigo Diego, comendador de Salvatierra. Signe de Gonzalvo González, comendador d'Alcanyís. Signe de Frey Fernando Gonzalvo. Signe de Frey Bartolo, capellà del mestre. Signe de Frey Marcos. Signe de Frey Bruno. Signe de Frey Joan de Farnas. Signe de Domènec Arnal Palacino. Signe de Gascón de Castalot. Signe de Guillermo de Brúa. Signe de Galindo Sancho. Signe de Esteban Galabruno. Signe de Domènec, secretari del mestre i notari que escribí aquesta lletra. Signe de Bernardo Dalos.

En primer lloc, cal saber que aquest document porta la data de l'any 1210. Santiago Vidiella, però, després de constatar que alguns dels signants del document ja eren morts (1), la va corregir per l'any 1205, atribuint l'error a una possible confusió comesa pel traductor entre els caràcters paleogràfics "V" i "X" (2).

Però la sorpresa de l'historiador va ser gran quan l'any 1920, durant una visita a l'Arxiu de la Catedral de Tortosa, va trobar uns documents que demostraven que els Cambrils ja eren senyors de Calaceit abans de 1184 (3). Vidiella no va tenir temps de revisar els seus escrits i fer una nova interpretació del document a la llum d'aquest fet, però ho va deixar anotat als apèndix manuscrits de les *Recitaciones...* (4).

Santiago Vidiella també va assenyalar que els títols que ostenten alguns dels personatges que signen el document no corresponen a la realitat: per exemple, Gonzalvo González no podia signar el document en tant que comanador perquè en aquells anys ho era García López de Noventa (5).

Finalment, molts documents diuen que Calaceit no va ser concedida sinó que va ser comprada per l'orde de Calatrava.

---

(1) S. Vidiella, ob. cit., p. 50.

(2) S. Vidiella, ob. cit., p. 50.

(3) Documents ressenyats per S. Vidiella. Apèndix 170, A.C. T., calaix de Calaceit.

(4) Hi ha dues còpies originals d'aquest apèndix. Una es troba a l'Arxiu Eclesiàstic de Calaceit i l'altra es conserva a la biblioteca dels hereus de Vidiella, també a Calaceit.

(5) S. Vidiella, ob. cit., p. 50.

Per tant, queda establerta la falsedat del document en qüestió. La falsificació té el seu origen al voltant de l'any 1573 quan el document va ser copiat a partir d'un altre de més antic (1). Calaceit es trobava enfrontada amb el capítol de Tortosa, que senyorejava aquesta vila. Sembla que el capítol va reclamar certs drets feudals practicats antigament. Els jurats de Calaceit van argüir que sempre havien estat vassalls de l'orde de Calatrava valent-se del document falsificat que hem vist. La Justícia d'Aragó va intervenir i el document va quedar validat (2).

---

(1) S. Vidiella, *Recitaciones...*, ob. cit., p. 50.

(2) Santiago Vidiella explica molt bé aquestes disputes entre el capítol de Tortosa i el de Calaceit. *Recitaciones...*, ob. cit., pp. 133 i ss.

EVOLUCIÓ DE LA SENYORIA DELS CAMBRILS

El 25 d'agost de 1184, trobem com a senyors de Calaceit Rotllant de Cambrils i el seu cunyat Dalmau de Canyelles (1).

Sabem, gràcies a un document de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que la família dels Cambrils rebia favors dels reis a canvi de l'obligació d'equipar galeres per a les empreses navals (2).

Durant part dels segles XII i XIII el llinatge senyoreja alternativament a Cambrils, l'Alforja (3) i Calaceit. A mitjan segle XIII, la família s'instal·la a la partida de Farnàs, en el terme de Cambrils, i poc a poc el seu nom desapareix dels documents de l'època (4).

Dalmau de Canyelles, casat amb una germana de Rotllant, venia d'una important família noble catalana. Una població duu el seu nom a la comarca del Garraf (5).

A finals del segle XII, la guerra contra Alfons VIII de Castella i l'aparició dels almohades al territori peninsular, tal vegada van forçar Alfons el Cast a desprendre's de Vilafranca del Penedès. Un document expedit a Lleida el maig de 1191 dóna la població, amb la fira, el mercat i tot altre emolument, a Berenguer i a Pere de Vilafranca, a Dalmau de Canyelles i a Vidià de la Rafeguera (6). El 1200 Dalmau de Canyelles apareix com a castlà de Vilafranca (7).

Cal destacar, entre d'altres membres de la família: Bertrant de Canyelles (segle XIII), conseller de Jaume II i veguer del Penedès i de Montblanc; Pere de Canyelles, frare dominic orientalista, que fou apostolat a València i a Tunis (segle XIII); el jurista Vidal de Canyelles, bisbe d'Osca entre 1236 i 1252; i Tomàs de Canyelles, secretari escrivà de Pere III (segle XIV).

---

(1) A.C.T., calaix de Calaceit. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, n. 1.

(2) A.C.A., reg. 13, doc. 226. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix A.

(3) Font Rius, ob. cit., Vol. I, p. 194.

(4) Pere Anguera, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Vol. X.

(5) Entre el Garraf i l'Alt Penedès trobem la població de Canyelles.

(6) A.C.A.Bofarull. CODOIN. Vol.12, pp 27-33

(7) A.C.A.Bofarull. CODOIN. Vol.12,

Mort Rotllant de Cambrils l'any 1206, els seus hereus divideixen la senyoria. Les filles, Arsen i Oliva, casades amb Roderic de Bolea i Sanç de Sarinyena, respectivament (1), reben Calaceit i tot el seu terme, mentre que Dalmau de Canyelles obté Lledó i Arenys, amb el pagament de cent aureus de bon or com a compensació (2).

El mateix dia, el 20 de setembre de 1206, Dalmau de Canyelles, juntament amb Sanç de Sarinyena i Roderic de Bolea, ven tots els drets que té sobre el castell de Calaceit (o sigui, Arenys i Lledó) a Berenguer de Cambrils, pel preu de 2.600 florins de Barcelona. En el document de la venda Sanç de Sarinyena apareix com a fiador i Roderic de Bolea com a testimoni (3).

Entre 1209 i 1211, amb motiu de la "concòrdia" establerta entre els bisbats de Tortosa i Saragossa per la fixació dels límits eclesiàstics, aquestes poblacions, amb Cretes i el Mas de l'Atmel·la (4), passen a mans del bisbe de Tortosa (5), amb la intervenció de Pere I. Després de la concòrdia, els Cambrils tornen a recuperar una bona part de la senyoria, possiblement gràcies als pactes establerts anteriorment amb el bisbe i el rei.

Els dominis dels Cambrils també comprenien Arenys i Lledó. Berenguer de Cambrils va traspasar-ne les senyories al mestre de l'orde de Calatrava, Martín Martínez (6), que després les va donar al rei Pere I. Aquest, amb motiu de la concòrdia esmentada, les va cedir al bisbe de Tortosa, qui, al seu torn, en va cedir el domini útil, mantenint-ne, però, el domini directe i senyorial en el decurs de la història (7). A finals del segle XIII, als documents d'aquestes dues poblacions no trobem ja cap referència a la família dels Cambrils.

---

(1) Nobles aragonesos casats, respectivament, amb Oliva i Arsen, filles de Rotllant de Cambrils.

(2) Santiago Vidiella, *Recitaciones...*, ob. cit., p. 51.

(3) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 6.

(4) Aquest llogaret es trobava situat en els límits dels actuals termes de Cretes i Calaceit.

(5) Vegi's l'apartat "Els límits eclesiàstics" de la present obra.

(6) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 7.

(7) Ibidem, doc. n. 13.

CRETES

Sembla que Cretes pertanyia, durant els primers anys de la conquesta cristiana, a la demarcació de Calaceit i que la seva població era molt escassa (1). Els Cambrils n'eren, doncs, els senyors. El 1192 Cretes pertanyia a l'orde de Calatrava. En aquest any l'orde donà als pobladors, fins a arribar a un nombre de cinquanta, tots els termes i tinences (confrontant-los) amb els erms, aigües i camps. Els calatrans van fer reserva del forn i les colònies i van prohibir la venda o empenyorament dels béns atorgats a cap altre orde o senyor (2). Recordem que Arenys, per aquestes dates, també va passar de les mans de Berenguer de Cambrils (3) a les de l'orde de Calatrava. Cretes, com Calaceit, Lledó i Arenys, va comptar sempre amb jurisdicció pròpia. Si en algun moment va ser possessió de l'orde no fou per raons de pertinença a la jurisdicció dels termes d'Alcanyís. Així, el 1257, el lloc anomenat Mas de l'Atmetlla és deslliurat de la manera següent: *...veí per una part amb les terres dominicals dels germans de Calatrava i per altra amb Vall-de-roures i per la tercera amb el terme de Cretes...* (4)

Com en el cas de Calaceit, el 1210 el bisbe de Tortosa aconseguí el domini senyorial de Cretes (5). Anys després, per motius que desconeixem, la població esdevingué dependent de l'orde de Calatrava. El 1295, el mestre de l'orde, Rodrigo Pérez Ponce, transpassava la senyoria de Cretes al bisbe de Tortosa, Arnau Jardí, pel preu d'un cens anual de 3.000 sous (6); a l'hora de la veritat, el bisbe va argumentar drets senyorials antics per tal d'eludir aquest pagament. El rei hagué d'intervenir nombroses vegades en la llarga sèrie de plets que van enfrontar el mestre i el bisbe (7).

CALACEIT

Calaceit fou des del primer moment el cap de la senyoria. Els descendents de Rotllant, després de la concòrdia entre els bisbats de Tortosa i Saragossa de l'any 1210, van continuar ostentant el domini de la població. El 26 d'octubre de 1237, l'orde de Calatrava va comprar la meitat de la senyoria a Sanç de Sarinyena i a la seva muller, Oliva (8). Les filles de Roderic i Arsen, Osenda i Jordana, van heretar l'altra meitat (9). El 23 d'agost de 1241, Osenda i Eiximèn Peris, el seu marit, juntament amb els pares de Maria Guillem (10), van traspassar l'altra meitat de la senyoria a l'orde de Calatrava, inclosa la part que van comprar a la seva germana,

(1) Santiago Vidiella, *Recitaciones...* ob. cit., p. 49.

(2) B.R.A.H., C.S.C., I, 17, f. 71.

(3) A.C.T., Santiago Vidiella, documents ressenyats. Apèndix n. 6.

(4) A.C.T., Apèndix documental.

(5) Arxiu Galindo. Notes personals. Al·lusions a les *Recitaciones* de Santiago Vidiella.

(6) Arxiu de la Corona d'Aragó. Registre 159, foli 170.

(7) Matias Pallarès. B.H.G.B.A., Vol I, p. 107.

(8) Santiago Vidiella, *Recitaciones...*, ob. cit., p. 67.

(9) Santiago Vidiella. Documents ressenyats. Apèndix n. 172.

(10) Maria Guillem, filla d'Osenda, va casar amb Pere de Centelles. Vegi's apèndix documental.

Jordana, casada amb Sanç Llop de Sant Pere (1). D'aquesta data ençà, la família Cambrils només va posseir el famós mas anomenat de l'Atmel·la, situat entre els termes de Calaceit i Cretes. L'any 1300, aquest lloc va passar a dependre del bisbat de Tortosa (2).

MONT-ROIG I CAMARON

Mont-roig, juntament amb Pena-roja, Torredarques i d'altres poblacions, va formar una senyoria independent, que a partir de 1185 va passar a l'arquebisbat de Tarragona, segons que s'especifica en un document que actualment conserva l'Arxiu Històric Nacional de Madrid (3). Heus-ne aquí un extracte que en va fer Santiago Vidiella en estudiar el cartulari de Mont-roig:

Alfons I, rei d'Aragó, comte de Barcelona i marquès de Provença, trobant-se a Saragossa en el mes d'octubre de 1185, fa donació a l'arquebisbe i a la Seu de Tarragona del castell de Mont-roig (Monterubeo) amb les seves possessions, això és, Pena-roja (Pinna rubea), Torredarques (Turre de Arquís), castell d'Herbés (Herbesio), Prats d'Avinadaza, valls del Boixar i de Fredes, amb tota l'extensió de terreny fins al port de Maria. També els dóna Camarón, amb les seves dependències, fins al port de Tevaro i fins al port de Mesquí. Entre d'altres coses transfereix el rei amb aquestes donacions el domini i la senyoria sobre la cosa donada, els concedeix la facultat de poder reunir i retenir els homes quan els convingui, malgrat que siguin jueus o sarraïns. Declara el rei que no percebrà el delme dels animals, i que mai alienarà el que reté, ni ho donarà a fur d'Aragó. Dóna també les esglésies que es construeixin en aquest lloc, amb els drets eclesiàstics que corresponguin, les primícies i les oblacions i la meitat dels delmes a fi que cada església tingui terra suficient per què hi treballi un parell de bous; però reté l'altra meitat del delme i de les terres que siguin a partir d'aquell moment legades a cada església, i la meitat de totes les rendes i productes dels molins, fons, lezdes, peatges, mercats, mesures, caça i argent o ferro que pugui treure. Així mateix, reté la facultat d'utilitzar els homes d'aquells termes a la guerra, i exigeix de l'arquebisbe i el capítol que conservin ben defenguts els castells i fortaleses i sempre siguin fidels a la corona. La Seu de Tarragona accepta la donació amb totes les condicions estipulades. Signen: el rei i Sanç d'Orta, majordom de la cúria reial; Guillem de Claresvalls, Asalit de Gudal; Aratal d'Alagó; Iñigo d'Aneu; Roger, vescompte de Beziers; Pere Renart i Berenguer de Santa Eugènia.

Un document del 7 de febrer de 1196 (4) del rei Pere I, fill d'Alfons I, confirma aquesta donació.

(1) A.C.T. Vegi's apèndix documental.

(2) A.C.T. Apèndix documental. Ressenyes d'altres documents.

(3) A.H.N. Índex de Calatrava, carpeta 434, n. 262 i 263.

(4) Ibidem.

Camarón era en aquella època un territori important, tan des del punt de vista econòmic com estratègic, perquè estava situat a la frontera entre els cristians i els infidels. Era, però, un territori insegur. Aquesta és la raó per la qual el rei va adjudicar aquestes terres a altres senyors, com veurem més endavant.

Després de la donació a l'arquebisbat i a la Seu de Tarragona, només he trobat un document que faci referència a aquest lloc i a aquesta època. Es tracta de la donació d'un tal Joan Garcés i la seva muller Sança de Castellot d'unes terres de Torredarques, *Turre de la Archas* (1).

El mes d'octubre de 1194, Alfons I va atorgar des d'Otiñena una carta de població als habitants de Camarón (2). Els límits que s'estableixen en aquesta donació i les partides que hi són incloses són molt interessants: *serra de Foz-Calanda de Pitarra, Vallem de Nuce, Alcorisa, Seno, Abenfigo, Valipon, Xixilen, Carrum, Almenarellum, Jaganta, Petrafità, Cinctorres, fins al Mont Labor i Mola d'Ares*, on s'inclouen *Asclum, la Lachava, Balmana, Vallibona, Bel, Herbés i Morella* -*quando Deus dederit illam in manum cristianarum* [quan Déu ens permetrà de guanyar-la (Morella)] i des de Morella als Germanells, Canyada de Veric, Lena de Calanda, castell de Bunyol, fins Camarón.

Aquest territori correspon als termes actuals de parla castellana de Castellote i Mas de las Matas i als de parla catalana de la Ginebrosa, la Canyada de Beric, Aiguaviva i una bona part de la comarca dels Ports de Morella (3). No s'ha pogut localitzar, però, el castell i la vila de Camarón. Alguns historiadors l'han volgut identificar amb l'actual ermita de Santa Flora del Mas de las Matas (4).

El territori va patir una sèrie de desmembracions i finalment va passar a l'orde del Sant Redemptor (5), que es va fusionar amb el del Temple (6). Per tant, la Ginebrosa i els seus barris Aiguaviva i el Mas de las Matas van pertànyer al llarg de l'edat mitjana al Temple. El 1308, després del decret de supressió d'aquest orde, el territori va passar a mans del de Sant Joan de Jerusalem. Aquest va subinfeudar la Ginebrosa a Artal d'Alagó (fill de Belasc d'Alagó, senyor de

---

(1) A.H.N. Índex de Calatrava, carpeta 653, doc. 2 i 3.

(2) A.C.A. Reg. 2, foli 99. C.O.D.O.I.N., Bofarull, Vol. VIII, p. 89.

(3) No havent estat encara conquerida Morella, Camaron era el centre neuràlgic d'aquesta zona.

(4) Martín Costea, Antonio, "*Situación geográfica y derechos de aguas de la villa de Camarón durante los siglos XII, XIII y primera mitad del XIV*". *Boletín del grupo de estudios masinos. Mas de las Matas*, 1.982. Vol. II, pp. 31-44. A.C.A., pergamí 726 d'Alfons I.

(5) A.C.A. Reg. 2, foli 32. B.H.G.B.A., Vol. III, p. 280.

(6) A.C.A. Reg. 2, foli 92. B.H.G.B.A., Vol. III, pp. 282-283.

Morella) que va concedir una carta de població als veïns de la Ginebrosa l'any 1291 (1). Mont-roig, juntament amb Pena-roja i Torredarques, entre altres (2), va ser donada per Pere I a l'orde de Calatrava el 3 d'abril de 1209 (3).

Així, a partir de 1209 l'orde de Calatrava forma una nova comanadoria, amb Mont-roig com a centre principal, i amb Pena-roja i Torredarques. Més endavant, després d'uns quants litigis amb Alcanyís, els calatrans incorporen a la seva jurisdicció les aldees de Fórnols, Ràfels i Bellmunt (4).

El mes d'agost de l'any 1231, el mestre de Calatrava, frai Gonzalvo Yáñez, concedeix una carta pobla als habitants de Mont-roig. Hom promet a cada poblador vint-i-quatre cahizades de terra, la caça i altres drets sobre el terme, un forn, dos molins i franqueses diverses. L'orde es reserva el dret de tenir a la vila un forn i dos molins, conserva les propietats i els dominis que té al terme i també la potestat de fer justícia amb el consell dels pobladors (*cum viro consilio*). Aquests resten lliures de tot servei durant tres anys; passat aquest temps, segons sembla, han de fer tres cavalcades (5), després de les quals queden lliures per sempre. Tot i això, hauran de pagar els delmes i les primícies a l'orde (per bé que les segones podran dedicar-se a la construcció de l'església i a la fortificació de la vila i el castell) i guardar la fidelitat a l'orde de Calatrava i al convent d'Alcanyís.

Entre els testimonis d'aquest atorgament figuren Bernard de Cambrils, *miles* (6), i Pere de Calavera, *baylus de Callaceyt*. Va ser fet durant el regnat de Jaume I, quan era bisbe de Saragossa S. de Aones, P. (7) Bisbe de Tortosa i García de Guadar, bisbe d'Osca, el mes d'agost de 1269, any que equival al 1231. Segons un document de l'època, la Canyada de Beric, després de dependre del castell de Camarón, va passar a mans de l'orde de Calatrava

---

(1) A.H.N. *Orden de San Juan de Jerusalén*, legajo 258, doc. n. 1.

(2) Sembla ser que també hi eren compreses les poblacions d'El Boixar, Fredes i Herbers.

(3) Santiago Vidiella. *I Congreso de la Corona de Aragón. "El Cartulario de Monroyo (Aragón)".* Vol II, p. 175. Document n. 1.

(4) Matías Pallarés. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 191.

(5) Santiago Vidiella, *Cartulario...* ob. cit., pp. 176-177.

(6) Bernard de Cambrils era net de Rotllant de Cambrils, senyor de Calaceit, segons ho demostra un document de l'A.C.A. Documents de Jaume I, reg. 13, foli 226.

(7) Cal entendre-hi Ponci i no "Pedro" com alguna vegada diu Zurita.

MAELLA, FAVARA, NONASP I FAIÓ

Aquestes quatre poblacions, que ara toquen la frontera del Principat i que són considerades com a part de la comarca de la Terra Alta, eren, als primers temps de la restauració cristiana, tres senyories independents. Intentaré estudiar minuciosament l'escassa documentació que hi fa referència i conèixer-ne les vicissituds històriques.

Remarquem, abans de continuar, que avui aquestes quatre poblacions formen part de la província de Saragossa i que alguns geògrafs en consideren el territori com una comarca a part o subcomarca de la Terra Alta o del Matarranya (1).

MAELLA

Segons un document aportat per Julián Ejerique en el *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, Maella va pertànyer a Ximèn Artussola (2) durant els primers anys de la seva conquesta. Ximèn Artussola va ser, durant aquests anys, alferes i després majordom d'Alfons I el Cast (3), que, en recompensa pels serveis rebuts, li va entregar diverses senyories, entre les quals figura el port de Salou i el seu terme (juliol de 1194) (4). L'historiador Zurita també ens diu que Ximèn tenia altres possessions al camp de Tarragona (5).

El seu fill, Artal d'Artussola, rep de Pere I la senyoria de Foz Calanda el 19 de juny de 1202, amb la condició que si mor abans que el seu pare Ximèn, haurà de retornar-li la senyoria (6). Sembla que aquesta família va posseir o va tenir propietats a Calanda. Efectivament, el 1238, un descendent d'Artal, Pere Eixemèn de Calanda, rebia certes possessions en el repartiment del regne de València de mans de Jaume I (7).

El 1186 els veïns de Maella reben una carta de població d'Alfons I on s'especifiquen els límits de la vila: *Scilicet, de Anzuda de la Peña Roya usque in rio de Algas, et vadit per ipsum rium usque ad ipsam vallem de Masalçina et exit*

---

(1) Josep Iglésies i Fort, entre d'altres, ho considera com a Baixa Matarranya. La G.E.C. considera Faió com a formant part de la Ribera d'Ebre.

(2) Pérez Temprado, *El eco del Guadalupe*, Alcanyis, 1904. Matías Pallarés, B.H.G.B.A. Vol III, p. 186.

(3) Són molts els documents de l'època d'Alfons I en què Ximèn d'Artussola apareix com a alferes i després com a majordom del rei. Bofarull, C.O.D.O.I.N.

(4) A.C.A. Cancelleria, pergamins de Pere I, pergami n. 685. Font i Rius, ob. cit. Vol. II, p. 271.

(5) Zurita, *Anales...*, ob. cit.

(6) A.C.A. Pergamins de Pere I, pergami n. 136.

(7) Bofarull, C.O.D.O.I.N. Vol. XII, p. 248.

per ipsa valle in vall de la Petrafitia, et passat rio de Matarranna, et exit per ipsa val de Perebrun, usque ad suum, et exit per ipsa serra usque ad solem de la vall de pere de Alos ad rio de Vadallo [Guadelop] similiter per ipsum rium usque ad vall de Mastrigos, exit per vall de Masatrigos usque a la Peña Roya (1).

L'any 1203, la vila de Maella i el seu terme van ser donats a l'orde de Calatrava per Pere I. Però aquest no va fer efectiva la donació fins al 1277 (2).

Però també hi ha altres documents on consta que Maella, com altres poblacions, va ser adquirida per l'orde mitjançant una compra (3).

FAVARA

Favara fou, com Maella, una senyoria independent, però, segons documents diversos, l'orde de Calatrava la va comprar a mitjan segle XIII, com també va adquirir Maella, Calaceit, la Freixneda, etc.

Segons sembla, l'any 1255 Guillem de Cervelló gaudia d'alguns drets senyorials sobre la població. Efectivament, la seva vídua, Elvira, ha deixat constància en un escrit -en què els perdona les ofenses comeses (4)-, que els vassalls es van rebel·lar i que van provocar aldarulls amb víctimes mortals.

Tres anys després, els calatrans, que ja senyoregen la població, la donen a Ximèn Pérez de Pina a canvi d'algunes terres que aquest posseïa a València (5). Al cap d'uns anys, però, la població torna a formar part del patrimoni de l'orde (6).

NONASP

L'origen d'aquesta població es troba en una fortalesa islàmica que Alfons I el Bataller va conquerir el 1133 -el mateix any de la caiguda de Mequinensa- i que va donar a Pere Bigota, Íñigo Fortuñón i Ximèn Garciez. El domini d'aquests senyors, però, va ser efímer ja que els àrabs, segons sembla, van recuperar Nonasp quan el rei va perdre Fraga l'any 1134 (7). Després de la conquesta,

---

(1) Pérez Temprado, *El Eco del Guadalope*. Alcanyís, 1904 .Matías Pallarés. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 185.

(2) *Archivo de la Audiencia de Zaragoza*. Recopilat en una llibreta amb lletra del segle XVII. B.H.G.B.A. Vol. I, p. 42. B.H.G.B.A. Vol III, p. 186.

(3) Entre d'altres, A.M.C., 1803. Hi ha una transcripció al mateix arxiu del segle XVIII feta per *Pedro Adam, traductor de letras de la Real Audiencia de Aragón*. A.H.N., Calatrava. Documents referits a la vila de Maella.

(4) A.C.A. Pergamí n. 1444 dels de Jaume I.

(5) A.C.A. Reg. 9, foli 27. B.H.G.B.A. Vol. LXXVII, p. 270. B.H.G.B.A. Vol. I, p. 250.

(6) B.H.G.B.A. Vol. II, p. 280.

(7) Zurita, llibre I, capítol LI.

Miravet va ser represa pels cristians i es va constituir en una senyoria independent. Notem que no es va integrar a la comanadoria de Miravet ni a la d'Ascó. Finalment, més o menys cap al 1244 -com es pot deduir d'un escut que es conserva al castell- Nonasp era propietat dels templers. El desembre d'aquest any, Arnald de Prades és preceptor del lloc (1). Nonasp era una comanadoria independent de Miravet. N'és una prova el fet que, quan es va suprimir el Temple l'any 1317, Nonasp va ser donada als hospitalers, que la van incloure a la Castellania d'Amposta. A mitjan segle XIV el mestre Juan Fernández de Heredia la va integrar a la comanadoria de Casp (2).

FAIÓ

Des del punt de vista històric, la vila de Faió sempre va estar vinculada a l'actual comarca del Baix Cinca, i més en concret a Mequinensa. Conquerida el mateix dia que aquesta -això és, el vint-i-quatre d'octubre de 1149- va passar a dependre aviat de la casa dels Montcades. El comte-rei Alfons I, juntament amb Mequinensa, va donar a Guillem Ramon de Montcada *totes les dites terres damunt nomenades amb tota jurisdicció alta e baixa, mer e mitg imperi, e en franch alou* (3).

De tota manera, segons Zurita, Mequinensa i Faió anaven compreses en la dot que Alfons I va donar a la seva muller Sanxa (4). Aviat però van passar al comte d'Urgell, tot i que va ser per un període efímer perquè a començaments del segle XIII van anar a parar a la casa de Montcada (5).

HORTA I BATEA

Els termes d'aquestes dues poblacions, extensos, eren els més allunyats de la comanadoria de Miravet. Llur història difereix, en els primers temps, de la de la resta de poblacions adscrites a aquesta comanda. Horta comprenia, d'una banda els termes de Bot i Caseres (*Caselas et de Buzot que sunt de termino de Horta*) (6), de l'altra els que corresponen actualment a Arnes i Prat de Comte, i finalment el de Benet, avui inexistent, que, als seus orígens, era una senyoria independent amb sobirania pròpia (7).

---

(1) Carta de població atorgada per Guillem de Montgrí, preceptor templari de Miravet, a un grup d'habitants de la vall de Batea. A.H.N., Ordes militars. Sant Joan de Jerusalem, Castellania d'Amposta, Bailia de Miravet, lligall 4, pergami n. 13. Font i Rius, ob. cit. Vol II, p. 411.

(2) Malgrat que en els *Anales de Caspe*, publicats per Valimaña es situa la incorporació el 1518 ((B.H.G.B.A. Vol. III, p.140), el pare Faci la dona en temps de Juan Fernández de Heredia, al voltant de 1376 (B.H.G.B.A. Vol. I, p. 207).

(3) Berenguer de Puigpardines, citat per Pleyan de Porta: *Aragón, historia, pintura y monumentos, Art. de Mequinenza*. Santiago Vidiella, B.H.G.B.A., Vol I, p. 197.

(4) Zurita, *Anales...*, ob. cit. Part. I, llibre II, capítol XXXIII.

(5) Fray Miguel de Salas, *Vida de Santa Agatochia, virgen y mártir, patrona de Mequinenza*.

(6) A.C.A. Pergamins de Ramon Berenguer IV, V-261.

(7) Ibidem.

Els termes de Batea incloïen el d'Algars, el de Pinyeres i el que avui correspon a la Poble de Massaluça. Per bé que des del primer moment va ser integrada a la comanadoria de Miravet, Batea té una història pròpia.

Alguns tractadistes aragonesos (1) pensen que aquestes terres serien aragoneses si llur trajectòria capritxosa no les hagués unit a Catalunya. Aquest raonament no és seriós: també es podria aplicar en sentit invers. Les intromissions van ser mútues, i terres que avui són aragoneses bé podrien ser catalanes; n'és prova ben clara la qüestió de la llengua. Però tractaré aquest tema més endavant.

HORTA DE SANT JOAN

Alfons I el Cast va concedir l'any 1165 una carta de poblament als qui anessin a instal·lar-se als termes d'Horta i de Benet per repoblar, edificar i conrear les terres. Aquest pobladors s'havien de regir pel fur de Saragossa (2). Sembla, però, que la colonització d'aquest lloc va tardar uns quants anys a fer-se efectiva (3). Sabem que l'any següent, 1166, el castell d'Horta pertanyia als Montcada, ja que el senescal Guillem Ramon de Montcada i el seu fill van encomanar llur seguretat a Pere de Subirats, que es va convertir així en castlà (4). El rei Alfons, que n'havia conservat la jurisdicció, en feu donació als templers el 1177: el mestre Arnald de Torroja rebé tots els termes i les possessions d'Horta, com a lliure i franc alou (5). Per salvar la seva ànima, Pere de Subirats no va tenir més remei que cedir a l'orde el castell i el terme d'Horta. L'any 1182, el rei i l'arquebisbe Berenguer de Tarragona firmaven l'escriptura (6). D'aquesta manera, els templers es van convertir en els únics senyors del lloc amb sobirania plena. No el van incorporar a la preceptoria de Miravet, sinó que hi van establir la comanda d'Horta. Concediren carta de poblament el 1192 (7) i el 1195 obtingueren del bisbe de Tortosa el domini de la parròquia, sense cap cens. Els repobladors d'Horta demanaven, sense èxit, que els fós reconegut que es regien segons els costums de Lleida. Tanmateix, el 1296 obtingueren l'aprovació dels seus costums, que s'inspiraven en aquells (8).

Quan l'orde del Temple fou suprimit a principis del segle, la comanda d'Horta va passar a mans dels hospitalers (dins la Castellania d'Amposta). El 1359, aquesta comanda comprenia, a més d'Horta, Prat de Comte, Bot, Arnes, Ferreres (avui despoblat) i Caseres (9).

(1) Entre d'altres, Vidiella i Matías Palarés.

(2) A.C.A. Gran Priorat de Catalunya de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem, armari 10, cartulari de Gardeny, foli 75 v, document 192. També a Miret i Sans, *Cartoral dels templers de les comarques de Gardeny i Barbers*, pp. 9 i 10.

(3) Així es desprèn de la documentació de l'època per les varies concessions fetes en poc temps.

(4) Miret i Sans, ob. cit., p. 11.

(5) Ibidem.

(6) Ibidem.

(7) Original perdut. Font i Rius, ob. cit., pp. 263 i 264.

(8) Muñoz Romero, *Catálogo y cartas pueblas de España*.

(9) A.C.A. Reg. 859, foli 194.

BATEA

Batea, Algars i els seus termes formaven part de la donació del castell de Miravet als templers l'any 1153 (*castrum de Algars et castrum de Bathea, cum terminis sibi pertinentibus*) (1). Però aquest territori era molt lluny de Miravet i, potser per incompliment dels pactes establerts, el rei Alfons I va donar dues cartes de població, el 30 d'octubre de 1181, a dues persones diferents. Una l'atorgava als futurs residents de Rivo de Algars i de Batea, lliurament i franca, com a heretat pròpia i per gaudir-ne de forma perpètua guardant fidelitat al rei (*fueros et judicios Cesaraugusta per secula cuncta*). També concedia a Berenguer de Paredes, notari del rei, les esglésies que s'edifiquessin durant la seva vida, salvant sempre els drets que tenia el bisbe de Tortosa (2).

L'altra carta de població, redactada el mateix dia, concedia dos castells (Batea i Algars) amb el fur de Barcelona, al cavaller Bernat Granell i a la seva descendència: *Dono perpètuament i concedeixo a tu, Bernat Granell i als teus el castell de Riu d'Algars amb els seus termes, fins a Nonasp [...] et deinde sicut vadit et ferit Favaram et de inde usques ad podium de Calcent [Calaceit] et ferit ad Cretes et vadit usque ad villar de Arenis et vadit a Gandeam et sicut aque vertuntur intus versus predictum castrum de Algars. Així mateix us dono el castell de Batea amb els seus termes; és a dir: sicut vadit ad serram de Azcon et de inde verus ad Matarranam* (3).

Sembla que els templers van protestar contra aquesta donació i un any més tard, el 1182, el sobirà va ratificar la donació que havia fet als templers el 1153, precisant un cop més els límits (*...usque in rivum de Algars continentur et nominatum Bathea...*) Bernat Granell, com era costum en aquests casos, no va tenir més remei, l'any 1187, que fer una cessió explícita de les seves possessions al preceptor de Miravet, que va recuperar així els honors de Batea i Algars (4).

Els senyors del Temple van tenir molt d'interès a repoblar aquest territori allunyat de Miravet. L'any 1205, el mestre del Temple, Frei Ponç de Rigald va atorgar una carta de població a 60 persones perquè s'instal·lessin a Batea (5). Si considerem el nombre de cartes de població emeses per a aquest territori, tot sembla indicar que la repoblació no va ser una tasca fàcil (6). Ben avançat el segle XIII, concretament el gener de 1281, l'orde del Temple, representat per Pere Ponç, preceptor de Miravet, encara atorgava una carta de població sobre el lloc d'Algars

(1) A.C.A. Pergamins de Ramon Berenguer, IV-261.

(2) Bofarull, C.O.D.O.I.N. Vol. VIII, document 23. B.G.H.B.A. Vol. I, p. 204. A.C.A. Pergamins d'Alfons I, n. 320 b.

(3) Idem, n. 321.

(4) Miret i Sans, *Cartoral*, ob. cit., p. 19.

(5) En el *Catálogo de fueros y cartas pueblas de España* de Muñoz y Romero consta l'any 1200 i 400 pobladors, i així es recull en el B.G.H.B.A., vol. II, p. 112. Font i Rius a *Cartas de población y franquicia* fa la rectificació. Original A.H.N., Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, Castellania d'Amposta, Bailia de Miravet, lligall 7, doc. n. 4.

(6) L'any 1244 hi ha una nova carta de població. A.H.N. *Órdenes...*, leg. 309, lligall 7.

a favor de Pere de Tous i cinc pobladors més, la qual els assignava el terme que confrontava amb els territoris de Maella, Caseres, Batea i la vila d'Abauel, ara desapareguda. També se'ls va concedir la carta *consuetudinem de Bathea et de la Rafica* (1) Un any abans, el mateix preceptor havia donat una carta de població als ocupants del mas de les Pinyeres, al terme d'Algars (2).

El 1317, quan el Temple ja havia estat suprimit, aquestes poblacions van ser adjudicades als hospitalers, que les van incloure a la Castellania d'Amposta. L'únic nucli habitat que ha sobreviscut al llarg de la història és el de Batea, en el terme del qual es troben integrats tots els altres que hem esmentat.

ALCANYIS I MIRAVET

Els castells d'Alcanyís i Miravet van ser concedits, com ja han dit anteriorment (3), a l'orde de Calatrava i a l'orde del Temple, respectivament, per motius polítics i militars. El propòsit fou d'encomanar a cavallers disciplinats i ben armats la defensa i la conservació de la frontera meridional del país catalano-aragonès, tan allunyat de Barcelona i tan perillós per la proximitat dels sarraïns, que es trobaven als ports de Beseit i de Morella.

Sembla que Miravet, com ja he dit, va ser concedit als templers el mateix dia de la seva conquesta. En canvi, el castell d'Alcanyís va romandre uns quants anys en mans de diferents senyors abans que s'hi instal·lés l'orde de Calatrava.

Tot seguit analitzaré el paper d'aquestes dues fortificacions i centres neuràlgics en la defensa i l'organització del país en aquesta zona. No pretenc oferir-ne una història exhaustiva -ja ho han fet diversos autors-, però sí que vull analitzar la importància que van tenir durant aquesta època, i les repercussions posteriors.

Efectivament, l'una i l'altra aniran configurant al llarg de la història de l'edat mitja la frontera entre Catalunya i Aragó.

---

(1) A.H.N. *Órdenes militares. San Juan de Jerusalén. Castellania de Amposta. Bailia de Miravet, legajo 309, ligamen 7, documento n. 4.* Font i Rius, ob. cit., pp. 301 a 303.

(2) Font i Rius, ob. cit., pp. 301 a 303.

ALCANYÍS

Malgrat la carta pobla concedida pel comte Ramon Berenguer IV el 1157, Alcanyís va constituir una senyoria. El mateix comte va instaurar aquesta modalitat, i el 1160 tenim les primeres notícies del que segurament va ser el primer senyor d'Alcanyís: *Sancho Aznarez in Alcanicia* (1). El document on figura aquesta referència porta la data del mes de març de 1198, que correspon, segons el còmput actual, a l'any 1160. Els historiadors que s'han ocupat d'aquest personatge, com Jaime Caruana Gómez de Barreda o Ubieto Arteta, no han pogut descobrir fins ara la seva identitat. El nom i el cognom els trobem documentats en diverses ocasions durant el final del segle XI i la primera meitat del segle XII, però la manca de dades no permet identificar amb seguretat cap d'aquests personatges que porten el mateix nom amb el primer senyor d'Alcanyís. El segon document parla de *Palacin en Saragoca, et in Alkanniz et in Alagone* (2). Aquest senyor apareix sempre al costat del comte Ramon Berenguer IV i també del seu fill Alfons I. Jaime Caruana Gómez de Barreda creu que és l'avi de Belasc d'Alagó, el conqueridor de Morella en temps de Jaume I. El tercer senyor és Bertran de Santa Creu. El seu nom apareix en diversos documents:

1172: *Bertran in Alchanic* (3).

1174, juliol: *Bertran de Santa Cruce in Alcanniz et in Therol* (4).

1175, juliol: *Beltran de Santa Cruce in Fariza, et in Alcanniz, et in Terol* (5).

1176, 17 de febrer: *Bertran in Alchanic* (6).

J. Caruana Gómez de Barreda pensa que va ser un cavaller distingit de la família Santa Cruz de Serós, establerta a Osca. Apareix en documents diferents, on confirma diplomes com a senyor de Luesia (7). El mes de febrer de 1172, el trobem com a senyor d'Ariza (8).

---

(1) Cartulari menor de la Seu de Saragossa, foli 93. I a l'Arxiu Fotogràfic de l'Escola d'Estudis Medievals de Saragossa, tot. 12.845-6 (388-26-7), en el document on s'anota la venda d'una casa per Ramon Guillermo a Pere de Camaz, obrer de Sant Salvador.

(2) Vegeu el document publicat per Ubieto Arteta a "Teruel", n. 9. També J. Caruana Gómez de Barreda, *El castillo*, p. 49.

(3) Cartulari menor de la Seu de Saragossa, foli 79, vol., fot. 12818 (387-32). Es tracta d'una venda que fan Sanç d'Osca i la seva muller Romana d'una heretat, datada: *facta carta era MCCX*.

(4) Donació d'Alfambra al comte Rodrigo. A A.C.A., pergami 154 i v. 2, foli 25, d'Alfons II. Publicat per F. Gazulla, *La Orden de San Redentor*, al B.S.C.C., vol. IX, any 1928, p. 370; i per M. Albareda, *Fueros de Alfambra*, Madrid, 1926, p. 96, document 1.

(5) A.H.N., donació d'Encinacorba al Temple. *Encomienda de Encinacorba*, lligall 5, n. 2.

(6) Cartulari menor de la Seu de Saragossa, donació que fan Espanyol de Castellot i la seva muller Sancha, datada: *facta carta era MCCXXIII i a decimo calendas marcii*, foli 93, fot. 12.846 (388-27).

(7) El veiem com a senyor de Luesia a la Confirmació dels Furs d'Osca el 1170. Publicat per Arco, *Huesca en el siglo XIII*, p. 141. També a la carta de població de Sariñena, l'octubre del mateix any. Publicada igualment per Arco, *Tres cartas de población inéditas e interesantes*, a "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", tom VII, anys 1903-1904, pp. 300-301.

(8) A la confirmació a Pedro Martínez de Xodas d'uns exarics a Aranda, feta el març de 1172 que es troba a A.C.A., v. II, foli 21, d'Alfons II, on apareix aquest cavaller com senyor d'Ariza.

El quart i últim senyor es diu Artal d'Alagó, fill de Palacín i pare de Belasc d'Alagó:

1178, setembre: *Artallo de Alaon alferiz regis in Alcannit* (1).

Aquest senyor va ser alferes del rei Alfons I o portaestendard de les seves tropes. L'últim document on el trobem citat amb aquest càrrec data del 1192.

Sembla que el govern d'aquest senyors no va ser satisfactori, ja que, com he dit, el rei va donar el mes de març del 1179 el castell i la vila d'Alcanyís a l'orde de Calatrava, amb un gran territori -inferior, però, a l'anterior- deslliurat de la primera carta pobla. El text del document de la donació diu:

En nom de la Santíssima Trinitat i sa divina Majestat. Sigui a tots manifest, així a presents com a venidors que Jo, Alfons, per la gràcia de Déu rei d'Aragó, comte de Barcelona i marquès de Provença, faig aquesta carta de donació a Déu i als germans de Calatrava presents i futurs.

M'ha complagut voluntàriament i espontània, i perquè de remei serveixi a la meva ànima, a les dels meus pares i parents, i per a defensa i exaltació de la Cristiandat i oposició al paganisme, de concedir com per a sempre concedeixo, a Déu Nostre Senyor i al president, a la casa i als germans que allí serveixen a Déu, així presents com a venidors, el castell i la vila d'Alcanyís amb els següents termes: per la part de Sant Pere de Calanda, fins on confronten els límits d'Alcanyís amb els de l'anomenat poble i fins al tossal de Pui-Moreno i fin a Casp i els termes que té fins a l'Ebre; així com divideixen els termes d'Alcanyís i els d'Archon; i pel riu Algars ad Pinam de Bene; i segons va ad penas d'Aznar la gaiona i a Fondespatla i segons parteixen els termes amb Montroig i després fins a Balbon i Jaganta, i fins a la serra de Molins i d'Ejulve, i segons va a Mezquita fins a aragonal; i segons divideix els termes amb mont Albà, Obon, Oliete, Ariño, Albalete i Hajar. Tal donació, amb els termes expressats, les seves terres i poblats, monts, conreus, aigües i llur corrents, llenyes, pesca, caça i tot allò que pertany a l'ús humà i és de mon domini, faig, i per aquesta escritura a perpetuitat concedeixo, a Déu Nostre Senyor i a la casa de Calatrava i als germans presents i futurs que allí serveixen lliurement i franca, sense cap escapçament, com a heretat pròpia amb càrrec de defendre i exaltar la cristiandat i oprimir la terra i la gent pagana, fent des del castell la guerra o la pau amb ella per mi i els meus successors, emperò salvant i deixant immòlume la fidelitat a la meva persona deguda i posteritat per tots els segles. Amen.

---

(1) A.H.N., Cartulari major de Sant Joan de Jerusalem, vol. II, manuscrit 467, p. 429, n. 138.

Signe Alfons, rei d'Aragó, comte de Barcelona i marquès de Provença. Feta la carta de donació a Ariza, mes de març, era MCCXVII. Rebuda pel mestre de Calatrava, Martín Pérez Sancho i Sancho Pérez en nom dels germans. Regnant jo Alfons per la gràcia de Déu en Aragó, Barcelona i Provença; essent Pere bisbe de Saragossa, Joan bisbe de Tarazona, Esteve bisbe d'Osca, Blasco Romeu senyor de Saragossa, Artal, alferes del rei, a Alagó, Blasco Maza a Borja, Ximeno Romeu a Epila, Pere Ortiz a Aranda, Pere de Catellanzuelo a Calatayud, Miquel de Santa Creu a Daroca i Terol, Pere Ladrón a Belchite, Pere Sós a Sós, Gombal de Benavents a Biel, Marc Férriz a Osca, Fortuny d'Estada a Estadilla, Pellegrí de Castellanzol a Alquezar. Essent Sanç d'Orta majordom del rei. Jo Ferran de Caldes, notari del rei, escriví aquesta carta i vaig fer aquesta signe.

No hi ha cap dubte de la importància que té aquest document en la història d'aquestes terres. Però cal que ens preguntem si les senyories de Nonasp, Favara i Maella, a més de la dels Cambrils formaven part d'aquest territori. Jo no ho crec així.

Santiago Vidiella no té cap mena de dubte al respecte: *Es incuestionable que Calaceite y su término figuraban enclavados en la donación de D. Alfonso* (1). Vidiella fa coincidir el punt de *ad pinam de Bene* amb les roques famoses de Benet, que actualment es trobem dins el terme d'Horta de Sant Joan, als ports de Tortosa-Beseit. Però, és lícita aquesta localització?

A l'edat mitjana, Benet era un territori vast amb jurisdicció pròpia a l'estil de la Caixa de Vall-de-roures:

...dono vobis totos illos terminos de Horta et de Bene quales fuerunt ibi in tempore sarracenorum... (2)

...et ipsam montannam de Monts-Agarsimul et Arberians sicut terminatur de Collo Spine usque ad colum de Bene et usque ad viam antiquam de Orta et usque in ipso loco ubi dividitur via de Oranda et de Bene... (3)

...et de inde usque ad terminum de Caselas et de Buzon que sunt de termino de Orta... (4).

---

(1) Santiago Vidiella, *Recitaciones...*, ob. cit., p. 43.

(2) A.C.A. Pergamins de Ramon Berenguer IV, pergami 261. C.O.D.O.I.N. Vol. IV, p. 208.

(3) Idem, pergami 59. C.O.D.O.I.N. Vol. VIII, p. 41.

(4) Miret i Sans, Joaquim, *Cartoral dels templers de les comandes de Gardeny i Barbens*, pp. 9-10.

Aquest territori a voltes era inclòs dins el terme d'Horta. Aquest, com hem vist, comprenia també els de Bot i Caseres. Aleshores, quins eren els límits exactes de Benet?. Fins on arribaven?

Malahauradament, aquestes delimitacions encara no han pogut ser precisades. Però és gairebé segur que el lloc esmentat en el document de la donació d'Alcanyís als calatrans no es correspon amb les Roques de Benet. Crec que el punt en qüestió es devia trobar a la ratlla dels termes actuals de Batea i Massaluca, sense el terme de Calaceit i les seves terres (1).

Si aquesta localització és certa, la delimitació del territori, tal com va passar amb Maella, Mont-roig, Camaron, etc., la delimitació del territori, una vegada més, no va ser respectada (2).

Sobre el territori que l'orde de Calatrava posseïa a Espanya i a Aragó, conservem una butlla de Gregori VIII atorgada a Ferrara el 4 de setembre de 1187, en què es diu: *...el castell d'Alcanyís amb la seva vila i les seves pertinences, la meitat de Maella amb les seves oliveres i les seves pertinences, el castell de Los Olmos amb la seva vila i les seves pertinences, La Mata amb les seves pertinences, Crivillen amb les seves pertinences, Berge amb les seves pertinences i Pomer amb les seves pertinences...* (3).

Durant el segle XIII, bé per compra, bé per donació, l'orde de Calatrava aconseguia estendre els seus dominis fins a l'Algars, límit de les possessions dels templers de Miravet.

MIRAVET

En compliment del pacte signat amb l'orde del Temple l'any 1143 a Girona, en què s'establia que els templers havien de rebre la cinquena part de tot allò que fos conquerit als àrabs, deu anys més tard el comte els donava el castell de Miravet i tota la regió dominada per aquesta fortificació.

Certament, els disciplinats homes del Temple eren els més indicats per aportar seguretat a aquesta regió en lluita constant contra els infidels.

---

(1) El topònim Roques de Benet el trobem força repetit a la geografia catalana. No gaire lluny d'Horta, a la serra de la Fatarella, hi ha un altre Roques de Benet.

(2) J. Caruana Gómez de Barreda, *La Orden de Calatrava en Alcañiz*, Terol. N. 8, pp. 18 a 23.

(3) *Bullarium Ordinis Militae de Calatrava*. Madrid, 1761

Heus aquí uns fragments –els més importants des del punt de vista històric– traduïts de la carta de donació en qüestió, segons el text d'una còpia autèntica feta l'any 1311 i conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1):

És cosa de gran providència i discreció assegurar tan fermament el que els cristians han recuperat dels pagans, que aquests perdin tota esperança de posseir. Per tant, en nom de Crist, jo, Ramon Berenguer, príncep dels aragonesos i marquès de Tortosa i de Lleida... volent deixar en segura custòdia el castell de Miravet, que per la clemència i amb treball gran he conquistat, lliurement i espontània, en remissió dels meus pecats, dono i concedeixo el predit castell a les mans del venerable Pere de Roera, mestre de Provença i d'Espanya, a Déu nostre senyor i a la santa milícia del Temple de Jerusalem, i als frares, tan presents com futurs, que hi serveixin a Déu, amb tots els seus termes, ço és, dellà del riu Ebre, el cap de Banyoles de la part de Tivisa, la vessant de la serra devés Miravet, i va als puigs Beçons, fins al terme de Tortosa. Per la part on està situat el castell de Miravet, des de Mora com qui va a la serra d'Ascó i a la de Nonasp, i d'allí fins a Favara i al Puig de Calçet (Calaceit) i va dins a la vila d'Arenes (Arenys) per les vessants del riu d'Algars, i d'allí fins al terme de Caselas (Caseres?), i de Busot (Bot) que són del terme d'Orta, i va dins al terme de Tortosa, amb totes les seves possessions i castells i viles, ço és, el castell d'Algars i el castell de Batea i el castell de Corbera i el de Gandesa i el castell del Pinell i el de Rasquera. I també els dono, en cada castell dels que hi ha a Mequinença fins a Miravet, una de les millors heretats, ço és, una de Mequinença, una altra a Flix, una altra a Ascó, una altra a García, una altra a Mora, i una altra a Tivisa, i dos jornals de terra al castell de Marsà.

Després de la data on consta el 24 d'agost de 1153, trobem les signatures del comte i dels seus consellers, uns nobles que segons sembla van oferir llur ajuda en aquesta conquesta. No s'esmenta el lloc on la carta va ser redactada; tanmateix els termes *ultra flumen Iberi* (dellà del riu Ebre) aplicats a la serra de Tivissa fan pensar que va ser en un poble de la banda dreta del riu, probablement al mateix castell de Miravet (2).

---

(1) Arxiu de la Corona d'Aragó. Pergamins de Ramon Berenguer IV. Núm. 261.

(2) Així pensen Joan Baptista Manyà i altres autors. Manyà, *Notes d'història de Gandesa*, ob. cit., p. 61.

Després de la conquesta, el repartiment del territori només va suposar l'adjudicació de les terres a un senyor. Però pel que fa al repoblament i a l'organització, caldria esperar encara una vintena d'anys perquè comencés; és a dir, s'inicià a partir de l'any 1185, quan encara no hi havia ni esglésies ni poblats cristians. Els pactes firmats durant aquesta època entre el bisbe de Tortosa i els templers i el seguit de cartes de població redactades en són una prova (1).

A partir del 1182 els templers consoliden els seus dominis, que arriben fins a l'Algars. Incorporen Horta i els seus termes i estenen el seu poder sobre Batea i Algars.

Al final del segle XIII, sembla que la zona ja es troba en condicions de ple funcionament i apareixen ben delimitades les divisions dels termes sota la protecció de les respectives comandes templeres. Les àrees d'influència de cada una d'elles, especialment de les més importants, Horta i Miravet, estan fixades, com també la percepció que s'hi fa dels tributs (2).

---

(1) En aquestes cartes es veu clarament l'interès en repoblar aquestes terres, però sembla ser que en aquests anys no hi havia prou contingents per fer-ho.

(2) A l'Arxiu de la Catedral de Tortosa es conserven uns documents signats entre el bisbe i el capítol de la Seu de Tortosa, d'una part, i els templers, de l'altra., sobre els delmes i impostos que ha de pagar la preceptoria de Miravet, datats el dia vuit de juny de l'any 1185. Publicat per Manyà, ob. cit., p. 227.

ELS POBLADORS

Coneixem amb exactitud els noms dels senyors que van dominar les terres del sud de l'Ebre durant els primers anys de la reconquesta cristianes. Però, qui eren i d'on venien els pobladors que van ocupar les terres abandonades pels sarraïns?

Saber-ne els noms és molt difícil perquè, d'una banda, apareixen molt poques vegades en els documents de l'època, i de l'altra, els historiadors no se n'han preocupat gaire. Per tant, no tenim cap estudi seriós que hi aportï llum.

Malgrat la dificultat del tema, intentaré apropar-m'hi tot cercant fonts paral·leles a les estrictament escrites.

En primer lloc, cal precisar que només tenim constància d'una població mora a la vora de l'Ebre (Miravet, Ascó, etc.) i a la vora del Guadalop (principalment a Calanda i Alcanyís). Tret d'aquests llocs, no he trobat cap prova documental de la presència de població sarraïna. He d'afegir, a més, que quan els moriscos van ser expulsats d'Aragó, l'any 1660, cap document no parla de la seva sortida d'aquestes terres (1).

Tampoc no he trobat cap prova de la presència de població mossàrab, contràriament a certes informacions difoses sense fonament. Sí que sabem, però, a través dels cronistes francs que expliquen les temptatives de Carlemany i de Ludovic Pius per apoderar-se de Tortosa a principis del segle XI, que els pobladors d'aquesta zona pertanyien a la classe dels *fellah*. Eren conreadors, pacífics i *escampats pels camps*. La població àrab es va establir en llocs ja poblats des de l'època ibèrica, per exemple al Mas D'Escasos (2).

A partir de les primeres dècades del segle XII, amb l'arribada dels primers escamots cristians, aquestes terres es van tornar insegures i molt aviat esdevingueren terres de ningú. Els pobladors van marxar a la recerca d'assentaments més segurs, que van trobar a prop de les fortificacions (Miravet, Alcanyís, Tortosa, Siurana, etc.). La resta de les terres va quedar despoblada.

---

(1) Vegi's A.C.A., C.A., 221, II, 16 i Joan Regla, *Estudio sobre los moriscos*, Universitat de València, 1964. Ariel. Barcelona, 1974.

(2) Aquí es va trobar, a començaments de segle, una làpida musulmana. Referència citada anteriorment.

La certesa que totes aquestes terres estaven despoblades a mitjan segle XII ens la dóna la gran quantitat de cartes de població emeses durant aquest segle, el següent i fins i tot durant el segle XIV, cartes que concedien una gran quantitat de privilegis als nous pobladors per tal d'assegurar el domini de la zona. Les referències demogràfiques en la documentació de l'època ens confirmen aquesta poca densitat d'habitants. Maella, per exemple, l'any 1200 no tenia més de trenta veïns; la Freixneda, l'any 1224, en tenia trenta-quatre. Les altres poblacions no devien superar aquestes xifres. Moltes, com Lledó per exemple, van quedar despoblades en arribar les pestes del segle XIV (1).

D'on venien els pobladors?:

Els senyors que participaven en una conquesta o que ajudaven el comte amb l'aportació d'homes o de diners rebien una recompensa en terres i eren ells qui assentaven els primers pobladors. Una de les principals cases que va ajudar el comte en la conquesta de Lleida i Tortosa, i per tant també en la conquesta d'aquestes terres, va ser la casa de Torroja, senyors que eren, entre d'altres, de la vila de Solsona i també de bona part de les terres de la Catalunya Nova. Recordem que Pere de Torroja va ser bisbe de Saragossa i que se li va donar la Penya d'Asnarlagaia; Guillem de Torroja va ser arquebisbe de Tarragona, i, malgrat que havia mort l'any 1185, el rei Alfons I va concedir al bisbat de Tarragona les senyories de Mont-roig i de Camarón; Arnau de Torroja des de 1156 es troba com a fra i mestre dels templers de Catalunya i des de 1180 com a mestre d'Espanya i de Provença.

Tampoc no trobem cap referència històrica que documenti cap batalla empresa per a la conquesta d'aquestes terres. Així tot fa pensar que alguns cavallers (*milites*) àvids de terres, riqueses i botí, com també de noves aventures, es van avançar, sortejant els perills, a les tropes comtals i es van apropiar d'algunes terres, les quals, d'acord amb el costum, podien conservar tota la vida. Posteriorment, aquests senyors intentarien aconseguir la confirmació comtal de la propietat de les terres, intents que no sempre tenien èxit, com per exemple en el cas de la senyoria d'Asnarlagaia, la qual el rei Alfons I va concedir el 1175 al bisbat de Saragossa després de la renúncia o de la mort del primer senyor (2).

---

(1) En el cens del maravedís de 1409-1414 veiem que Lledó és despoblat. A.R.V., secció Mestre Racional, lligall 533, expedient 10.914, ff. 25-36.

(2) A.C.A., pergamins d'Alfons I, n. 176. Citat anteriorment.

El procés devia ser similar pel que fa als senyors de Cambrils, procedents del Solsonès i enrolats en les tropes dels Torroja. Segons el frare Moix (1) el 1151 van ocupar tres torres dels moros i el comte els va concedir la senyoria de les terres conquerides. Segurament, aquestes torres devien estar deshabitades. En cas contrari, els sarraïns en degueren ser ràpidament foragitats.

ARENYS DE LLEDÓ

En la donació de Miravet als templers de 1153 feta pel comte Ramon. Berenguer IV es deixa fora aquests llocs i apareix Arenys citat com *vilar d'Arenes* (2).

El *vilar* era una casa més gran que el mas (*mansum*, la casa del pagès). Generalment, era un petit grup de cases on vivien diverses famílies. Aquesta denominació era força comuna a la Catalunya Vella i apareix nombroses vegades a la documentació de la comarca del Solsonès: *El lloc que se'n diu Vilar de Bari*. Hi havia terres, vinyes, cases, casals, horts, prats i boscos, etc. (any 994). Posteriorment, apareixen a Timoneda, Lladurs, Olius, etc. (3)

Fent referència a Arenys de Lledó, no molt lluny de Cambrils de Solsonès es troba el Castell de l'Areny (o d'Alareny), amb una església romànica i documentat ja en el segle X. Així, tot fa pensar que els senyors de Cambrils devien estar acompanyats de persones originàries d'aquest lloc, les quals probablement van donar nom a l'actual Arenys de Lledó (4). També podria ser que Arenys i Lledó vingueren de l'Empordà, car en aquesta comarca trobem Arenys i Lledó d'Empordà

L'adopció de molts topònims de la Catalunya Vella és força comuna en aquestes terres. Tot sembla indicar que els primers conqueridors o els primers repobladors donaven als territoris que ocupaven el nom del lloc de la seva procedència. Si el lloc era molt conegut, seguia mantenint el nom àrab (5).

El procés de denominació dels llocs que acabem de formular pel que fa a Arenys de Lledó es pot aplicar a molts municipis de la zona.

AIGUAVIVA DE BERGANTES

El 1185, Alfons I dona els castells de Mont-roig i Camarón a l'arquebisbe de Tarragona. Dins els límits d'aquesta donació trobem la població d'Aiguaviva de Bergantes. L'arquebisbe de Tarragona era Berenguer de Vilademuls, que havia nascut en aquesta població del Gironès. El 1170 és abat de Sant Feliu de Guíxols

---

(1) Carmelita descalç que va escriure una història sobre Calaceit a finals del segle XVIII.

(2) A.C.A., pergamins de Ramon Berenguer IV, n. 261.

(3) Antoni Llorens i Solé, *Solsona i el Solsonès en la historia de Catalunya*, Vol. II, p. 509.

i el 1174 és elegit arquebisbe de Tarragona. Gaudeix, des del punt de vista polític, de la confiança d'Alfons I, el qual acompanya durant la campanya de Conca (1177) com a aliat del rei castellà. Alfons i li encomana missions delicades, com per exemple la qüestió dels pactes amb el comte de Tolosa del Llenguadoc (1185). També fa costat al rei en cartes de repoblament i en altres afers interns del país (1).

No molt lluny de Vilademuls es troba Aiguaviva de Gironès d'on podrien procedir els primers pobladors que donaren el nom a l'actual Aiguaviva de Bergantes.

BELLMUNT DE SANT JOSEP (2)

El topònim Bellmunt és freqüent a les comarques del Solsonès, Berguedà i Alt Urgell. A la Noguera trobem Bellmunt de Noguera; a la Segarra, Bellmunt de Segarra; i al Priorat, Bellmunt del Priorat.

LA CODONYERA

A la comarca del Berguedà, a l'extrem dels plans de Naves (Solsonès) tenim l'església de Codonyent del municipi de Montmajor.

FÒRNOLS DE MATARRANYA

A la comarca de l'Alt Urgell, tocant el Solsonès, tenim Fòrnols del Cadí.

LA FREIXNEDA

Entre d'altres, tenim Freixenet de Solsona, agregat del municipi de Riener (Solsonès) i Freixenet de Camprodon, agregat a Camprodon (Ripollès).

LA GINEBROSA

Ginebrers és el nom d'una masia i una església del municipi de Navès (Solsonès).

---

(1) Vegi's Joan F. Cabestany, *"Alfons I el Cast" a Els primers comtes reis*. Ed. Vicens Vives.

(2) Com ja he dit més amunt, el 1980 es va canviar Mesquí per Sant Josep.

LLEDÓ D'ALGARS

A la comarca de l'Alt Empordà, tenim Lledó d'Empordà. Dins d'aquest municipi es troba el priorat de Lledó. El 1124 el papa Calixt II aprovà la fundació canonical. El seu primer abat procedia de Vilabertrant. Recordem que Pere de Torroja, bisbe de Saragossa i més endavant senyor de la Penya d'Asnarlagaia, va ser abat de Vilabertrant.

MONT-ROIG

Són diversos els municipis i accidents geogràfics que tenen aquest topònim: Mont-roig del Camp (Baix Camp); Mont-roig de Segarra (Segarra); finalment, a la comarca del Ripollès, tenim el cim de Mont-roig, molt a prop de Camprodon.

LA PORTELLADA

Els topònims Portell i Portella són comuns a les comarques del Solsonès, Berguedà, Ripollès i Alt Urgell.

RÀFELS

A la comarca de la Llitera (ja a l'Aragó) hi ha el despoblat de Ràfels, del municipi d'Esplucs.

LA TORRE DE VILELLA

Hi ha una gran quantitat de topònims amb aquesta denominació en tota la geografia catalana. Fixem-nos, però, en el veïnat del Castell de l'Areny o en el de Gisclareny, tots dos a la comarca del Berguedà, molt a prop del Solsonès.

TORREDARQUES

Prop del municipi de Navès (Solsonès) es troba una depressió de 1.250 metres, coneguda com el Coll d'Arqués.

VALL-DE-ROURES

El Roure és un santuari de Pont de Molins (Alt Empordà). Prop d'aquest municipi hi ha també un cim anomenat Mont-roig. Recordem una vegada més que el bisbe de Saragossa Pere de Torroja va ser abat de Vilabertrant.

VALLJUNQUERA

Trobem la Jonquera a l'Alt Empordà i també a la Selva, prop del municipi d'Amer.

A més dels noms dels municipis, també trobem noms de partides, barrancs, santuaris, etc. Per exemple:

SANTA SUSANNA

Convent del municipi de Maella. A Riener (Solsonès) hi ha un agregat que es diu Santa Susanna de Solsonès

SANT MIQUEL D'ESPINALVA

Santuari de Vall-de-roures. Espinalba o Espinagua és un veïnat de Llanars (Berguedà) i Espinalbet és un poble del municipi de Castellar del Riu (Berguedà).

EL BARRANC DE VALLROVIRA

Al terme d'Arenys de Lledó. A Palmerola (Ripollès) hi ha una important masia anomenada la Rovira de Baix.

LA LLOBATERA

És un cim que es troba entre Ràfels i la Sorollera. Al municipi de Llagostera (Gironès) trobem un veïnat anomenat la Llobatera.

El procés ha estat el mateix en el cas de pobles que avui són de parla castellana, com per exemple Castellseras (Castellsera en els documents de l'època). Castellserà és un agregat del municipi de Cint (Berguedà). Castellote (Castellot),

LA TERRA ALTA

Amb els noms d'alguns pobles de la comarca de la Terra Alta també passa quelcom de semblant, malgrat que aquestes terres van ser concedides als templers des d'un primer moment i aquests realitzaren la repoblació de forma diferent a com es va fer al Matarranya. En l'actual comarca de la Terra Alta i la Ribera d'Ebre, es van mantenir molts llocs conservant la seva població autòctona. De tota manera, sembla que algunes poblacions es van crear de nou o van ser restaurades prenent el topònim donat pels nous pobladors. Aquest cas bé podria ser el d'Arnes. Al municipi de Darnius (Alt Empordà) tenim el veïnat d'Arnera, situat entra la Muga, el riu d'Arnera i les terres de Maçanet de Cabrenys i de Sant Llorenç de la Muga.

CASERES

Aquest topònim podria procedir de Casseres de Berguedà.

CORBERA D'EBRE

A Castellar del Riu (Berguedà) trobem el santuari de la Mare de Déu de Corbera, a 1.140 m damunt el poble d'Espinalbet.

HORTA DE SANT JOAN

Al municipi d'Ivars d'Urgell (Baix Urgell) tenim el santuari de la mare de Déu de l'Horta, documentat en el segle XII. Hem de recordar que aquest municipi pertanyia a la comanda templera de Barbens i que el mestre Arnau de Torroja i la seva família són els que més béns varen cedir per organitzar i enriquir la comanda de Barbens (1).

PINELL DE BRAI

A la comarca del Solsonès tenim Pinell del Solsonès. D'aquí procedien els senyors de Pinell enrolats en les tropes del comte d'Urgell i les dels senyors de Torroja. Els historiadors del Solsonès ens diuen que aquest llinatge va participar en les conquestes de Tortosa i Lleida i de les terres del voltant. Per aquest motiu van rebre algunes terres com a compensació. El 1210 Ponç de Pinell, en el seu testament, deixà a l'església de Solsona el casal de Flix (2).

---

(1) Així es desprèn de l'estudi del cartulari esmentat.

(2) Antoni Llorens i Solé, ob. cit., Vol. II, p. 481.

Aquestes afirmacions les podem aplicar a la resta de les terres del Maestrat. A la major part de les viles o poblacions de nova creació, el topònim té un antecedent en les terres de la Catalunya Vella, principalment en les serralades centrals de les comarques del Solsonès, Berguedà, Ripollès i Alt Urgell, que segons tot sembla indicar era on es concentrava la població que, amb l'expansió de Tortosa i Lleida, va poblar aquestes terres.

Seguidament, faig un estudi dels cognoms dels nous pobladors que apareixen en els primers documents. Aquests cognoms sembla que els prenen del seu lloc d'origen, i es així que podem saber-ne la procedència.

En la manera com va anar la repoblació per aquests indrets cal distingir dues zones ben diferents: la dominada directament pels templers i la restant, on es poden incloure també Horta i els seus termes (1). La zona dominada pels templers i amb restes de població sarraïna no va preocupar tant al sobirà com la resta de la zona, més allunyada i pràcticament sense gens de població (2). Així, a la zona no dominada pels templers poc temps després de la seva conquesta es van concedir les primeres cartes de població. La primera va ser la d'Alcanyís, atorgada pel comte Ramon Berenguer IV el 1157 (3), amb uns amplis dominis que confrontaven amb els dels templers; la segona, fou la d'Horta de Sant Joan, l'any 1165 (4). A partir de la concessió d'aquestes cartes es van assentar els primers pobladors a la zona, malgrat que no en coneixem els noms perquè, a les esmentades cartes, no hi figuren. Això sí, ben segur devien ser molt pocs, doncs les cartes de població s'aniran succeint fins a finals del segle XIII.

La primera referència de noms de pobladors a la zona la trobem el 1184. Dalmau de Canyelles i Rotllant de Cambrils, senyors de Calaceit i dels seus termes, donen a Bernad Ballester i al seu avi Diurn Terrarius d'Oliu el castell de Lledó i el Villar d'Arenys (5).

En els apèndix manuscrits de Santiago Vidiella, aquest transcriu Oliu per Olit, però en els apunts de Marià Galindo hi figura Oliu (6). Oliu és un municipi del Solsonès, i, igual que els seus senyors, aquests primers pobladors provenien del Solsonès. El 1192 torna a aparèixer Diurn, un fill d'aquest i la seva muller Guillelma (7).

---

(1) Horta, com hem vist, en un primer moment va restar del·ligada de la comanadoria de Miravet.

(2) El rei es va preocupar de seguida de poblar els llocs no dominats pels ordes militars. Els altres els deixava en mans dels ordes, amb la seguretat que els defensarien.

(3) Referència citada anteriorment.

(4) A.C.A., Gran Priorat de Catalunya, amair 10, cartulari de Gardeny, f. 75 v, doc. 192.

(5) A.C.T., documents ressenyats per Santiago Vidiella, apèndix 170, n. 1.

(6) Arxiu particular. Família Galindo de Calaceit.

(7) A.C.T., documents ressenyats per Santiago Vidiella, apèndix 170, n. 2.

Seguint amb el senyoriu de Calaceit i els seus termes, tenim:

1207: ...*els horts de Dom Figuera* (1). Aquest Figuera bé podria procedir de la Figuera, un poble, actualment deshabitat, d'Algerri (Noguera).

1208: *Beltrana i Ximèn d'Arbolari* (2). Podria procedir d'Arboló, poble del municipi d'Estac (Pallars Sobirà).

1228: *B. de Timoneda, Belenguera, Joan de Belça, R. Seganon, G. de Timoneda i R. de Timoneda* (3). Timoneda, no hi ha cap dubte, ve de Timoneda (Solsonès). Seganon podria procedir de Segan, caseria del municipi del Pont de Claverol (Pallars Jussà). Belça és una catalanització de Bielsa (Osca).

1230: *Guillem d'Aguilar, Pere Beçiat, Julià de Lleirs i Martí Amorós* (4). A la Catalunya Vella hi ha diversos topònims que porten Aguilar. Entre d'altres, Aguilar és un llogarret i antiga quadra del municipi de Montmajor (Berguedà). Beçiat podria procedir de la zona de Prats de Bacièn. Extens planell ramader, al vessant meridional de la serra de Port del Comte, entre els termes municipals d'Odèn i de la Coma i la Pedreta (Solsonès). Lleirs: a Sant Llorenç de Morunys hi ha dedicada una capella a aquesta advocació. Amorós és un llogarret del municipi de Sant Guim de Freixenet (Segarra).

1241: *Pere de Vallmanya* (5). Vallmanya és un poble del municipi de Pinós (Solsonès).

1257: *Pere de Centelles i Maria Guillem* (6). Entre altres, Centelles és un monestir a la comarca de l'Alt Urgell i també un municipi de la comarca de l'Osona.

1278: *Bernat d'Olles, Pere de Vals, Pere Vidal, Domingo Barberà, García Espinosa, Pascual de Cambredon* (7). Olles podria procedir de Santa Creu d'Ollers (Solsonès), Vidal és actualment una colònia industrial de Puig-reig (Berguedà). Valls, entre d'altres, és un veïnat del municipi de Guixers (Solsonès). Barberà és el nom de la comanda més antiga dels templers, documentada en el segle XII. Espinosa és un veïnat del municipi de Toses (Ripollès) i Cambredon prové de Camprodon (Ripollès).

---

(1) A.C.T. Joaquim Monclús, ob. cit. p. 92

(2) *Ibidem*, p. 154.

(3) *Ibidem*, p. 104.

(4) *Ibidem*, p. 107.

(5) *Ibidem*, p. 110.

(6) *Ibidem*, p. 122.

(7) *Ibidem*, pp. 136-146. Cartulari Galindo.

Pel que fa als pobladors de Maella, trobem:

1181: *Pere d'Alós*. Podria venir d'Alós d'Àneu, poble del municipi de València d'Àneu (Pallars Sobirà) o d'Alós de Balaguer, municipi de la comarca de la Noguera.

1300: *Domingo Cubells* (2). Cubells és un municipi de la comarca de la Noguera.

1301: *Mateu Balaguer i la seva muller Arsen* (3). Balaguer és la capital de la comarca de la Noguera.

Dels pobladors de Favara:

1255: *Miquel de Talavera, Guillem de Miravall* (4). Talavera és un municipi de la comarca de la Segarra. Miravall és un agregat del municipi de Novès de Segre (Alt Urgell).

Pobladors de Nonasp:

1255: *Guillem de Soses, Ermesèn Fornera, Bernard de Prijanera, Deanera Tolosa* (muller de Bartomeu Colera), *Bartomeu de La Bat, Joan d'Alentorn i Deanera Jordana* (5). Soses és un municipi del Segrià. Prijanera pot venir de Preixanam, antiga parròquia del municipi de Navès (Solsonès). Tolosa és una masia i antic terme del municipi d'Agençola (Anoia), situat a 775 m. d'altura, al cim de l'altiplà que separa la Segarra de l'Anoia, dins l'antiga parròquia de Carbasí. Colera és un municipi de l'Alt Empordà. Alentorn és un poble del municipi d'Artesa de Segre.

Pobladors de Fondespatlla:

1255: *Arnald de Fontespatula i Bernard Arrufat* (6). Arrufat és una antiga quadra del municipi de Bellvís (Noguera).

---

(1) Pérez Temprado, *El eco del Guadalope*. Alcanyís, 1904. B.H.G.B.A., Vol. III, p. 185.

(2) A.H.N., documents de l'orde de Calatrava. B.H.G.B.A., Vol. III, p. 260.

(3) *Ibidem*.

(4) A.C.A., pergami n. 1444 de Jaume I. B.H.G.B.A., Vol. II, p. 279.

(5) *Ibidem*.

(6) A.C.A., documents particulars sense foliar. B.H.G.B.A., Vol. I, p. 225.

Pobladors de la Freixneda:

1224: *Bernat Cacardosa, Domingo Granne i Ramon Robres*. Mirant l'original sembla que Cacardosa és La Cardosa. La Cardosa és un antic terme de Montsó de l'actual província d'Osca. Granne bé podria venir de Gra, poble del municipi de Torrefeta (Segarra) al sud del terme. L'església parroquial és dedicada a Sant Salvador. Fou donada pel bisbe Ermengol a la catedral d'Urgell. Robres és una castellanització de Roures. El Roure és un santuari, com ja he dit anteriorment, de Pont de Molins (Alt Empordà).

Pobladors de Massalió:

1305: *Berenguer d'Isona, jurat del dit lloc*. Isona és un municipi del Pallars Jussà a la conca de Tremp.

Pobladors de Mont-roig:

1279: en un document surt com a testimoni *Arnald Ferrer de Mont-roig*. Ferrer és un cognom força català extès per tota la geografia del Països Catalans, així com també un raval del municipi d'Isona (Pallars Jussà) a l'antic terme de Figuerola d'Orcau.

1255: *Joan d'Astor, jutge de Vall-de-roures*. L'Astor és un poble del municipi de Pujalt (Anoia) situat en un tossal que domina la vall del Sió, a la Segarra. També l'Astor és actualment un despoblat del terme municipal d'Artesa de Lleida i Alfés.

Pobladors de Bellmunt de Sant Josep (1):

any 1232: *Bernard de Casals i Raimon de Valls, pobladors de Bellmunt*. Casals és un despoblat del municipi de Talam (Pallars Jussà) al nord-oest de la vila, així com també un veïnat del municipi de Serinyà (Gironès). Valls, entre d'altres, és un poble del municipi de Guixers (Solsonès), situat a la vall de l'aigua de Valls, passat l'estret de Vallpregona.

Altres cognoms, força catalans, que apareixen en aquesta època són: *Armengot, Bonfill, Calaf, Santa Pau*, etc. També apareixen alguns cognoms aragonesos: *Dolz, Aguas* i d'altres demarcacions (2), però aquests ho fan amb una gran minoria respecte als catalans.

---

(1) Ja he dit que a partir de 1980 Mesquí va canviar per Sant Josep.

(2) Per exemple, Gascons ("Barranc dels gascons") al terme de Cretes. Sembla ser, pel topònim, que hi van venir pobladors procedents de Gascunya.

Pobladors de Gandesola:

(Gandesola, avui desapareguda, estava situada probablement dintre del terme de Corbera)

1248. *Ferrand de Tarragona i Berenguer de Tarragona* (1)

Pobladors de Pinell de Brai:

1248. *Guillem de Térmens* (2). Térmens és un municipi de la Noguera.

1198. *Pere de Tàrrega* (3). Tàrrega és un municipi de l'Urgell.

---

(1) Original perdut. Trasllat del 13 de març de l'any 1279 efectuat per Ponci Galter, notari públic de Gandesa. *Archivo Histórico Nacional*, de Madrid. *Ordenes Militares. San Juan de Jerusalén. Castellania de Amposta. Bailía de Miravet. Legajo 309, ligamen 7, documento núm. 9*. Còpia d'aquest sobre paper feta per Pedro Adam, traductor de la *Real Academia de Zaragoza*, el 27 de maig de 1771. *Archivo Histórico Nacional*, de Madrid. *Ordenes militares. San Juan de Jerusalén. Legajos 42-48*.

(2) *Archivo Histórico Nacional*, de Madrid. *Ordenes Militares. San Juan de Jerusalén. Castellania de Amposta. Bailía de Miravet. Legajo 309, ligamen 7, pergamino núm. 3*.

(3) *Archivo Histórico Nacional*, de Madrid. *Ordenes Militares. San Juan de Jerusalén. Castellania de Amposta. Bailía de Miravet. Legajo 309, ligamen 7, documento nº 3*.

L'ÈPOCA DE JAUME I

(1213-1276)

A la mort del comte Ramon Berenguer IV les conquestes s'aturaren. Des del 1160 fins al 1225, per més que alguns historiadors vulguin afirmar el contrari, per aquesta part no va haver-hi noves conquestes. Les causes hem de cercar-les en dos aspectes concrets. En primer lloc, en molt pocs anys hom havia conquerit un ampli territori de més de deu mil quilòmetres quadrats; es feia molt difícil assentar-hi nous contingents de població, per la senzilla raó que no n'hi havia. En segon lloc, la pujada a al-Andalus del fort poder almohade feia impossible de continuar endavant amb les conquestes.

Però l'any 1182 es produïa un fet important per als regnes cristians. A l'altiplà de les Naves de Tolosa (La Carolina, Jaén) l'exèrcit del califa almohade, Muhammad al-Nasir, era derrotat per una coalició de reis peninsulars -Alfons VIII de Castella, Pere I de Catalunya-Aragó i Sanç VII de Navarra-, cavallers hispanocristians i croats ultrapirinencs.

A partir d'aquest moment, per part dels regnes cristians, les conquestes tornaren a ser un fet. En aquesta batalla hi varen participar els senyors i la gent d'aquestes contrades, principalment els vassalls de l'orde de Calatrava.

L'any següent, el 1213, moria el rei Pere, i les conquestes varen quedar interrompudes fins que Jaume I no assolís la majoria d'edat suficient per comandar els exèrcits, cosa que succeí aviat. Als disset anys hagué de lluitar cos a cos amb el noble Pero Ahonés, que no havia respectat una treva de deu anys amb els sarraïns. Expirada la treva, Jaume I assajà, sense èxit, el setge de Peníscola (1225). Malgrat aquest fet desafortunat, començava un nou període esplendorós del seu regnat: el de les grans conquestes.

PARTICIPACIÓ EN LA CONQUESTA DE MALLORCA

La primera gran conquesta fou la de Mallorca, l'any 1229. L'expedició sortí de Salou i desembarcà a Santa Ponça. Després de la batalla de Portopí els expedicionaris varen posar un setge de tres mesos a la capital, que va acabar amb l'assalt general comandat pel propi rei. La resta fou una campanya sense gaires dificultats contra el moros de l'interior de l'illa.

Els principals senyors d'aquestes terres, templers i calatrans, hi participaren de ple i reberen una bona part de les terres. Però també hi varen participar la resta de senyors: els Artusola, els Cambrils, els Oteizes i els d'Alagó. Ximen d'Artusola va ser senyor de Salou, lloc d'on va sortir l'expedició. A principis del segle XIII era senyor de Maella, i el seu fill era senyor de Foz-Calanda (1).

Per un document de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de l'any 1264 sabem que els Cambrils es dedicaven a armar galeres per a les empreses navals dels reis: *El rei als seus fidels castlà i batlle de Cambrils, salut i gràcia: us manem que aquella carta de fanquesa concedida pel rei Pere, de bona memòria, pare nostre, a Rotllà de Calaceit i al seu fill Berenguer, observeu a Berenguer, Bernat i Albert, fills del dit Berenguer, així com a Rotllà i altres néts del mateix, de la manera que millor s'hi conté, a l'esmentada carta; però volem que poseu la seva part en tot allò necessari al negoci de les galeres, perquè en això no heu de fer nul·la mudança. Donat a Barcelona a 25 d'agost de 1264* (2).

Segons Zurita, els Oteizes eren una important família d'ascendència navarresa que lluitava al costat dels reis d'Aragó, dels quals rebia favors pels seus serveis. Tot sembla indicar que Martí Perís d'Oteiza va ser el primer cavaller que va entrar a la ciutat de Mallorca després de la seva conquesta: *Mes lo primer cavaller qui entrà havia nom Martí Perís, e altres après en Bernat de Gurp e el terç en Ferran Perís de Pina; e puis après entraren tots els altres, al punt tots que pogueren* (3).

Quan encara no havia acabat de consolidar-se la conquesta de Mallorca, Jaume I hagué de fer front a la conquesta de València, avançada per la impetuositat de Belasc d'Alagó.

A la ciutat d'Alcanyís, concretament, es reuniren el rei, Belasc d'Alagó i Hug de Folcalquier, mestre de l'Hospital, i tots junts hi planificaren la conquesta del País Valencià.

---

(1) El rei Pere I va concedir la vila de Foz-Calanda a Artal d'Artusola, fill de Ximèn, amb la condició que si moria abans que els seu pare la vila havia de passar a aquest. A.C.A. Pergamí nº 136 de Pere I

(2) A.C.A.. Reg. 13. Doc. 226.

(3) Crònica de Bernat Desclòs. Capítol XLVII.

PARTICIPACIÓ EN LA CONQUESTA DEL PAÍS VALENCIÀ

Els primers moviments per a la conquesta del País Valencià els dugueren a terme cavallers fronterers, que per iniciativa particular varen fer incursions per les altes terres castellonenques. L'inesperat èxit de Belasc d'Alagó a Ares i Morella, al final de 1232, obligà Jaume I -fins aleshores ocupat amb Mallorca- a interessar-se pels possibles esdeveniments bèl·lics que s'hi poguessin produir i àdhuc a encapçalar-los.

E nos estàvem en nostre regne en Aragó jugant e deportant: e érem en Alcanís, e ab nós lo Mestre de l'Espital, e don Blasco d'Alagó, e foren abdós denant nós en un terrat. E nós estant així deportant e parlant, començà sa paraula lo Mestre de l'Espital, qui havia nom N'Hug de Fullarquer, e dix:

- Sènyer, pus Déus vos ha tan bé guiat el fait de Mallorques, e en aquelles illes; no començarets vós ni nós deça, en aquell regne de València, qui ha estat de cara tots temps e de front a vostre llinatge, e tots temps han punyat d'haver aquell, e no l'han pogut haver; on si Déus m'ajut bon seria que hi pensàssem, pus som aquí denant vós, que don Blasco hi sap més que null hom del món, e que us dixés d'aquella terra qual lloc li semblaria en què vós posquéssets entrar e pendre.

E respòs don Blasco d'Alagó:

- Jo ben diré al rei tot quant hi sé, e que a ell bon sia: e, pus volets, Mestre, que jo hi diga, diré-hi.

E nos pregam-lo que dixés on li semblaria que nós primerament poguéssim entrar al regne de València. (1).

Són varis els textos en què hom relata la participació dels homes d'aquestes terres a la conquesta. Ho veiem a la *Crònica de Bernat Desclot* i als fragments que reproduïxo del *Llibre dels Feits* de Jaume I.

...e nós érem, e enviam per los bisbes, e per los nostres rics-hòmens e per cavallers que hi havia que sabien de fait d'armes, e per los prohòmens de la ciutat, que s'aparellassen d'anar ab nós, que vengut nos era messatge que Penacadell combatien, e que hi vollem anar per tal que els en llevàssem: car si Panacadell se perdia, lo port de Cocentina se pedria, que no gosaria hom anar a Cocentina, ni a Alcoi, ni a les partides de Seixona, ni a Alacant per negun lloc e seria gran desconhort dels crestians. E, deçà d'Eslida e de Lleó, que hi havien

---

(1) Jaume I, *Crònica o llibre dels feits*. Apsrt. 127.

vençuts bé tres milia crestians que els entraven per fer mal, que eren de les partides de Tortosa, e d'Alcanís, e de Castellot, e d'Orta, e de Vilallonga, e d'Alcanada, e de Vallderoures, e d'altres llogars que eren vilers escampats: que en aquell desbaratat n'havien morts de quatre-cents tro en cinc-cents. (1)

Tots aquests cristians, com ho confirmen les cròniques, es distingiren en la presa de la població de Villena pel seu valor i destresa en la lluita.

També es distingí en la conquesta del regne de València la família dels Canyelles (recordem que Dalmau de Canyelles fou senyor de Calaceit). Un fill de Dalmau, Bertran de Canyelles, va rebre del rei en terres valencianes: 10 jovades al lloc anomenat Zoayr i cases i un hort a València. Això li fou donat el setze de juny de 1262 i, el vint-i-set d'octubre del mateix any, s'hi afegiren les cases de Cala Bobagy, on resideix l'Alcaid Moreno (2).

A la col·lecció de documents inèdits de la Corona d'Aragó (C.O.D.O.I.N.) de Pròsper de Bofarull, també trobem esmentats aquests fets. I alguns altres, com el cas de Marc de Calaceit que al 1270, en el repartiment de Villareal, rebia unes terres per la seva participació en l'esmentada conquesta.

Els almogàvers eren guerrers d'ofici que aparegueren als regnes cristians a partir del segle XIII per tal de fer incursions en terres musulmanes. Però on obtingueren més ressò fou en terres de la corona catalanoaragonesa. Lluitaven als cossos d'infanteria, sota el comandament dels adalils i almugatens; ells mateixos es proveïen d'aliment i d'armes, i en un sarró portaven el pa per a una o dues jornades. Anaven armats amb cotell, llança i dards; vestien una gonella o camisa molt curta, polaines i avarques de cuir. Es caracteritzaven per llur fortalesa física, frugalitat i agilitat en combatre.

La seva primera procedència es fa difícil d'esbrinar, però en temps de Pere I de Catalunya foren reclutats, en gran part, a les nostres terres. Això sembla normal: de fet, uns homes que de la guerra n'havien fet un ofici havien d'estar assentats allà on aquella era un fet quotidià, és a dir, a la frontera amb les terres sarraïnes, l'actual frontera amb el País Valencià. Als exèrcits de Jaume I hi havia enrolats força homes procedents d'aquestes terres, que ben segur que devien ser almogàvers, és a dir, professionals de la guerra. En el text anterior de la *Crònica o llibre dels feits*, del rei Jaume, a l'apartat 370, hi llegíem: *E, deçà d'Eslida e de Lleó, que hi havia vençuts bé tres milia chrestians que els entraven per fer mal, que eren de les partides de Tortosa, e Alcanís, e de Castellot, e d'Orta, e de Vilallonga, e d'Alcanada, e de Vallderoures, e d'altres llogars que eren vilers escampats.*

Aquests cristians havien estat reclutats en aquests llocs que eren frontera amb els sarraïns, i per tant eren homes preparats per la guerra i per a la guerra. No seria d'estranyar que alguns d'aquests dits almogàvers fossin d'aquestes contrades.

(1) Jaume I, *Crònica o llibre dels feits*. Apart. 370.

(2) Albert Virella i Blonda, *Canyelles mil·lenària*. Institut d'Estudis Penedesencs, 1990.

(3) C.O.D.O.I.N. i A.C.A. Reg. 20, f. 338.

EL SEGLE XIV

El segle XIV comença amb la desaparició dels senyors més forts assentats en aquesta zona: l'orde del Temple. Els templers que s'havien fet forts en el castell de Miravet foren rendits per l'exèrcit reial el 1308 i els seus béns assignats als hospitalers. Així, tota la comarca de la Terra Alta i les restants possessions del Temple en aquesta zona passaren a dependre del que s'anomenà Gran Castellania d'Amposta, pertanyent a l'Orde de Sant Joan de Jerusalem, és a dir, l'orde dels hospitalers.

D'altra banda, aquest segle es caracteritzarà per les grans epidèmies i calamitats que, al llarg de la centúria, faran minvar notablement la població.

A les *Rationes Decimarum Hispaniae*, de finals del segle anterior (1279-1280) apareix documentada la major part dels municipis actuals d'aquestes terres:

COMARCA DEL MATARRANYA

DIÒCESI DE SARAGOSSA:

Bellmunt
Beseit
La Canyada de Beric
La Codonyera
Favara
Fondespatla
Fòrnols
La Freixneda
La Ginebrosa (1)

---

(1) A les *Rationes...* consta que encara no té capella per ser una població moderna.

Maella
Massalió
Mont-roig de Tastavins
Nonasp
Pena-roja
Ráfels
La Sorollera
La Torre del Comte
Torredarques
Vall-de-roures
Valljunquera

DIÒCESI DE TORTOSA:

Arenys
Calaceit
Cretes
Lledó

COMARCA DE LA TERRA ALTA

DIÒCESI DE TORTOSA:

Arnes
Batea
Bot
Caseres
Corbera
La Fatarella
Gandesa
Horta
Pinell de Brai
Villalba dels Arcs

En aquest cens falten els actuals municipis:

COMARCA DEL MATARRANYA

DIÒCESI DE SARAGOSSA:

Aiguaviva. Documentada a finals del segle XIV.

La Portellada. Aquesta població sembla que es formà a partir d'un mas del segle XIII, però no la trobem documentada fins a finals del segle XVII. Malgrat tot, el topònim ja és documentat el 1241 com la Portellada de Bauge (1).

La Torre de Vilella. Documentada per primera vegada el 1382.

La Vall del Tormo. Documentada per primera vegada el 1409.

Faió. Documentada per primera vegada el 1301. Abans, però, ja existia; ho demostren les restes arqueològiques que s'hi han trobat.

COMARCA DE LA TERRA ALTA

DIÒCESI DE TORTOSA:

La Pobla de Massaluca. Documentada durant el segle XIV i el 1409.

El Prat del Comte. Segons Font i Rius, fou poblat el 1210.

Tot plegat ens permet d'afirmar que els municipis actuals de les comarques del Matarranya i de la Terra Alta provenen, en la seva totalitat, de l'Edat Mitja.

---

(1) Santiago Vidiella, *Cartulari de Mont-roig*, ob. cit., p. 179.

SITUACIÓ I PRINCIPALS FETS HISTÒRICS DELS MUNICIPIS DE LA ZONA DURANT EL SEGLE XIV I ANYS POSTERIORIS

COMARCA DEL MATARRANYA

AIGUAVIVA

Com ja he dit anteriorment, Aiguaviva formà part del terme de la Ginebrosa, adscrit a la batllia de Castellot, que pertanyia a l'orde dels templers. La supressió de l'orde va provocar accions de resistència militar a la Inquisició. I el rei va ordenar, el 3 de desembre de 1307, l'empresonament i la confiscació de béns dels cavallers del Temple. Alguns d'ells, però, varen fer-se forts a Castellot i Cantavella. Hom va advertir als jurats d'Aiguaviva que els era prohibit de prestar cap ajut als proscrius. Els llocs d'Aiguaviva i el Mas de les Mates (amb 144 i 130 focs, respectivament) varen demanar, el 1611, la segregació del terme de la Ginebrosa. La van obtenir del mestre de l'orde de l'Hospital per document signat el 10 de març de 1613 a Malta.

ARENYS

Durant el segle XIV i següents aquest municipi, des del punt de vista eclesiàstic i senyorial, va pertànyer al bisbat de Tortosa. Segons el cens del maravedí dels anys 1409-1414, el municipi d'Arenys pagava 58 morabatins, el que vol dir que comptava amb una població d'uns 35 focs i uns 122 habitants.

BELLMUNT DE SANT JOSEP

Bellmunt formà part del terme del castell de Mont-roig i de la posterior comanda calatravesa.

L'any 1270 l'orde de Calatrava li va concedir la carta de població, a fur de Saragossa, assenyalant-li terme propi però amb una gran quantiat de reserves per a l'Orde (1).

El rei Pere III signà a Daroca, el 20 d'octubre del 1336, un document pel qual concedia a Bellmunt el títol de vila, tot ratificant-ne el terme propi i la facultat de tenir consell, justícia, mostassaf i d'altres institucions per al seu govern.

---

(1) A.C.TE. *Legajo* 254

Totes aquestes concessions i d'altres foren recollides en una gran carta de privilegis concedida pels calatrans d'Alcanyis en data del sis de gener de l'any de *la Nativitat del Senyor de 1337* (1).

El 1387 hom va fixar un acord amb Mont-roig i d'altres poblacions pel qual Bellmunt pagava 116 sous i 5 diners com a contribució a les despeses comunes de l'orde.

BESEIT

Beseit no apareix documentat fins a mitjans segle XIII, concretament al 1270: *...villa de Beceyt que yes en el terme de Val de Roures...* (2) La seva església estava, el 1324, sota l'advocació de Sant Bertomeu. Guillem d'Oteiza, senyor de Vall-de-roures, i Martí Peres d'Oteiza, senyor de Massalió, signen un document el 8 d'octubre de 1308 on el terme i la vila de Beseit figuren integrades al territori de Vall-de-roures. El 1312 fou autoritzada la construcció d'una nova església a la vila en substitució de la primitiva. Les obres, però, varen trigar molts a començar.

CALACEIT

El 1278, quan els calatrans eren de fet senyors totals de la vila, per tal d'atraure nous pobladors, el mestre de l'orde de Calatrava atorgà una interessant carta de població que concedia tot un seguit de drets i privilegis i constituïa la base del futur govern municipal. Vidiella l'anomena "Carta Magna". Per la seva importància la transcriu íntegrament a l'apèndix documental .

L'orde de Calatrava instaurà a Calaceit un domini d'una duració semblant a la dels anteriors senyors, els Cambrils, d'uns cent cinquanta anys. El 28 de setembre de 1428 l'orde permutà la vila de Calaceit, juntament amb altres, per la de Colmenar (Avila) a Joan II de Navarra, qui, al seu torn, la permutà el 3 de març de 1429 amb Francesc d'Arinyo, secretari d'Alfons IV de Catalunya-Aragó. Aquest va mantenir el domini del lloc fins al 1452, any que el vengué per 15.000 lliures jaqueses al bisbe i capítol de Tortosa.

En el *Cartulario Galindo* figuren anotades les relacions jurídiques entre l'orde i Calaceit, sense que hi consti, però, cap fet digne d'especial esment. Del 1280 fins al 1428, trobem documentats deu comanadors:

1280	Frei Mateu
1307	Frei Blasco Gómez
1237	Frei Ferran Ferràndez

---

(1) A.C.TE. Legajo 254

(2) A.C.A. Pergamí 2048 de Jaume I

1331	Fortuny de Sesé
1332	Joan Gonzálvez
1348	Diego Ximénez
1351	Alons Rodríguez
1360	García de Cardona
1383	Gàleas de Blanes
1406	Berenguer de Vilagrassa

LA CANYADA DE BERIC

Aldea de l'orde de Calatrava des d'un principi, el 1280 tenia ja església i vicari. De l'empremta dels calatrans queden vestigis a les claus de volta de l'església, on hi ha gravades les creus de l'orde, i al nom d'una partida de terra anomenada de l'Orde. Aquesta és situada a la vall, a migdia de la vila; una casa del carrer de Baix, on hi resten dues arcades gòtiques, era també, segons tradició popular, propietat dels cavallers de Calatrava.

LA CODONYERA

Al segle XIV la Codonyera va passar de l'orde de Calatrava als Sessés. Els Sessés eren una família de nobles aragonesos que lluitaven a prop dels reis en els seus exèrcits i per aquest motiu rebien favors i terres. Segons José de Sessé, cronista de la família, a principis del segle XIV van passar a tenir diverses possessions en aquesta zona, entre d'altres les viles de Favara i la Codonyera.

García López de Sessé, senyor de la Codonyera, Oliete i Favara, era algutzir reial el 1354 i fou governador d'Alcanyís entre el 1369 i el 1371. Quan el Compromís de Casp, els García de Sessé es declararen enemics de Ferran el d'Antequera i participaren a la cort de Mequinensa. El seu suport al comte d'Urgell els suposà la pèrdua de les senyories i d'una bona part de les seves propietats.

CRETES

El 1295 la senyoria de Cretes fou traspassada al bisbe de Tortosa, Arnau de Jardí, pel mestre de l'orde Calatrava. A canvi, el de Tortosa havia de pagar un cens anyal de tres mil sous. Arnau, però, reivindicà antics drets per eludir el pagament; els plets s'allargaren durant anys i provocaren la intervenció del rei Pere III, que, el 1338 i el 1339, va manar al bisbe de Tortosa que satisfés el cens.

Cretes, d'altra banda, i comptant amb l'ajut dels bisbes, va oposar-se als drets que hi conservaven els calatrans, i és creença tradicional que hom va acordar de posar la vila sota la protecció del sant la festa del qual es celebrés el dia que se'n alliberessin. És per això, doncs, que Cretes fa la festa patronal el vuit d'octubre, dia de Santa Pelàgia.

FONDESPATLA

Als habitants de Fontdespatla els fou atorgada una nova carta de població el 1270, i el 1295, tot i ser la població una aldea de Vall-de-roures, varen obtenir el privilegi de tenir jurats i consellers, a més de jurisdicció i justícia pròpies. Això els representà *de facto* la independència de Vall-de-roures, però el fet de no tenir assenyalat un territori propi va donar lloc a una llarga sèrie de conflictes que es van anar estenent fins a la meitat del segle XVI.

L'any 1279 un vicari era qui administrava l'església de la vila, a qui havien estat cedits els delmes i primícies al 1188. L'any 1324 trobem aquesta església dedicada a Sant Salvador. D'altra banda, aquest mateix any al terme municipal de Fontdespatla hi havia dues altres ermites, sota les advocacions de Sant Miquel i Santa Llúcia.

A partir del 1309 Vall-de-roures ni cap de les seves aldees, Massalió, Beseit, Fontdespatla i la Torre del Comte, ja no haurien de satisfer impostos addicionals, d'acord amb la ratificació, feta aquest mateix any, d'un privilegi atorgat pel bisbe de Saragossa. El 1328, Alfons III concedí també diversos privilegis al terme. Tot i això, sabem que Bernat Bartomeu, lloctinent d'Alcanyís a Vall-de-roures, el 31 de maig de 1364 cobrà anticipadament, en nom de l'església de Saragossa, la paga de Vall-de-roures i de les seves aldees, que havia estat aprovada per la cort de Montsó. El 1365 Fontdespatla pagava al recaptador de Vall-de-roures 340 sous jaquesos mesals per raó de vuitanta-cinc focs o cases de la vila. El 1369, amb motiu de la precària situació financera de la universitat de Fontdespatla, el consell municipal s'endeutà amb dos veïns de Mont-roig de Tastavins per la quantitat de 2.000 sous jaquesos. El 1372 els veïns de Fontdespatla amb terres al terme de Vall-de-roures venien obligats, segons que ho declarà el vicari general de l'arquebisbe, a pagar les primícies a l'església de la seva vila i no a la de Vall-de-roures, com fins llavors havien fet.

El 1410 l'arquebisbe de Saragossa dictà una ordre en virtut de la qual els pobles de Beseit, Fontdespatla i la Torre del Comte quedaven alliberats de l'administració de les seves primícies. Com a conseqüència, Fontdespatla pagava, al 1419, 8.000 sous en concepte de primícies a l'església de Saragossa. L'ordre del mitrat garantia també la intervenció episcopal en cas de plets sorgits arran dels cobraments.

FÓRNOLS

Fins al segle XIV Fórnois fou una aldea agregada de la vila de Mont-roig; havia format part del castell i, posteriorment, de la tinença de l'orde de Calatrava. El rei Pere III li atorgà el títol de vila el 20 d'octubre de 1337, juntament amb la facultat d'impartir justícia pròpia.

A finals de segle, per causa segurament de les pestes, la universitat patia d'una gran precarietat econòmica que havia dut el municipi a contraure deutes amb particulars per un total de 42.646 sous. Mancant els recursos per fer-hi front, hom signà el 8 d'agost de 1397 un pacte amb la universitat de Pena-roja en virtut del qual la vila i el terme de Fómols passaven a integrar-se a Pena-roja -tot i no existir cap límit comú- per tal que aquesta vila eixugués el deute. Això comportà la renúncia per part de Fómols a tenir consell, jurats, mostassafs i altres càrrecs de vila propis. A més, els veïns s'hagueren de comprometre, sota pena de 500 sous per cap, a residir en el terme un mínim de sis anys. El pacte fou fet a perpetuïtat; l'autoritza el 15 d'octubre de 1401 Gonçalvo Núñez de Guzmán, mestre de Calatrava, i fou aprovat també pel papa Luna.

El 2d'agost de 1431 tingué lloc, davant l'església parroquial de Santa Maria de la Mola de Pena-roja, una reunió de representants d'ambdues viles per tal de negociar la independència de Fómols. Fins llavors havien estat retornats a Pena-roja 14.000 sous i faltava amortitzar-ne encara cap a 30.000. El pacte establert trenta anys abans a perpetuïtat esdevingué una venda a carta de gràcia, convenint però que serien descomptats 250 sous cada any fins a la total amortització del deute, és a dir, durant cent vint anys. El nou acord permetia a Fómols redimir abans la part restant del deute -i recuperar la independència- amb la condició, però, de no manllevar els diners per fer-ho.

LA FREIXNEDA

El 14 de desembre de 1283, Pere II de Catalunya-Aragó signà un document a Saragossa on concedia a la Freixneda el títol de vila; hi reconeixia i confirmava també els anteriors privilegis atorgats. Jaume II, trobant-se l'any 1303 a Horta, decretà, d'aquesta vila estant, la dispensa de l'impost de la cena per a les viles de Favara, Maella, Calaceit i la Feixneda, que, com a llocs de propietat d'ordes militars, n'eren exemptes. Els successors de Jaume II van fer cas omís de la disposició i van tornar a cobrar l'impost. El dia 1 de setembre de 1339, Pere III el Cerimoniós va posar sota la protecció reial els homes i les famílies de la Freixneda, amb els seus béns.

Tota la segona meitat del segle XIV la vila va patir dificultats econòmiques. El 7 de gener de 1343, la universitat de la Freixneda va manllevar la quantitat de 1.000 sous jaquesos a Moisès Abicorna, jueu d'Alcanyís. L'any 1349 hagué de contraure un nou deute de 1.500 sous més. Dos anys després, el 1351, hom va promoure judici contra la universitat i el consell de la vila per manca de pagament dels rèdits anuals d'un censal de 39.520 sous barcelonins. El 1370 el jueu d'Alcanyís Samuel Falleva va fer un préstec als jurats de 1.900 sous jaquesos, en garantia del qual foren hipotecats tots els béns de la vila. Astruc Cavara, jueu de Fraga, va fer un altre préstec, l'any 1372, de 400 sous més. Vint anys després, el 1392, Antoni Castelló, d'Alcanyís, va guanyar un plet contra la Freixneda per la manca de pagament d'un censal de 2.000 sous jaquesos, la renda dels quals era de 200 sous anuals. Al llarg d'aquest període el consell de la vila s'enfrontà amb l'orde de Calatrava d'Alcanyís i pledejà amb Vall-de-roures.

LA GINEBROSA

A finals del segle XIII Artal d'Alagó, senyor del lloc, va mantenir discòrdies amb Guillem d'Anglesola i amb el rei Jaume II. Les comandes de l'orde de Calatrava d'Alcanyis i Montroig van fer costat al d'Anglesola; als vassalls que Artal tenia al terme de la Ginebrosa se'ls va advertir de no inquietar les forces del comanador d'Horta de Sant Joan. El rei va nomenar Miquel Llop de Vallmanya batlle de la Ginebrosa i defensor del seu terme, i el 8 de juny de 1293 el consell de la vila va ser obligat, juntament amb la universitat de Morella, a col·laborar-hi. Les discòrdies van acabar en tornar a passar la Ginebrosa al ple domini dels templers.

L'any 1308, els decrets d'extinció de l'orde del Temple i els conflictes sorgits amb la Inquisició, van dur els cavallers de l'orde a fer-se forts a Castellot. Aquests envaïren el terme de la Ginebrosa i assassinaren alguns veïns. La vila i tots els bens que l'orde posseïa a la zona van passar, al 1317, a domini dels hospitalers.

LLEDÓ

Lledó va restar sota els dominis senyorials del bisbat de Tortosa.

El 1319 a Gandesa tingué lloc el que hom coneix com "la Farsa de Gandesa", on rebé la benedicció matrimonial, contra sa voluntat, l'infant Jaume amb la infanta Elionor de Castella. El fill de Jaume II pretenia d'entrar en religió i, acabada la cerimònia, fugí i es refugià a Lledó (*Ez Ledons*, tal com figura a la crònica del rei Pere, i que Zurita identifica amb Lledó). Hi acudí Gonzalo García, home de confiança del rei, per convèncer-lo de dur a terme el matrimoni; l'infant, però, fugí i ingressà a l'orde santjoanista i acabà portant una vida desornada. El seu germà petit, Alfons, va ser nomenat hereu.

Sembla ser que la vila, a principis del segle XV, havia estat despoblada per causa de les pestes.

MASSALIÓ

L'any 1308 el bisbat de Saragossa va recuperar tota la jurisdicció sobre la vila.

Durant tot aquest segle, igual que la resta de llocs, Massalió pateix les sequeres i la pesta negra, que van minvar la població fins gairebé deixar la vila despoblada del tot. Aquestes calamitats varen continuar a la zona durant bona part del segle XV; la població dels Mas d'Escasos va quedar extingida i el seu terme integrat en el de Massalió (1).

---

(1) Pergamins de l'arxiu municipal de Massalió.

MONT-ROIG

La comanda de Mont-roig de l'orde de Calatrava, sotmesa a la d'Alcanyís, va ser constituïda el 1241 i abarcava els actuals municipis de Mont-roig, Pena-roja, Torredarques, Fómols, Ràfels i Bellmunt.

Un privilegi signat a Calanda pel comanador d'Alcanyís el 1257, concedia a la vila el privilegi de tenir mercat públic el dimecres. A més va ser dispensada del pagament de les contribucions reials que hom destinava al manteniment de la cort. Tenim notícia d'algun insubordinament ocorregut el 1285, perquè el rei manà al comanador d'Alcanyís de no imposar cap mena de càstig als homes de Mont-roig desertors de la milícia, dret que es reservà ell mateix a través d'un comissionat reial. La vila, el 14 de maig de l'any següent, hostatjà i mantingué el rei Alfons II, amb un seguici de gairebé cinc-cents homes, al castell de Mont-roig. El 1280 la vila ja tenia església, que s'aixecava al tossal de la Mola, on hi havia també el castell. El 1287 la construcció d'una nova església i un forn a la vila va ser autoritzada pel comanador Pérez Ponce. El consell de la vila de Mont-roig, en canvi, renuncià a la propietat de l'església i del forn que hi havia dalt de la Mola.

Mont-roig havia enviat gent armada a la vila de Cretes arran de les discòrdies amb el bisbe de Tortosa, però el 24 de febrer de 1316 aconseguí, a instàncies del procurador Joan Porta, una declaració reial amb la qual, en endavant, no podria ser obligada a enviar homes armats sense percebre les quantitats corresponents a les despeses de la lleva.

El 1327, en aconseguir Pena-roja el títol de vila, amb justícia pròpia, la unitat de jurisdicció de Mont-roig quedà limitada. Pere III, el 20 d'octubre de 1337, a Daroca i amb l'oposició del consell de Mont-roig, atorgà el mateix privilegi a les aldees de Ràfels, Fómols i Bellmunt. La universitat de Mont-roig, l'any següent, aportà 109 sous a les despeses de casament de Pere III amb Maria de Navarra.

El veí de Mont-roig Dauder de Moles, en premi als serveis prestats a Jaume II el Just, rebé d'aquest la vall de la Figuera. Alcanyís, que entenia que les terres donades formaven part del seu territori, s'hi oposà. Calgué el nomenament, el 20 de març de 1322, d'un procurador reial que intervingués en la controvèrsia. Les baralles entre Mont-roig i Alcanyís sovintejaren. El juny de 1321 hom posà fi a una de les disputes: els veïns d'Alcanyís foren autoritzats a obtenir fusta i llenya dels termes de Mont-roig, sempre que fos, però, per a ús propi i no per vendre. La tala d'arbres sencers, però, hi restà prohibida.

El 1349, les que havien estat antigues aldees de Mont-roig negaven a aquesta vila el dret que les representés a les reunions dels sobrejunters; defensaven el dret d'assistir-hi elles mateixes.

Pena-roja i Mont-roig, l'any 1387, mantingueren un enfrontament per problemes de límits. El 24 de maig es produí l'avinença i la fita de les partions entre aquests dos termes. El 30 de desembre d'aquest mateix any el consell de Mont-roig

i els de les aldees signaren una concòrdia: en endavant, es comprometien a discutir totes les qüestions al porxo de l'església de Mont-roig i a requeriment dels jurats d'aquesta vila. L'assemblea es celebraria el primer diumenge següent al de la Trinitat i estaria constituïda per setze vocals, vuit de Mont-roig i vuit de les viles. Cadascuna de les universitats havia de contribuir a les despeses comunes de la manera que segueix: Mont-roig amb una quantitat de l'ordre de 403 sous, Pena-roja de 245, Bellmunt de 116, Ràfels de 109 i Fórnoles de 64. La proporció ens permet d'imaginar-nos la importància relativa de cada vila. El consell de Mont-roig signà el conveni amb Pena-roja el 3 de febrer de 1388, amb Ràfels el 4, amb Bellmunt el 5 i amb Fórnoles el 8. L'any 1392, malgrat tot, clagué establir un nou conveni.

L'any 1397 Mont-roig reclamà sense èxit a Pena-roja la propietat de les primícies de la partida del Coll Roig. Una concessió reial del 1382 autoritzà Mont-roig a celebrar una fira anyal, de quinze dies de durada, a partir del dia de Sant Miquel de setembre.

PENA-ROJA

Pena-roja formà part del terme del castell de Mont-roig. Alvaro Fernández, comanador major d'Alcanyís i Mont-roig, comptant amb l'aquiescència dels cavallers de l'orde de Calatrava, el setembre de 1270 atorgà llicència per poblar la vila de Pena-roja; als habitants els concedí els territoris i l'antic castell, així com les primícies, per tal que emmurallessin l'aldea i basstissin l'església. Reservà, però, per a l'orde els delmes i la potestat d'edificar a la vila un molí fariner i un forn de pa.

El 6 de gener de 1337, el mestre dels calatrans, Alonso Pérez, en nom de l'orde, concedí el títol de vila a Pena-roja i li autoritzà la creació de jurats i notari propis. La vila quedava, doncs, segregada de la jurisdicció de Mont-roig. Autoritzà també l'ús de pesos i mesures de la vila, l'establiment de fleca, botiga, carnisseria i taverna. L'orde de Calatrava retingué el dret de tallar, del terme de Pena-roja, la fusta que necessités per cremar o edificar.

LA PORTELLADA

Fins al segle XVII no figura esmentada a cap document. Durant l'Edat Mitja deuria ser un mas, i poc a poc s'hi deuria anar formant l'actual població. (Recordem que el topònim ja apareix al 1241 com a Portellada de Bauge).

RÀFELS

Pena-roja havia estat part primer del terme del castell de Mont-roig, i després de la tinença de Mont-roig dels calatrans. El 20 d'octubre de 1337, a Daroca, el rei Pere III atorgà el títol de vila a Ràfels, Fórnoles i Bellmunt. Aquest mateix any, el 4

de desembre, el mestre dels calatrans d'Alcanyís concedí la jurisdicció civil i criminal a la vila, així com el mer i mixt imperi, mercat, fira i d'altres privilegis. El rei Pere, des de València, atorgà, el 18 d'abril de 1382, llicència a Ràfels per celebrar mercat els dissabtes, i fira anyal de quinze dies de durada a partir del dia de Tots Sants. Bernat Cardona, jurat de Ràfels, a la junta de pobles celebrada a Albalat el dia 11 de novembre de 1384, sortí a defensar els privilegis de la vila. El consell de la vila s'adherí, el 17 de maig de 1449, a la súplica adreçada al rei per les universitats de Mont-roig, Pena-roja, Bellmunt i la Freixneda perquè els mantingués els privilegis de què fins aleshores havien gaudit.

LA SOROLLERA

Barri de la comanda de Calatrava de Mont-roig, l'any 1280 ja hi figura referenciada una església. Al nord del nucli de la població hi ha nombroses pletes, testimoni de l'antiga importància rama de la vila. Al punt més alt del carener hi ha el santuari de Sant Cristòfol, que existia ja al 1324.

TORREDARQUES

Malgrat que ja figura com a església el 1280 a les *Rationes Decimarum Hispaniae*, l'any 1356 els veïns insistiren que se'ls concedís una vicaria, tot al·legant que la distància que els separava de Mont-roig els dificultava, sobretot a l'hivern, la pràctica religiosa. L'arquebisbe, essent-hi presents el vicari de Mont-roig i altres persones d'aquell poble, donà a l'església de Sant Bernat categoria de parroquial i hi instituí una vicaria perpètua. Hom va posar pila baptismal al temple i assenyalà cementiri, al lloc mateix on l'any 1348 havien estat enterrades moltes víctimes de la Pesta Negra. Abans de la segregació l'església de Torredarques gaudia ja d'un delmari separat de l'església de Mont-roig.

TORRE DEL COMTE

La Torre del Comte fou, fins a la darrerïa del segle XIV, una aldea del terme de Vall-de-roures. Els conflictes entre les universitats d'ambdós pobles foren, però, constants. El consell de Vall-de-roures pretenia que la Torre del Comte contribuís a les despeses generades pel bastiment d'un molí draper a la vora del Matarranya, tot arguint que els veïns de la Torre també se n'aprofitaven. La Torre del Comte fou declarada exempta de qualsevol pagament mitjançant sentència dictada el dia 1 de març de 1357. Per tal de bastir la fortificació de Vall-de-roures, l'any 1390 l'arquebisbe Fernández de Heredia fou autoritzat pel rei Joan II a imposar tributs especials. La negativa de la Torre del Comte a contribuir-hi trobà confirmació en una altra sentència favorable als seus interessos, obtinguda el 19 de juny i apel·lada per Vall-de-roures. El 22 de març de 1391, congregats els membres del consell de la vila a les portes de l'església de Sant Pere, tal com era costum, nomenaren síndic Pere Jornet i li atorgaren plens poders per representar-los davant l'arquebisbe.

Vall-de-roures, per la seva banda, nomenà el dia 24 el seu representant; ambdós procuradors varen anar a la casa del baró García López de Alcañiz, on s'hostatjava l'arquebisbe, per sol·licitar-ne la mediació, a la qual es comprometeren a sotmetre's sota pena de mil florins d'or d'Aragó. La sentència de l'arquebisbe, dictada el dia 29, ratificava l'anterior: Torre del Comte no havia de pagar res a Vall-de-roures per obres de fortificació, ni passades ni futures. La declarava també lliure de contribuir a les despeses d'expropiació i aterrament de cases que s'havien dut a terme per construir la murada. L'arquebisbe disposava, així mateix, que el cens de 123 cafissos de blat que les dues viles pagaven mancomunadament fos, en endavant, pagat separatament. A la Torre li fou assenyalat el pagament de 23 cafissos, més les despeses derivades d'adobar forns i molins. A Vall-de-roures li tocava de pagar 100 cafissos; a més, per gaudir dels forns havia de satisfer al batlle de l'arquebisbe un salari anual de 610 sous jaquesos. De llavors ençà Vall-de-roures i Torre del Comte varen fer tots els pagaments per separat. Finalment, l'arquebisbe es va comprometre a segregar tots dos territoris abans de deu anys comptats des de la data de la sentència. El 29 de novembre de 1397 varen ser fitats ambdós termes, després d'una reunió que varen celebrar representants de totes dues viles a la partida de la Pena Cavallera.

LA TORRE DE VILELLA

La Torre de Vilella va ser una aldea del terme de Castellseràs, al qual va pertànyer fins a les darreries del segle XVIII. L'any 1402, a causa segurament dels deutes contrets amb motiu de les pestes de mitajn segle XIV, va passara pertànyer a la jurisdicció d'Alcanyís. De tota manera, aquesta població és més antiga del que els historiadors fins ara pensaven. En un document molt mal conservat de l'*Archivo Histórico Nacional* (sec. de Calatrava, carpeta 264) datat el 1382 podem encara llegir *Turris Vilella*. En el cens del maravedís de l'any 1409, la Torre de Vilella pagava trenta-un maravedís (1), el que equivalia a una població d'unes cent persones.

LA VALL DEL TORMO

La Vall del Tormo va ser una aldea d'Alcanyís, igual que la Torre Cremada, que estava enclavada dintre del seu terme i actualment és despoblada. En el cens del maravedís dels anys 1409 i 1414, la Vall del Tormo pagava 18 maravedís i la Torre Cremada 12. Abans d'assolir la independència, l'organització local, que no podia tenir consell ni jurats ni cap mena de jurisdicció pròpia per la seva condició d'aldea agregada, era a càrrec de la confraria de *Nuestra Señora*, associació amb finalitats religioses, polítiques i administratives. Els confreres es reunien en consell general als porxos de la plaça, i el govern ordinari era delegat pel dit consell al prior de la confraria i a dos majorsals, que eren elegits per un termini d'un any.

---

(1) Arxiu Regne de València. Secció Maestre Racional, llegal 533, expedient 10.914, ff. 25-36. També publicat per Fernando Arroyo Ilera a la revista "Saitavi".

VALL-DE-ROURES

Quan Pere d'Oteiza, fill de Llop Guillem i marit de Teresa Pérez, morí sense descendència els seus drets anaren a mans del pare de la seva dona, el rei Pere II de Catalunya-Aragó. Això fou l'any 1305. El 1323, quan les finances reials havien quedat molt malparades arran de l'empresa de Sardenya, el rei es vengué, juntament amb altres, tota la jurisdicció del terme de Vall-de-roures a l'arquebisbe de Saragossa, que fins llavors n'havia estat feudatari. Ximeno de Luna, l'arquebisbe, es comprometé a afegir 100.000 sous als altres 100.000 que ja li devia el rei. Gonçalvo de Tramacet, per la seva banda, pledejà sense èxit per a heretar la senyoria. La vila de Vall-de-roures, per concessió de Jaume II gaudia des de l'any 1307 del privilegi de celebrar mercat setmanal el dissabte. La greu epidèmia de Pesta Negra del 1348 feu que el rei Pere III ordenés el trasllat de les infantes a Vall-de-roures, que encara no havia estat atacada per la malaltia. De tota manera tenim notícies de grans mortaldats a la vila l'any 1382. El 1410 hi hagué, a més, un altre brot de pesta.

Vall-de-roures i la Torre del Comte protagonitzaren un seguit de plets, per raons hagudes amb els límits, a finals del segle XIV. Plets que varen determinar la intervenció de l'arquebisbe, que va haver de dictar varies sentències arbitrals.

L'actual castell, que fou edificat sobre un altre de més antic, és degut a l'arquebisbe García Fernández de Heredia, qui, cap el 1385, ordenà la construcció del mur que cenyia la fortalesa. El prelat barceloní Francesc Climent, successor d'Heredia a la seu de Saragossa, va prosseguir les obres. El papa va cedir alguns esclaus moros que treballaren en la construcció del castell. Alfons IV va celebrar-hi la cort convocada el 20 d'octubre de 1429.

VALLJUNQUERA

Valljunquera fou una aldea agregada al terme d'Alcanyís fins ben entrat el segle XVII. En el cens del maravedís del 1409-1414 figura que Valljunquera pagava 118 maravedís.

MUNICIPIIS CONSIDERATS DINTRE DE LA COMARCA DEL MATARRANYA

FAVARA

A principis del segle XIV la vila de Favara pertanyi a l'orde de Calatrava. L'any 1303, des d'Horta, el rei Jaume II el Just concedia un privilegi a les poblacions de Favara, Maella, Calaceit i la Freixneda, que els alliberava del deure de pagar els sopars reials atès que aquestes terres venien d'ascendència de nobles.

L'any 1314 l'orde cedí la senyoria del castell i la vila de Favara -i amb ell els vassalls, homes i dones, els termes, les pertinences, els focs, els molins, etc.- a Joan Galindes de Sessé i a la seva muller Elvira Lopes. Els Lopes de Sessé, a finals del segle XIV, hagueren de fer front a un plet amb l'orde de Calatrava per l'incompliment de les condicions de la cessió. L'any 1403 l'arquebisbe de Saragossa, García Fernández de Heredia, obligava els Lopes de Sessé a retornar Favara a l'orde de Calatrava, a l'ensens que els condemnava al pagament de setanta-quatre mil sous en concepte de danys i perjudicis.

Favara passà el 1428 a poder de Joan de Navarra. Aquest la cedí l'any següent al senyor de Maella i Calaceit, Francesc d'Arinyo.

MAELLA

Maella durant el segle XIV va pertànyer a l'orde de Calatrava. Els calatrans hi crearen la comanadoria de Maella, que durant tot el segle organitzà la vida municipal. Durant el seu govern l'orde concedí una sèrie de facultats i privilegis, segons que consta en documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en altres de l'*Archivo Histórico Nacional* de Madrid.

A principis del segle XV, un cop retornada Maella a la corona, hom celebrà a la vila corts aragoneses: el 1404 sota el mandat de Martí l'Humà; el 1423 convocades per la reina Maria, muller d'Alfons IV.

Francesc d'Arinyo, senyor d'Ariño, Arcos i Puy de Cinca i secretari d'Alfons IV de Catalunya-Aragó, rebé d'aquest la senyoria de Maella. L'any 1439, sota el mandat del seu fill i hereu, Manuel d'Arinyo, els maellans es revoltaren i assetjaren el castell, residència de la seva muller, Francesquina de Santapau. Sembla ser que la llegenda que vol explicar el nom de Maella té l'origen a l'època de dominació dels Arinyo: una bella donzella, amenaçada per un senyor feudal de no deslliurar el seu estimat si ella no li "concedia la mà", se l'hauria feta tallar i hauria enviat tot seguit al senyor, en una safata d'argent, la "mà d'ella" (la representació de la qual encara figura a l'escut de la vila). Per a Coromines el nom prové del llatí *macella*, "els mercats".

NONASP

Durant el segle XIV Nonasp va pertànyer a l'orde del Temple. Quans s'extingiren els templers la vila va passar a mans de l'orde de l'Hospital, que l'inclogué dins la Castellania d'Amposta. A mitjan segle XIV el mestre de l'orde, Juan Fernández de Heredia, la donà a la comanda hospitalera de Casp. De tota manera, en el cens de Catalunya ordenat amb motiu de les corts de Cervera, l'any 1359, Nonasp ja no figura dintre de cap comanadoria.

Segons el cens del morabatí del 1409-1414, Nonasp pagava 58 maravedís.

FAIÓ

Els seus esdeveniments històrics van units amb els de Mequinença. Des del principi aquestes dues poblacions van pertànyer a la família de Montcada, que les va conservar durant tota l'Edat Mitja i part de la Moderna: *A Saragossa, el dijous 10 de febrer de 1340, davant el venerable don Domingo de Tarba, conseller reial i lloctinent del justícia d'Aragó, compareix el noble dom Bernat Jordà, senyor d'Illa, com a hereu universal de la noble senyora dona Berenguela de Montcada, qui fou sa muller, afirmant la possessió en què està del castell i lloc de Mequinença i de Faió, situats a la junció d'Osca, i del castell de Serós i d'Almastret, a la vicaria de Lleida...* (1).

Tot sembla indicar que el testament reproduït no es va complir i que Mequinença i Faió van tornar directament a mans dels Montcada: *Així, el 1411 era senyor de Mequinença (i cal comptar que de Faió també) dom Guillem Ramon de Montcada, un dels personatges que més afavorien la causa del pretendent comte d'Urgell durant l'interregne que seguí la mort de Martí l'Humà* (2).

---

(1) A.C.A. Reg. 584, f. 115.

(2) Santiago Vidiella. B.H.G.B.A., Vol. I, p. 200.

MUNICIPIIS DINTRE DE LA COMARCA DE LA TERRA ALTA

ARNES

Aquest lloc, una antiga alqueria sarraïna, va dependre en la restauració de la comanda templera d'Horta de Sant Joan, que va passar a l'orde de l'Hospital a principis del segle XIV. Els anys 1279 i 1280 l'església d'Arnes pagava una dècima de 36 sous a la Santa Seu. Al cens del maravedís figura que Arnes pagava 58 morabatins.

BATEA

Les localitats de Batea, Pinyeres i Algars, actualment dintre del terme de Batea, formaven part de la comanda o batllia de Miravet (més tard anomenada Castellania d'Amposta) quan, l'any 1317, l'orde dels hospitalers va heretar els béns del Temple. El cens de 1358 enregistra 214 focs a Batea, 29 a Pinyeres i 22 Algars, dades que reflecteixen l'èxit del poblament. Al cens de 1378, però, confegit després de les fortes epidèmies d'aquest període, trobem 94 focs a Batea, 33 a Pinyeres i 13 a Algars. Al llarg dels segles XVIII i XIX Batea anà guanyant població, en detriment de Pinyeres i Algars, fins a esdevenir l'única població.

BOT

Fou primer dels templers i després dels hospitalers, a través de la comanda que aquests tenien a Horta de Sant Joan. Així consta al fogatjament de 1359 i al cens del maravedís de 1409.

CASERES

La comanda d'Horta dels templers posseï el lloc de Caseres. La població passà, com Horta, a l'orde de l'Hospital. L'any 1359 el tenim documentat com a pertanyent a la comanda hospitalera d'Horta de Sant Joan, i al cens del morabatí de 1409 apareixen junts Caseres i Bot, que pagaven 68 maravedís.

Dintre del seu terme hi ha el lloc d'Almudèfer. El topònim prové de l'àrab *al-muzaffar*, el "victoriós". El lloc sembla, doncs, d'estirp sarraïna. El mas de *Mudèfer* fou concedit l'any 1280 a dos veïns d'Horta, per tal que el poblessin. El 1359 comptava amb 8 focs i continuava vinculat a Miravet, llavors ja en poder dels hospitalers.

CORBERA

Corbera ja apareix esmentada a les *Rationes Decimarum Hispaniae*, de 1279-1280. No coneixem la carta pobla de Corbera, però deuria haver estat atorgada per aquestes dates.

El 1317 la seva jurisdicció va passar dels templers als hospitalers juntament amb la resta de la batllia de Miravet, que de llavors ençà fou coneguda com la Castellania d'Amposta. Des del segle XIII, però, la família Martell, que descendia d'aquell famós Pere Martell que havia acompanyat el Conqueridor en la conquesta de Mallorca, hi tingué béns i, segons Morera, també drets senyorials. Hom deu als Martell la creació de la "notaria de Corbera", regida encara al segle XIX per un de la nissaga, Antoni Martorell.

LA FATARELLA

Fatarella, igual que Camposines (avui pràcticament despoblat), va pertànyer als templers i, com tantes altres viles, als hospitalers, que senyorejaren tots dos llocs a partir del 1317. Ambdues localitats consten als censos del segle XIV com a pertanyents a la comanda hospitalera d'Ascó: la Fatallera amb 83 focs i les Camposines amb 16 (el cens de 1378 ho rebaixa, degut sens dubte a les epidèmies, a 66 i 14 focs, respectivament). Creada la comanda de la Vilalba a finals de segle, hi foren inclosos els territoris de la Fatarella.

GANDESA

La vila de Gandesa va esdevenir ben aviat la més important població del gran domini templer, que hom coneixia com la batllia de Miravet. En fou, per tant, el centre administratiu.

Ja durant l'època del domini templer havia rebut Gandesa -per part de l'orde i de la pròpia monarquia- un seguit de privilegis, que en el decurs del temps no van fer sinó créixer. L'any 1313 Jaume II atorgà permís a la vila per construir ponts damunt les cases, a fi i efecte de millorar la defensa de la població i la mobilitat dels seus homes armats. D'altra banda, el 1302 Berenguer Cardona, Gran Mestre del Temple, havia obtingut d'aquest mateix rei, mitjançant el pagament de 10.000 sous, una remarcable distinció per als seus vassalls de Miravet, Horta i Ascó. Consistia aquesta a poder entrar dins de la ciutat i terme de Tortosa vi, most i verema, francs d'impostos des del dia de Sant Joan fins al de Sant Miquel (de juny a setembre). La mesura no va ser acceptada de bon grat pels procuradors de Gandesa i els conflictes originats per aquest privilegi van arribar fins al segle XIX.

Poc després que els béns dels templers anessin a mans dels hospitalers, l'any 1319, foren promulgats els *Costums de la batllia de Miravet*, que van ser les lleis que havien d'imperar a la zona. Des de 1318 Gandesa era el domini més destacat de la Castellania d'Amposta. Per tant els santjoanistes, nom que rebien també els cavallers de l'orde de l'Hospital, hi van mantenir i ampliar el castell-palau, que el mateix 1319 hauria d'hostatjar durant tot un mes Jaume II i el seu sèquit. El motiu de l'estada reial, de la fi de setembre a la fi d'octubre, fou el complicat casament de l'infant Jaume amb la infanta Elionor de Castella; Jaume, que volia fer-se religiós, va acabar obtenint l'anul·lació papal d'aquest casament fet a contracor. Durant el breu temps que Gandesa va ser cort reial, el rei Jaume II expedí un seguit de cartes adreçades a alts personatges castellans. A les misives els retia compte dels desagradables resultats de la festa nupcial de Gandesa, que tot i fer l'efecte d'una farsa, va donar un especial relleu a la vila.

L'any 1337 el rei Pere III el Cerimoniós va celebrar Corts i Parlament a Gandesa. Amb aquesta ocasió, el comte rei va fer donació de les aigües de la Fontcalda a la vila. Ja en aquella època el santuari era molt visitat per gent de la comarca i fins i tot de fora; avui encara són reconegudes les propietats terapèutiques contra el reumatisme de les aigües de la font. En aquesta època Gandesa comptava cap a vuit-cents habitants.

El 1388 el castellà d'Amposta va ratificar tots els privilegis de què gaudia la vila i va establir forns a Gandesa. Els primers anys del segle XV, tot just mort Martí l'Humà, la vila de Gandesa fou escollida com a lloc de reunió dels representants de Catalunya, País Valencià i Aragó; anaven a iniciar-se les gestions que acabarien, l'any 1412, amb el discutit Compromís de Casp.

HORTA

La població no va ser incorporada a la preceptoria de Miravet. Al contrari, els templers hi van establir la "comanda d'Horta" i, al 1192, va atorgar una nova carta pobla. Comanadors d'Horta foren els cavallers del Temple Bertan Aimeric (1197), Pere de Déu (1202), Ramon de Cervera (1207), Guillem de Mont (1227), Bocard o Bocardi (1233), Rosatin de Coms (1243), Ramon de Serra (1252), G. d'Anglesola (1255), Bernat d'Alta-riba (1261), Ramon de Vilalba (1267-72), Guillem de Miravet (1289-96) i Eiximèn de Lenda (1304). El bisbe de Tortosa, mentrestant, havia atorgat el 1195 als templers el domini de la parròquia d'Horta, sense cap cens.

Finalment, el 1296 obtingueren els repobladors d'Horta l'aprovació dels seus costums, basats en els *Costums de Lleida*; la consecució d'aquest reconeixement els va costar anys d'esforços. D'altra banda, aquest fet sembla establir que la total repoblació cristiana de la vila no fou realitzada fins a l'època dels templers, i també que els repobladors foren gent catalana, provinents de les terres lleidatanes. Tot i això, el fet d'estar situada Horta en el límit amb les terres

de l'Aragó va ocasionar, en diverses ocasions, que les autoritats d'aquell regne consideressin que la vila pertanyia al seu domini i que, per tant, s'havia de regir segons el dret aragonès. Així, tenim que a la fi del segle XIII els pobladors d'Horta foren obligats, en alguna ocasió, per les autoritats judicials de Morella i de Saragossa a regir-se pel fur aragonès. El conflicte va rebrotar a mitjan segle XIV i, l'any 1340, Pere el Cerimoniós va haver de terçar-hi per a declarar la vigència del dret consuetudinari pactat al 1296, en temps del templers. Poc temps després, el castlà dels hospitalers d'Am posta va reconèixer que el terme d'Horta havia estat poblat amb contingents catalans i que el règim jurídic de la vila procedia així mateix de Catalunya.

Quan fou suprimit l'orde del Temple, a principis del segle XIV, la comanda d'Horta va passar a mans dels hospitalers i figurà dins la Castellania d'Am posta. El 1359, la comanda hortenca comprenia, ultra la pròpia Horta, Prat de Comte, Bot, Arnes, Ferreres i Caseres. Un informe sobre la salut pública, confegit l'any 1410 per convocar el Compromís de Casp, confirma que Horta continuava assotada per les pestes.

EL PINELL DE BRAI

Aquest poble va restar vinculat a la comanda de Miravet (que va ser hospitalera des de principis del segle XIV) fins que, al segle XVIII, va constituir comanda pròpia juntament amb Corbera.

El fogatjament de 1358 enregistra 61 focs als Pinell de Brai; el de 1378, posterior a la Pesta Negra, només en recull 35.

LA POBLA DE MASSALUCA

La població d'aquest lloc ha estat sempre escassa en relació a la d'altres llocs de la comarca. En el cens de 1359, resultant de la cort de Cervera, hi figura una població amb el nom de la Pobra de Vallbona que alguns historiadors identifiquen amb la Pobra de MassalUCA. Certament, no resulta inversemblant, ja que Vallbona és una partida molt important en el terme de la vila que considerem. La població comptava al 1365 amb 16 focs d'església.

MassalUCA és sense dubte topònim d'origen àrab. El nom correspon a una partida situada entre els termes de Batea i Vilalba dels Arcs. La pronúncia popular el fa "Massalucà", el que, segons Joan Coromines, correspon a l'accentuació etimològica, perquè la veu derivaria de l'àrab *Massalcalà* (hostal del castell). Sigui com sigui, el lloc formava part inicialment de la batllia de Miravet i, l'any 1531, va esdevenir membre de la comanda hospitalera de Vilalba dels Arcs. Amb el nom de la Pobra de MassalUCA no figura en cap document fins al segle XVII.

PRAT DE COMTE

Aquest lloc va sorgir probablement arran de la seva conquesta, a l'Edat Mitja; això donaria explicació al topònim: "el Prat donat pel Comte". No tenim, però, notícies documentals del seu origen, però no ens sorprèn que fós creat un nucli de població a les terres regades per un riu. Font i Rius recull la notícia d'un autor modern, que la pren d'una sentència arbitral donada al 1365, segons la qual "el lloc de Prat de Comte fou poblat el 1210 pels hospitalers". Si atenem a la data, es tractaria, òbviament, dels templers; tanmateix, com assenyala l'autor, la notícia és molt imprecisa. Sabem, això sí, que al segle XIV Prat de Comte pertanyia als hospitalers i formava part de la comanda d'Horta.

VILLALBA DELS ARCS

El 1317, quan van ser finiquitades les possessions del Temple, Villalba va passar a mans de l'hospitalera Castellania d'Amposta i depengué directament de la comanda d'Ascó. La Pesta Negra degué delmar greument el terme de Villalba, perquè hom creu que les poblacions dels Barrancs, Ocata -vulgarment coneguda per Vilalba la Vella- i Berrús van quedar totalment despoblades i van perdre la condició d'universitats o municipis autònoms.

EL COMPROMÍS DE CASP I ELS NOUS TEMPS

El mes de maig de 1410 moria d'un atac d'urèmia el rei Martí l'Humà. No fou possible obtenir-ne una declaració successòria clara. A partir d'aquest moment començava, als països que formaven la Corona d'Aragó, un procés per cercar un nou rei.

Al cap de dos anys de la mort de Martí l'Humà i després de moltes discussions i enfrontaments entre les diverses faccions que donaven suport a un o altre pretendent, s'aconseguí una solució definitiva. Cada país designà uns compromissaris que, reunits a la ciutat de Casp, nomenaren Ferran d'Antequera nou sobirà de la Corona d'Aragó.

Era la introducció de la dinastia dels Trastàmars, d'ascendència castellana, que tant negativa havia de ser per a Catalunya. Però, segons la tesi del prestigiós historiador Jaume Vicens Vives, no hi havia cap altra solució: *sense cap mena de dubte, repetim-ho, la solució de Casp fou històricament justa en tant que designà el candidat més universalment acceptat per les diverses estructures dels països de la Corona d'Aragó. La manca d'oposició violenta, l'estèril rebel·lió del comte d'Urgell, ens ho palesen. Catalunya rebia la dinastia que ella mateixa s'havia imposat en perdre el sentit de l'acció històrica* (1).

Tots aquests pobles van viure de molt a prop aquesta elecció, ja que tant a Alcanyís com a Tortosa i a Casp es van dur a terme les principals reunions per a la definitiva elecció. Amb el nomenament de Ferran d'Antequera s'acabava, en sí, un període de la història d'aquesta zona i en començava un altre de nou.

Els municipis havien consolidat totalment la seva organització i molts d'ells canviaven de senyor. Els templers havien deixat pas als sanjoanistes, i els calatrans deixaven molts d'aquests llocs en mans de nous senyors.

Així, amb aquest panorama, i entre crisis i canvis econòmics, aquests pobles s'anaven apropant a uns nous temps, a una nova època que els historiadors anomenaran Edat Moderna.

---

(1) Vicens Vives, Jaume, *Els Trastàmars*. Vol. VIII de *Biografies catalanes*. Ed. Vicens Vives, diverses edicions. Barcelona, 1958.

SEGONA PART. LA SOCIETAT

LES CLASSES SOCIALS

En un principi, als territoris fronterers tots els homes eren considerats *hòmens* lliures. Excepció feta, naturalment, dels sarraïns captius, als quals hom tenia com a serfs carents de llibertat i de personalitat.

Els homes lliures es classificaven en eclesiàstics i laics. Els laics podien ser "grans" (o "potents") i "menuts" (o "humils"). Els grans vivien de rendes, públiques o privades; els menuts es mantenien del seu treball. Naturalment, aquests eren els més abundants.

Segons els *Usatges* eren nobles aquells que "menjaven pa cada dia" (pa de forment, s'entén) i "anaven a cavall". Anar a cavall volia dir tenir-ne, si més no un, i de cavall només en tenia qui s'ho podia permetre. D'aquí el nom de cavaller. Les paraules "noble" i "cavaller" eren sinònimes aleshores. D'altra banda, els cavallers restaven obligats -en teoria, al menys- a anar a la guerra amb les seves armes sempre que hi fossin cridats.

Pel que fa als eclesiàstics, eren un món a part. També n'hi havia de grans i de petits. Els "menuts" eren els clergues adscrits al servei parroquial i els monjos; els "grans" eren els bisbes, els canonges i altres dignataris del bisbe, els abats i els alts càrrecs dels monestirs. De tota manera, tant cavallers com eclesiàstics es diferenciaven de la resta del poble en el fet que eren propietaris directes de la terra.

Com ja hem vist, el sobirà -comte o rei- anava cedint part dels seus immensos territoris a particulars, ja fos per a facilitar-ne l'explotació, ja fos com a recompensa de serveis, que generalment eren militars o de corts. De la cessió de terres a particulars, generalment nobles, hom en deia "benefici". Quan el "benefici" esdevenia hereditari es convertia en "feu". El mot "feu" -d'on deriva "feudal"- era aplicat en sentit estricte a les concessions de terres fetes a nobles, que quedaven obligats a retre "homenatge" de jurament i fidelitat al cedent i, a més, a servir-lo en la guerra. En aquests indrets, el feu s'anomenava també "tinença", com veiem per exemple a la Tinença d'Alcanyís (alguna fins i tot ha arribat a la toponímia actual, com la Tinença de Benifassà). També s'aplicava el nom de "feu" als simples arrendaments de terra entre particulars, i fins i tot a les terres cedides. Generalment, els nobles que havien estat primers beneficiaris de la terra la cedien a tercers amb certes condicions. Aquest tercer es convertia, de fet, en senyor directe de la terra; era el que hom coneix com a "subinfeudor".

Les corts celebrades el 1225 ens donen compte de les classes socials existents a Catalunya en aquest moment: *villane et villanae sive pagenses et rustici, homines ecclesiarum et clericorum, religiosorum, militum, burgensium et civium* (1)

ELS SENYORS

A partir dels nobles o cavallers els *Usatges* establien la categoria dels "magnats": comtes, vescomtes, comdors i varvassors o vasvassors, que venien a ser el que avui diríem alta oficialitat de l'exèrcit. Dintre d'aquests grans senyors cal considerar també els bisbes, abats i altes jerarquies eclesiàstiques.

Els cavallers o *militēs* eren considerats com a pertanyents al món rural. Propietaris directes de la terra o subinfeudadors, eren ells qui sovint senyorajava per aquests indrets.

En un principi, com a conseqüència del fet que gairebé sempre la conquesta corresponia a iniciatives privades, a la frontera es van anar formant petits territoris que van arribar a assolir la condició de "mini-estats", ja que van assolir els mateixos privilegis i la mateixa estructura, de fet, que els veritables estats. Vegem-ho: eren regits per un senyor, tenien plena sobirania sobre llurs súbdits, establien relacions amb altres senyorius, i era molt sovint la personalitat del senyor del territori allò que diferenciava un senyoriu d'un altre. Si exceptuem els llocs dominats pels ordes militars -que tenien com a cap a un comanador, o preceptor, que en si mateix feia de veritable senyor- les altres possessions van ser regides per *militēs*, que podríem classificar com a senyors de segon grau.

Els més característics d'aquestes terres van ser els senyors de Cambrils i els Oteizes. Els de Cambrils, senyors de Calaceit, Arenys, Lledó i Cretes, van aconseguir el domini directe de les terres, per concessió del sobirà com a dret de conquesta. Els Oteizes, per la seva banda, van obtenir el senyoriu com a conseqüència del matrimoni, celebrat l'any 1213, entre Martí Peres d'Oteiza i Sanxa Robert, filla del canonge Fortuny Robert, a qui el bisbe de Saragossa havia subinfeudat el 1175 els llocs de la Penya d'Asnarlagaia i Massalió.

Seguint la documentació, hem intentat reconstruir l'arbre genealògic de la família dels Cambrils.

---

(1) José Coroleu i José Pella y Foryas, *Las Cortes Catalanas*. Barcelona, 1876.

Està molt clar que els Cambrils eren *milites* que lluitaven sota les ordres de la família dels Torroja, senyors, entre d'altres, de la ciutat de Solsona. El 1135 tenim documentat Pere de Cambrils, que llegà per testament a l'església de Santa Maria de Solsona un alou que tenia a Cambrils i a Cirera (Solsonès), el qual fou transportat al monestir per la seva vídua, Dolça (1).

Aquest Pere de Cambrils molt bé podria ser el pare de Bertran de Cambrils a qui l'any 1154 l'arquebisbe de Tarragona i el príncep Robert van encomanar de poblar Cambrils (2), i també podria ser un dels guerrers que van conquerir Calaceit cap a als voltants de 1151.

Fills de Bertran degueren ser Berenguer, Rotllant i Ximena, casada amb Dalmau de Canyelles. Rotllant i Ximena van heretar el senyoriu de Calaceit i Berenguer; el primogènit va heretar Cambrils i part de l'Alforja. Malgrat que la documentació que tenim és confusa, Berenguer de Cambrils no devia tenir descendència i, per tant, qui heretà els dominis va ser un fill de Rotllant anomenat també Berenguer de Cambrils. Aquest va tenir tres fills, Berenguer, Albert i Bernard. Així ens ho diu un document de l'Arxiu de la Corona d'Aragó: *... Rotllant de Calaceit i el seu fill Berenguer, observen a Berenguer, Bernard i Albert, fill del dit Berenguer...* (3)

Per altra part, Rotllant va tenir dues filles més, Arsen i Oliva, senyores de Calaceit, que varen casar amb Roderic de Bolea i Sanç de Sarinyena. Oliva i Sanç de Sarinyena no van tenir descendència, però Arsen i Roderic van tenir Osenda, la qual casà amb Eiximèn Peris d'Oteiza, germà dels senyors de Vall-de-roures i Massalió; Xordana, casada amb Sanç Llop de Sant Pere, emparentats amb els senyors de la Freixneda i Enego Peres. Filla d'Osenda i Eiximèn Peres d'Oteiza va ser Maria Guillem, casada amb Pere de Centelles; eren senyors del mas de l'Ametlla. Dalmau de Canyelles i Ximena van tenir Bertran (el nom de l'avi es repeteix), que va participar activament a la conquesta del País Valencià, i Bertrana, que va casar amb Ximèn d'Arbolari.

Els Canyelles van tenir una gran importància durant els segles XIII i XIV, i apareixen sempre els noms de Berenguer i Bertran recordant aquells Bertran i Berenguer de Cambrils que, a partir de mitjan segle XII, van senyorejar Cambrils (4).

---

(1) Document datat l'onze d'agost de 1135. A.M.S.

(2) Font i Rius, *op. cit.*, vol. I, p. 150, i vol II, p.730.

Blanch, Josep: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, Tarragona, 1985, vol I, p. 93.

(3) A.C.A. Docum. de Jaume I. Reg. I3, doc. 226. També a l'apèndix de la present obra.

(4) Per completar la informació vegi's l'apèndix documental, apartat de Cambrils.

FAMÍLIA DELS CAMBRILS

ARBRE GENEALÒGIC

Pere de Cambrils

Bertran de Cambrils

Berenguer de Cambrils

Rotllant - Maria

Ximena - Dalmau de Canyelles

Bertrana - Ximèn d'Arbolari

Bertran

Berenguer de Cambrils

Arsen - Roderic de Bolea

Oliva - Sanç de Sarinyena

Albert

Berenguer

Bernard

Osenda - Eiximèn Peres

Jordana - Sanç

Llop de Sant Pere

Maria Guillem - Pere Centelles

Enego Peres

Sobre el llinatge dels Canyelles seguim els apunts d'Albert Virella i Blonda: *Llegim que segons Milà i Fontanals i Agustí Coy i Cotonat, Dalmau de Canyelles era el sogre de Pere de Vilafranca. S'ha pres el nom de Dalmau de Canyelles com el començament d'una nissaga de cert relleu, sobresortint el bisbe d'Osca Vidal de Canyelles (1).*

Tot sembla indicar que Vidal de Canyelles, que va ser conseller del rei Jaume, que el considerava cosí seu (*consagineo nostro*), va ser net de Dalmau de Canyelles. El 1238 fou consagrat bisbe d'Osca i el rei Jaume I l'afavorí concedint-li alguns llocs i alqueries de les terres conquerides. Fou el compilador dels furs d'Aragó i contribuï a l'elaboració dels de València.

Sobre la naturalesa de Vidal de Canyelles, per damunt de totes les divagacions, cal centrar-se en el testament del reputat bisbe: *Entre els marmessors, Berenguer de Canyelles, germà seu, al qual deix 300 morabatins, a Guillem de Penyafel altres 300 i 100 més per a Bernardí, germà de l'anterior. Arnau de Banyeres heretaria 1000 morabatins i el seu germà Geraldó de Banyeres tots els llibres que tenia de dret civil i decretals. Als dos germans Arnau i Geraldó de Banyeres, totes les pedres precioses del testant. A l'Arnau, l'euga que ja li havia donat i un mul, a Geraldó, el rocí que acostumava a muntar. Reconeixia un deute de 600 sous jacetans i altres 120 sous jacetans que devia respectivament al seu germà i a la seva cunyada Agueta. També reconeixia que quan era preposít, el mes de novembre, féu injúries a una donzella de Provençals, filla de Bonifaç, de manera que el canonge Pere Albert li doni fins a mil sous, que li seran degudament restituïts (2).*

Com diu Virella i Blonda: "El fet que fossin familiars -germans, nebots, etc.- alguns beneficiaris del testament notòriament penedesencs, és suficient per destruir qualsevol dubte sobre la naturalesa de Vidal de Canyelles" (3). I jo afegiria que pel fet que el seu germà es deia Berenguer havia de ser, si no fill (cosa força difícil de provar), nebot de Dalmau de Canyelles. Tant a la família dels Cambrils com a la dels Canyelles, els Bertrams, Rotllans i Berenguers es succeeixen durant tot el segle XIII i part del XIV.

El que sí que sembla que fou fill de Dalmau de Canyelles és Bertran de Canyelles. Segueixo les dades recopilades per Virella i Blonda, que diu:

Bertran de Canyelles serví quatre monarques, ço és, Jaume I a Pere II, Alfons II i Jaume II. Regnant Alfons II, a instàncies de Jaume, rei de Sicília i germà del rei Alfons, foren lliurats a Bertran de Canyelles, ambaixador de Jaume, els presoners sicilians Lentini i els seus nebots,

(1) Albert Virella i Blonda, *Canyelles mil·lenària*. Institut d'Estudis Penedesencs. 1990.

(2) Notes de Rius i Serra, Josep, *Diplomatario*, p. 106, doc. LXXXII. Datat a Osca l'any 1252.

(3) Virella i Blonda, Albert, ob. cit., p. 20.

acusats de traïció al rei, amb l'encàrrec de llançar-los al fons de la mar quan la galera fos a les envistes de Sicília. I així es féu.

Bertran de Canyelles, amb Jaspert de Castellet, l'any 1287, actuant com a nuncis de Jaume de Sicília, assistiren a l'acte de coronació celebrat el 4 d'agost a Jaca. Alfons, després de la seva coronació, acceptà del seu germà Jaume -absent encara que present- la definició, remissió, donació i cessió de totes les competències en tot el regne de Sicília, principat de Càpua o Salern i ducat d'Apúlia. Però el regnat d'Alfons només durà sis anys. Jaume II ocupà el tron del 1291 al 1327 i Bertran de Canyelles fou dels primers a prestar-li homenatge pels feus que tenia pel senyor rei. Es quasi cert que entre aquests feus hom podria trobar el del lloc o quadra de Canyelles, de la qual protava el cognom. Bertran, addicte fins a la mort al rei Jaume II, fou sempre de la cancelleria del monarca i sovint l'acompanyà en els llargs itineraris per les terres de la seva Corona. I, encara, en alguns casos el féu servir de mitjancer en les lluites entre feudals, com en el litigi que hi hagué l'any 1300 entre Bernat Centelles i Berenguer de Fonollar, per raó del càrrec de veguer de Vilafranca del Penedès i de Montblanc. Un possible fill seu, Tomàs de Canyelles, fou encarregat pel rei de continuar la crònica de la rebel·lió i guerra de Sardenya. Fou secretari i escriptor del rei Pere III, del 1335 al 1387, un Galceran de Canyelles fou dret capità de Manresa i el Bages, pel rei Joan II el 1375. Ramon de Canyelles, mercader de Barcelona fou creditor del rei Martí per la compra d'una gran galera dita "Santa Eulàlia", destinada a viatjar fins a Sicília. Gabriel de Canyelles, notari públic de Barcelona tingué gran activitat durant els anys del primer terç del segle XV. És esmentat en la sentència d'una causa sobre el pagament de les despeses per un sepulcre de plata de Sant Ramon de Penyafort el 1409. Assistí al jurament del rei Ferran I, dit el d'Antequera, davant del bisbe Climent Sapera, l'any 1413. Actuà també en plets del rei Alfons V i més encara com a notari del Consell de Cent de Barcelona, essent esmentada l'actuació de l'any 1434, quan acompanya cinc consellers en la recuperació del castell de Cervelló, que era de la ciutat, i havia estat il·legalment ocupat per altres. Pere Miquel Garbonell, cronista reial coetani, féu grans elogis de Gabriel de Canyelles per la seva correcció literària en tots els seus escrits, que l'acreditaven com un dels millors gramàtics del seu temps.

(1)

Altres senyors que es van passejar per aquestes terres van ser els Alagó, Artusella, Sessé, etc., però aquests ja dono prou referències a l'estudi dels senyorius. Vegem doncs, ara, la família dels Oteizes.

L'abril de 1209, trobant-se el canonge Fortuny Robert malalt però amb el cap sencer, va fer testament a favor de la seva filla Sanxa Robert i del seu nebot Mataló de Frescano, que havien estat agermanats (1).

Al produir-se la mort d'aquest primer senyor de la Penya van heretar el senyoriu Sanxa i Mataló. Tots dos van comparèixer el gener de 1211 davant el bisbe de Saragossa, a qui van retre homenatge per si mateixos i pels seus fills i descendents, tot fent-li promesa de ser bons vassalls i de complir els termes de la carta de població (2).

Dos anys més tard, al 1213, Sanxa Robert va acceptar com a espòs Pere Llop d'Oteiza. El matrimoni va tenir dos fills, Llop Guillem d'Oteiza i Martí Peres; el primer va heretar de sa mare la Penya d'Asnarlagaia. Mataló també es va casar, però no coneixem el nom de la seva muller. Sabem, això sí, que va tenir descendència: Sanxa Peres, que casaria amb Pere d'Alcalà. Sanxa va heretar els béns de son pare; va quedar, doncs, mestressa, de la meitat de la Penya.

Com a resultat tenim que la Penya d'Asnarlagaia va anar a parar a mans de dues famílies diferents: la dels Peres d'Oteiza, hereus de la primera part, i la dels Alcalà, hereus de la segona. Tanmateix, l'afer es va resoldre sense dificultats mitjançant l'alienació de la part corresponent a Sanxa Peres i Pere d'Alcalà, hereus de Mataló de Frescano. El 7 de juliol de 1237 Pere d'Alcalà, fill de Guillem i de Marquesa (3), per si mateix i per la seva muller Sanxa Peres, filla de Mataló de Frescano, renunciava en favor de Llop Guillem d'Oteiza i els seus a la meitat del castell i terme de Vall-de-Roures per la quantitat de 400 maravedís alfonsins d'or (4).

Observem aquí un canvi en el nom, ja que en lloc d'anomenar-se com abans la Penya d'Asnarlagaia -nom que sens dubte prové d'un antic poblador- ara s'anomena castell, vila i terme de Vall-de-roures. Vall-de-roures segurament havia assumit ja la capitalitat de la Penya i el seu terme. Tot i això trobarem encara el lloc, en algunes ocasions, esmentat com la Penya d'Asnarlagaia.

La tinença de Vall-de-roures va quedar, doncs, a les darreries del segle XIII, constituïda per la vila de Vall-de-roures i l'aldea de Fondespatla. L'aldea de Mesquí va desaparèixer, sens dubte com a conseqüència d'un despoblament del territori. A canvi es va formar la de Beseit, que segurament habitaren antics pobladors de Mesquí. La tinença depenia del bisbe de Saragossa, a qui retia homenatge com a autèntic senyor, tot i que quedés subinfeudada als Oteizes.

---

(1) A.C.A. Documents particulars. Sense foliar. Vegi's B.H.G.B.A., vol. I, p. 221.

(2) Ibidem, ps. 223.224, i ESPÉS, vol. I.

(3) Aquesta senyora segons sembla va posseir terres al terme de Calaceit. A la toponímia local tenim "la vall de la Marquesa".

(4) A.C.A. Documents particulars. Sense foliar. Vegi's B.H.G.B.A., vol. I, ps. 223-224.

A més d'aquestes aldees hi havia també la Torre del Comte, de tinença reial, ja que Alfons II se la va reservar en dret quan, el 1175, va fer donació de la Penya d'Asnarlagaia al bisbe de Saragossa.

Llop Guillem d'Oteiza, el seu fill Pere Lopes d'Oteiza i el germà d'aquell i oncle d'aquest, Martí Peres d'Oteiza, segon fill de Sanxa Peres, hereva dels senyoriu de Massalió, van realitzar entre ells una nova germanor adoptiva el 8 d'octubre de 1270. La causa fou sens dubte la falta de descendència de Pere Lopes, que seguia la línia primogènita (1).

Aquesta germanor obre una nova fase, ja que tots plegats es van declarar uns als altres no solament hereus de la Penya d'Asnarlagaia i els seus termes, sinó també de Massalió, que -tot i estar sota el domini del bisbe de Saragossa i subinfeudada als Oteizes com a descendents que eren de Fortuny Robert- va actuar sempre independentment de la Penya. Així doncs, Massalió, que era propietat només de Martí Peres d'Oteiza, quedà inclosa per aquest pacte en els béns d'herència comuna. Aquest Martí Peres senyor de Massalió ha deixat proves indubtables d'una vida dissipada (2); potser va ser per evitar futurs conflictes amb els seus fills naturals que es va fer aquest agermanament adoptiu.

Va ser per aquesta època que va tenir lloc el sonat aconteixement de la sublevació empresa pels moros valencians, quan, acabdillats per Alazdrach van mantenir en estat d'alerta el regne de València, als últims anys del rei Jaume I. El consell de Vall-de-roures va enviar tropes -entre les quals hi havia indubtablement forces de la Penya d'Asnarlagaia- en socors dels cristians. El contingent va caure, però, en una emboscada i va resultar completament delmat.

El pacte tripartit de germanor entre els Oteizes no va donar fruit. El llinatge s'extingia per línia primogènita i Pere Lopes no aconseguia successió ni de la primera muller ni de Teresa Perez, filla del rei d'Aragó Pere III el Gran. Precisament, aquest matrimoni ens indica el grau d'importància que assoliren els Oteizes, senyors de la Penya d'Asnarlagaia. El cas és que l'any 1305 moria sense descendència Pere Lopes d'Oteiza i la seva mort deixava sense resoldre la qüestió successòria, perquè fins i tot els fills naturals de Martí Peres d'Oteiza havien perdut tots els seus drets. Arran d'això es va plantejar el dilema de si el territori de la Penya havia de tornar al rei, com a sobirà i senyor, o bé havia d'anar a mans del bisbe de Saragossa.

Llop Guillem i el seu germà Martí Peres es mostraren partidaris de retomar la tinença al rei, però Pere Lopes havia testat a favor del bisbe de Saragossa. El rei Jaume II, l'any 1307, des del seu palai reial a Osca, renuncià a l'heretatge que Alfons II havia reservat per al seu llinatge reial i que havia donat lloc a la vila de la Torre del Comte; a canvi, el rei obtenia el dret a percebre 600 sous

---

(1) A.C.A. Pergamí 2.048 de Jaume I.

(2) Vegi's el document anterior.

FAMÍLIA DELS OTEIZES

ARBRE GENEALÒGIC

Fortuny Robert (mort 1210)

Pere Llop d'Oteiza - Sanxa Peres

Mataló de Frescano - ?

Sanxa Peres - Pere d'Alcalà

Llop Guillem d'Oteiza

Martin Peres d'Oteiza

Pere Llop d'Oteiza - Teresa Perez (filla de Pere II el Gran)

del molí de Daroca. Així doncs, l'afer quedava tancat i era reconegut el domini del bisbe de Saragossa sobre tot el territori de la Penya d'Asnarlagaia i la tinença de Vall-de-roures, atès al que disposava el testament de Pere Lopes d'Oteiza.

Una altra classe de senyors eren els ordes militars. En el transcurs de la segona meitat del segle XIII, els ordes militars s'erigeixen en el grup que ostenta i monopolitza la jurisdicció i el poder sobre la major part d'aquest territori.

Els integrants de l'orde eren laics nobles, compromesos amb vots de pobresa, castedat i obediència al mestre, figura equiparada a la de l'abat (1). Estaven obligats a viure conventualment, trets dels enviats a comanadories, i havien de complir devocions i preceptes religiosos estatuits en una regla de tall benedictí, ja que l'orde de Calatrava era afiliada al Císter (2) i el Temple tenia una regla pròpia, tot i que semblant (3). El deure fonamental era combatre els musulmans en defensa de la fe, per la qual cosa gran part dels frares eren guerrers, encara que s'hi admetien clergues i monjos, que s'ocupaven de les tasques sacerdotals.

Els ordes militars, de la mateixa manera que la resta d'institucions eclesiàstiques, es van dotar d'un ordenament intern rígidament jeràrquic que, en bona mesura, reflectia l'estratificació de les classes dominants de la societat laica. El mestre era l'equivalent al bisbe en els capítols o a l'abat en els monestirs; els frares li devien obediència i les regles preveïen càstigs severos per als contraventors. Dessota el mestre hi havia diverses dignitats: comanador major (orde de Calatrava); clauer, o cambrer, per als afers econòmics; prior, per a les qüestions eclesiàstiques; etc... A l'orde de Calatrava, el subordinat més immediat al mestre era el comanador major (4), càrrec presumiblement vitalici, excepte quan el que l'ocupava aconseguia de promocionar-se a mestre, cosa que passava en algun cas. Gestioniava amb gran independència -encara que les interferències del mestre no quedaven excloses- tots els afers referents als senyorius de la Corona d'Aragó i a les relacions amb els poders externs, el rei d'Aragó, particularment, però també altres, com ara el bisbat de Saragossa, per exemple. Des d'una perspectiva social, era a la cúpula del poder en tota la zona d'Alcanyís. Controlava, i potser nomenava, els comanadors locals, el nombre dels quals variarà al llarg dels

---

(1) En els estatuts més antics no es requeria pertànyer a la noblesa, però cap a la meitat del segle XIII la majoria de membres dels ordes militars procedien dels estrats inferiors d'aquesta. O'Callaghan, *"The affiliation of the Order of Cîteaux"*, a *The Spanish Military Order of Calatrava*, pp. 11-13.

(2) Tot això ha estat estudiat per O'Callaghan, *ob. cit.* Les regles són editades a *Bullarium Ordinis*, pp. 3-4, 21 i 30-31.

(3) Per al Temple, cfr. Forey, A. J., *The Templars*; Miret i Sants, J., *Los casos de Templers i Hospitalers en Catalunya: aplechs de notes y documents historichs*. Barcelona, 1910; i Ledesma, M. L., *Templarios y Hospitalarios*.

(4) El 1198, per una sèrie de circumstàncies, es va produir un cisme a l'orde de Calatrava: apareixen dos mestres, un a Alcanyís (Garci López de Noventa) i una altre a Castella (Martín Martínez). Per resoldre el conflicte Garci López de Noventa va renunciar, però a canvi va aconseguir la comanadoria major d'Alcanyís amb importants atribucions.

anys. El de major rang d'aquest era el de Mont-roig. D'altra banda, el mestre del Temple nomenava els seus.

Les funcions d'aquests comanadors es centraven en l'enquadrament de les poblacions, però amb possibilitats de decisió molt limitades; justícia, com a apel·lació dels jutges designats pels ordes en qüestions de no massa importància, i administració del patrimoni de terres, sempre amb el consens del mestre o del comanador major.

Al marge de l'orde, però vinculats directament a ell, convé al·ludir a dos grups de persones, els criats i els soldats, i fins i tot, en el cas del comanador major d'Alcanýs, Rodrigo Pérez Ponce, una escorta de sarraïns (1).

A mesura que va passant el temps, templers i calatrans es consoliden com a únic poder senyorial en aquesta zona, que es confirma en les institucions locals, viles i veïnats mitjançant la implantació del sistema de comanadores, que resultava inevitable davant les enormes dificultats per desenvolupar un control efectiu de les jurisdiccions senyorials i dels patrimonis acumulats en llocs distants, agreujats pel cost i les deficiències en el trasllat dels beneficis.

Tot això feia inevitable situar delegats allà on l'acumulació dominical ho justificava, la qual cosa, alhora, descarregava la casa central de despeses de manteniment (2).

La primera comanadoria que va crear l'orde de Calatrava va ser la de Mont-roig, que es troba documentada des del 1242 amb regularitat; queda sota la seva supervisió l'àrea meridional de la senyoria. A partir de 1278 trobem comanadors a Maella, La Freixneda, Calaceit, Cretes i Mont-roig. Per la seva banda, els templers van reduir a tres les comanadores a la zona, Miravet, Horta i Ascó.

En general, la creació d'una comanadoria va unida a l'augment de les possibilitats econòmiques de les localitats que són suport de la comanadoria i, conseqüentment, de les rendes que s'hi obtenen, així com a la necessitat de millorar la vigilància sobre els consells i, en general, sobre les comunitats camperoles en el moment que aquestes arriben a un cert grau de maduresa i comencen a explotar els consells com a instruments d'autodefensa enfront dels senyors. Aquest sistema té una perduració secular i, amb alteracions de poca importància, arriba fins a l'època moderna.

---

(1) Exemples de criats: B.R.A.H., C.S.C., 1 - 17, ff. 19-20. El seu nombre era suficient per defensar el castell. També A.H.N., OO.MM., carp. 460, n. 134. Per als sarraïns, A.C.A., canc., reg. 46, f. 111v.

(2) Moret, S., *Rentas monásticas de Castilla. Problemas de método*, pp. 29-30. Salamanca, 1974.

Relació de comanadors o comanadors majors d'Alcanyís de l'orde de Calatrava, principals senyors de bona part d'aquestes terres. Va des dels inicis fins al Compromís de Casp (1).

Don Hurtado	1179 - 1194?
Don Garci López de Noventa	1194? - 1208?
Don Martín Pérez	1208? - 1225?
Don Pedro Garcés de Aguilar	1225 - ?
Don Martín Ruiz	1235 - 1240
Don Lope Martín	1235? - 1245?
Don Alvarez Ferrando	1245 - 1249?
Don Juan Pérez de Cañena	1249 - 1258
Don Pedro Alfonso (Infante de Portugal)	1257 - 12...?
Don Ramón Ibáñez	12...? - 1267?
Don Rodrigo Pérez Ponce	1267? - 1284
Don Domingo de Alorza	1284?
Don Garci López	1301? - 1306
Don Pedro Gómez	1310?
Don Gil González	? - 1317?
Don Gonzalo Gómez	1319? - 132...?
Don Martín Ibáñez	132...? - 1329?
Don Garci López de Padilla	1329 - 1336
Don Alonso Pérez de Toro	1336? - 134...?
Don Juan Fernández	134...? - 1364?
Don Pedro Muñoz de Godoy	1364? - 1369?
Don Martín	13...?
Don Pedro de Cervellón	13...?
Don Juan Fernández de Heredia	13...?
Don Guillén Remón	13...? - 1401
Don Luís González de Guzmán	140...? - 1407?
Don Guillén Adamán de Cervellón	1407? - 1441

---

(1) Seguim la publicació de Jaime Caruana Gómez de Barreda, *La orden de Calatrava en Alcañiz*. Instituto de Estudios Turolenses. C.S.I.C., Vol. III, julio-diciembre. Terol, 1952. Sembla ser que Santiago Vidiella va fer un estudi més complet, avui en vies de publicació, sobre els comanadors de l'orde de Calatrava.

ELS HOMINES

A la classe dels *homines* (1) tal com la trobem al Matarranya i a la Terra Alta al llarg dels segles XII, XIII i XIV, hom hi pot pertànyer amb molt diversa intensitat pel que fa a la llibertat i a la dignitat social. Aquesta classe social, la dels *homines*, que els documents esmenten es fa, doncs, difícil de definir.

Als primers estrats d'aquesta classe social tenim els propietaris, que posseïen una terra, un mas (*mansum*) en franc alou. És el cas d'Enego Peris, que tenia el mas de l'Ametlla, donat per la seva tia Ossenda (2). L'alou diferia del feu o emfiteusi en el fet que, aquell, hom el disfrutava amb domini ple, absolut i lliure, franc de serveis i de tota prestació real o personal. Segueixen els pagesos, tenidors d'una terra en règim de dependència d'un senyor. Podien ser *hòmens* totalment lliures, obligats només a un cens -a voltes ínfim-, o bé patrocinats semillliures, depenent personalment del senyor però no lligats a la terra: *homines solidi*. Després vindrien els caps de casa, que eren transmesos juntament amb la meitat agrària que regentaven i de la qual formaven, en certa manera, part, tot i que no sembla que fossin obligats als mals usos. Aquesta era la condició dels habitants d'Arenys i Lledó al 1209 (3) i dels del mas de l'Ametlla al 1230: *...dono i concedeixo a vos, donna Ossenda, filla meva, lo domenge del vilar de l'Ametlla amb els seus drets que li pertoquen, amb els que allí habiten...* (4).

També trobem cassos d'*hòmens* vinculats a la terra i transmesos juntament amb ella que, a part, eren sotmesos al pagament de *decimes i usaticis et censum* i restaven obligats a prestacions militars de tipus feudal -*cavalcadas, guaitas i hostes*- que, malgrat tot, els suposaven una certa llibertat. Les cartes de població regulaven, a cada lloc, les prestacions d'aquest servei (5).

A tota la zona de Tortosa i en els llocs fronterers el més habitual era posseir la terra en relació d'emfiteusi. És a dir, amb un contracte mitjançant el qual un senyor donava a una altra persona (emfiteuta) el domini útil d'una terra per tal que la millorés, tot retenint-ne el domini directe i a canvi d'un cànon, cens o altra prestació. El contracte deixava intacte la persona del tinent o cultivador. Aquesta fórmula s'anà estenent al llarg dels segles XIII i XIV, pels avantatges que aportava als pagesos i als senyors; aquests aconseguien nous pobladors i noves roturacions de terres, el que representava augmentar la producció i el numerari (6).

---

(1) A.C.T. Transcripció a l'apèndix documental.

(2) Ibidem.

(3) A.C.T. Font i Rius, *op. cit.*, ps. 318-320. També a l'apèndix documental de la present obra.

(4) A.C.T. Apèndix documental de la present obra.

(5) Per una major comprensió vegeu l'apartat "Les cartes de població" i les transcripcions a l'apèndix documental.

(6) Entre d'altres, documents de l'orde de Calatrava. Cartulari Galindo. Són transcrits a l'apèndix documental.

Igualment hi havia *hòmens*, sobretot als primers anys de la conquesta, adscrits a la terra i obligats als mals usos. Així es desprèn d'algunes cartes de població en què els habitants són eximits d'aquestes pràctiques (1) que tant d'enrenou van provocar al final de l'Edat Mitja fins que van ser abolides per Ferran el Catòlic a la Sentència Arbitral de Guadalupe de l'any 1486. Si n'eren eximits és perquè en algun moment s'havien aplicat.

Malgrat tot, a mesura que avançaven els temps les condicions s'anaven fent més favorables, i tot i que els homes continuaven sent vassalls s'adreçaven cap a un nou estadi de llibertat.

Pel que fa als esclaus, en aquesta zona n'hi va haver pocs. Generalment, eren sarraïns portats de fora que treballaven en les grans obres civils. Sabem que durant la construcció del castell de Vall-de-roures hom va fer servir esclaus cedits pel Papa (2).

MOSSÀRABS I MORISCOS

Sembla ser que l'ocupació cristiana no es va desenvolupar en un buit demogràfic i agrari total, tal com ho prova la subsistència d'algunes petites comunitats, la dimensió i l'abast de les quals, però, eren molt reduïdes.

Aquestes petites comunitats estaven formades, per una part, pels mossàrabs, que eren els cristians que van restar sota el domini musulmà conservant llur religió i, creences, i per l'altra, pels mudèjars o moriscos, també anomenats moros o sarraïns, que formaven les comunitats musulmanes que van restar al territori després de l'ocupació cristiana.

Pel que fa al mossàrabs, no tenim cap referència documentada de la seva existència a la zona. Ben segur que els pobladors que hi havia al territori en el moment de l'ocupació musulmana degueren ser islamitzats i, per tant, integrats en la comunitat musulmana.

Malgrat això, el professor Ubieto Arteta, seguint l'historiador alcanyissà Taboada, parla d'una possible repoblació d'Alcanyís i la seva comarca per part de mossàrabs duts des d'al-Andalus per Alfons I el Bataller després d'una gran expedició realitzada els anys 1125-1126. Diu Ubieto:

Tanmateix, no tenim testimonis documentals ni tipogràfics que es dugués a terme una repoblació de mossàrabs a Alcanyís sota el regnat d'Alfons I el Bataller. Però hem d'acceptar la presència anterior d'aquesta minoria religiosa a la conca del riu Guadalupe, puix el nom

---

(1) Carta-pobla de Pinell, 1198. Transcrita per Font i Rius, *op. cit.*, ps. 285-286.

(2) Documents cedits per l'Arxiu Galindo de Calaceit.

mateix d'Alcanyís ens indica l'existència d'interessants grups de cristians durant la dominació musulmana: Alcanyís, en àrab, significa "les esglésies" (1).

Aquesta denominació toponímica és el millor i únic argument -tot i no haver-lo utilitzat els historiadors locals- per parlar de l'existència de mossàrabs a Alcanyís durant el segle XII, i fins i tot en època anterior a la seva conquesta per part d'Alfons I el Bataller (2).

Quant als mudèjars, pot demostrar-se documentalment que molts dels seus béns van anar passant amb persistent a mans de nobles i de nous pobladors cristians; fa la sensació que les vendes de béns les feien els seus antics posseïdors per estalviar-se el previsible perill d'alienacions menys satisfactòries. Si alguna propietat rústica els va quedar, la van conservar a títol de rabassaires, que els documents llatins coetanis anomenen *exaricos* (3).

De tota manera, ja he dit en tractar de la repoblació que des de Gandesa fins a Alcanyís no en va restar cap. Els mudèjars o moriscos es va refugiar a les conques dels rius Ebre i Guadalop.

Alguns afeccionats a la Història, amb vistes a d'altres interessos, volen fer veure que una gran part de la població mossàrab i mudèjar va restar en aquestes terres després de la conquesta cristiana. Suposadament, aquesta població parlaria una llengua que ells anomenaven llemosí o mossàrab i que hauria continuat fins al dia d'avui. Com és lògic, cap historiador seriós no pot prendre en consideració aquesta hipòtesi.

Per tancar aquest tema diré que, tal com ho demostra avui la documentació, en els primers temps de la conquesta cristiana la població de l'actual zona de parla catalana era molt minça i el conjunt de mudèjars i mossàrabs pràcticament inexistent.

---

(1) Asín Palacios, Miguel, *Contribución a la toponimia árabe de España*. Madrid-Granada, 1944. 2a edició, p. 52.

(2) Ubieto Arteta, Antonio, *"La reconquista y población de Alcañiz"*, C.S.I.C. Instituto de Estudios Turolenses. Vol. IX. Terol, gener-juny 1953.

(3) E. Morera presenta abundoses proves que d'aitals documents reproduïxen els cartorals dels monestirs de Poblet i Santes Creus. Vegi's el volum I, p. 485, de la seva *Tarragona cristiana*.

ELS JUEUS

Els jueus formaven una classe a part, vivien en barris fora dels recintes de les poblacions, els anomenats "calls" o "jueries", i ho feien agrupats en comunitats que hom en diu "aljames". A partir de la conquesta foren acceptats com a repobladors i s'assentaren a diversos municipis del Matarranya i de la Terra Alta. A la ciutat d'Alcanyís tingueren el seu call, i a viles com Maella i Gandesa hi hagué importants aljames.

Des d'un principi, la prohibició que se'ls imposà de tenir servents cristians els comportà la impossibilitat de dedicar-se a l'agricultura i a la indústria, i per tant hagueren de treballar en activitats més personals, com el comerç, l'artesanía i, especialment, el crèdit. Aquesta última dimensió de la seva activitat (l'església prohibia l'usura) fou el que més determinà l'odi que el poble els manifestava. Els jueus eren condemnats a patir unes condicions de vida que moltes vegades eren vexatòries, però la seva importància com a prestadors de la corona feia que fossin protegits i custodiats directament pel comte o rei.

En els arxius municipals de la Freixneda i de Massalió conservem alguns documents que tracten d'aquestes activitats dels jueus a les nostres terres. Els transcriu traduïts, però mantinc la llengua original allà on el document reproduïx les seves fonts:

Moisés Avincoma, un dels israelites estadans a Alcanyís no tenia escrúpols en col·locar el seu capital (*caball*) al 20 per 100 d'interès anual (*guay o guany*), a més de sol·licitar les majors i més esgotimades garanties de solvència. El 7 de desembre de 1343 prestava 1.000 sous jaquesos al comú de la Freixneda, que havia de retornar-n'hi 1.200 al cap d'un any de l'escriptura, més un altre centenar de jaquesos si el pagament no era fet dintre dels vuit dies següents al venciment. En aquests contractes entre cristians i jueus hi havia un testimoni de cada llei: el testimoni jueu d'aquest fou Abrasim Saleva, establert a Alcanyís. Sembla que no havien escarmentat els hispano-hebreus ni endolcit les seves usures davant d'aquella lliçó cruentíssima que els varen donar els navarresos el 1328, degollant-ne més de 10.000 *porque la gente popular de los cristianos estaban destruidos y muy vejados por las grandes usuras y logros que les llevaban* (1).

Astruc Çabara, jueu de Fraga amb casa oberta a Maella, havia comprat a aquesta vila un crèdit de 400 sous jaquesos contra la universitat de la Freixneda. Aquesta, el 16 de març de 1372, reconeixia el seu deute més els interessos corrents al 9 ½ per 100, acceptant els de demora al 15 per 100 si no pagava el dia assenyalat (2).

---

(1) A.M.Fr. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 198.

(2) A.M.Fr. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 199.

Vidal de la Caballeria, jueu de Saragossa, en remuneració de grans serveis rebuts de Bonafos Avinardut, jueu establert a Alcanyís, li fa donació de 780 sous que li deu el comú de la Freixneda segons carta feta en el dit lloc el 3 de maig de 1369. La donació es va fer a Saragossa el 5 de maig de 1372 (1).

Abraham Almeredí feia produir el seu capital donant-lo també a interès, tot i que, per desgràcia de la seva bossa, va enganxar una època de restricció d'usures i d'aplicació severa de la taxa que D. Jaume II havia assenyalat el 1307 per als rèdits dels préstecs fets per jueus a cristians, limitant el benefici al 15 per 100!, entenent que amb això posava *fre a la voracitat e insaciable avarícia* de la població judaica dels seus regnes. Llàstima va ser, efectivament, que el 10 de gener de 1379, al prestar Almeredí 650 sous al consell de Massalió, hagués de concretar-se el pacte en la suau usura del 15 per 100 anual, és a dir, l'augment mesal de 4 diners per lliura, perquè el *cof e manament del señor rey*, o sigui, aquella taxa àmplia d'aplicació tan vària i gairebé sempre relaxada per feblesa dels reis, no permetia més. Abraham Aventós, jueu estadant a Massalió, va presenciar aquest contracte gairebé ruïnós per al seu homònim i compare Almeredí (2).

Jossef Salvà, fill de Samuel, jueu d'Alcanyís, en qualitat de donatari de l'israelita saragossà Jossef Benasia, atorga àpoca a la Freixneda el 24 de desembre de 1372, confessant rebre dels jurats 400 sous que per pensió censal devien cada any al seu donador per Sant Martí de Novembre (3).

Massalió, el 1384, tenia nomenat com a procurador del seu consell al jueu saragossà Varó Feltxa, que intervenia en nom del seu poderdant en l'establiment de l'important censal de 1.000 sous anuals que Astruc Corcoç, ric jueu d'Alcanyís, havia comprat a aquest poble (4).

Sabem que per les predicacions de Sant Vicenç Ferrer, el 1414, la major part dels jueus de la Terra Alta i del Matarranya es van convertir a la fe cristiana i es van batejar totes les *aljames* d'aquestes terres.

---

(1) A.M.Fr. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 199.

(2) A.M.M. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 199.

(3) A.M.Fr. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 199.

(4) A.M.M. B.H.G.B.A. Vol. III, p. 200.

APROXIMACIÓ DEMOGRÀFICA

Sabem els llocs d'on procedien aquests pobladors, però ens falta conèixer la quantitat dels que s'hi varen instal·lar. Podem avaluar la població d'aquesta zona a l'època que estudiem?: un càlcul, ni que sigui aproximatiu, resulta molt difícil de dur a terme. De tota manera, i en la mesura que sigui possible fer-ho, ho intentaré.

Malgrat que la Terra Alta i el Matarranya són comarques unides, la manera en què, des d'un primer moment, va tenir lloc la seva repoblació fa que aquest estudi les hagi de considerar per separat.

EL MATARRANYA

Fins a les primeres dècades del segle XIII la comarca va estar sota domini purament militar. Això no obstant, a partir del 1160, quan la comarca era ja en mans cristianes, hi hagué petits assentaments de pobladors, que, naturalment, foren molt minoritaris.

Si tenim en compte que no hi va romandre gens de població sarraïna, els únics que s'haurien assentat en els primers moments a la zona haurien estat alguns aventurers àvids de terres, de botí i, tal volta, de glòria. Així, uns dels primers pobladors de què donen constància els documents són Bernard Ballester i el seu avi, Dium Terrari d'Oliu, que, juntament amb les seves mullers, rebien, l'any 1184, de mans de Dalmau de Canyelles i de Rotllant de Cambrils el castell de Lledó i el Villar d'Arenys (1).

L'any 1187 apareixien Joan Garcés i la seva muller Sanxa com a propietaris d'uns terrenys a Torredarques (2). Al 1192 tenim Diurc, el seu fill Raimon i la seva muller Guillema, que traspassen a Bernard de Ballester els drets que tenien a Lledó i Arenys (3).

L'any 1200 Maella comptava cap a trenta veïns (4), la Freixneda, vint-i-quatre anys després, en tenia trenta-dos (5). Calaceit devia moure's al voltant d'aquestes xifres, perquè segons la carta de població de l'any 1206, els habitants vivien dintre del castell (*castrum*). Pel que fa a Arenys i Lledó, encara eren més petites. Cretes, l'any 1192, va ser donada a poblar amb autorització fins a un límit màxim de 50 pobladors, però sembla ser que no s'hi van instal·lar ni de bon tros (6). Fondespatla tenia 38 habitants al 1232 (7).

(1) A.C.T. També apèndixs de Santiago Vidiella.

(2) A.H.N., carpeta 263, núm. 2 i 3. Secció de Calatrava.

(3) A.C.T. Apèndixs de Santiago Vidiella.

(4) Santiago Vidiella, B.H.G.B.A., vol I, p. 12. Julián Ejerique, B.H.G.B.A., vol I, p. 42.

(5) A.M.Fr. Carta Pobla.

(6) B.R.A.H., C.S.C., I, 17, f. 71

(7) A.M.F.

Mont-roig i Vall-de-roures també deuriem tenir una població similar. Tanmateix, les dades corresponen a caps de família, el que vol dir que la població era ja considerable. De tota manera, tota la comarca del Matarranya a les primeres dècades del segle XIII no devia superar els mil habitants.

Al llarg de tot el segle XIII s'anaren succeint diverses cartes de població que, per les seves millors condicions, atragueren nous contingents de pobladors. Al darrer terç del segle XIII trobem la població de la comarca ja força consolidada, com en donen bona prova les *Rationes Decimarum Hispaniae*, comptes dels delmes i primícies dels béns eclesiàstics recopilats entre 1279 i 1280 (1). Malgrat que a les *Rationes* no trobem cap xifra de població, sí que permeten deduir-ne la importància per les quantitats que hi figuren com a pagaments de rendes del vicari i de primícies. Vegi's el quadre adjunt.

RENDES DE VICARIS I PRIMÍCIES DE LA COMARCA DEL MATARRANYA (1279-1280)

LOCALITAT	RENDA VICARI	PRIMÍCIES
CRETES	600	300 s.
MAELLA	444	237 s. 10 d.
CALACEIT	350	
BESEIT	200	193 s. 10 d.
LLEDÓ	180	
(TORRECILLA)		
I LA CODONYERA	179	
ARENYS	170	
FONTDESPATLA	140	150 s.
TORRE DEL COMTE	69	40 s.
MASSALIÓ	60	173 s.
VALL-DE-ROURES		291 s. 10 d.

A les *Rationes* figuren d'altres localitats, però faig constar només les que pagaven.

D'altra banda, en un cens fet a l'Aragó el 1375 apareixen esmentades algunes localitats del Matarranya, però hi ha historiadors que ho troben poc fiable (2).

(1) Rius Serra, J., *Rationes Decimarum Hispaniae*, C.S.I.C. (1279-1280). Barcelona, 1961.

(2) Ledesma, M.L., *Actas del proceso de Cortes de Tamarit de 1375*. Saragossa, 1979, apèndix. Carlos Laliena, *op. cit.*, p. 220.

FOCS DE 1375

ALCANYÍS I LES SEVES ALDEES	1186
ARENYS	38
BELLMUNT	56
CALACEIT	88
LA FREIXNEDA	72
FÓRNOLS	47
LLEDÓ	42
MAELLA	284
RÀFELS	86

La primera referència als censos de població al Matarranya és en uns documents, molt poc coneguts fins ara, a l'Arxiu del Regne de València (1). Tracten sobre la recaptació del maravedís, o monedatge, al regne de l'Aragó. L'impost consistia a pagar set sous (un maravedís o morabatí) tots els veïns, de totes les poblacions del regne, que superessin els 105 sous de capital.

El cens a què faig referència és datat entre els anys 1409 i 1414. Si tenim en compte les epidèmies i calamitats que van mermar la població fins a la meitat del segle XIV (una mica exageradament hom ha fet arribar el delme fins a un terç dels habitants), podem pensar que les dades de població d'aquests anys devien ser molt similars a les de finals del segle XIII.

COMARCA DEL MATARRANYA PAGAMENT DEL CENS DEL MARAVEDÍS (1409-1414)

POBLACIÓ	PAGAMENT	FOCS APROXIMATS
ARENYS	58	35
BELLMUNT	64	45
CALACEIT	242	130
LA CODONYERA	114	70
CRETES	118	72
FÓRNOLS		
LA FREIXNEDA	184	105
LA GINEBROSA	205	116
LLEDÓ DESPOBLAT		
MONT-ROIG	340	180

(1) Arxiu del Regne de València, sec. Mestre Regional, llog. 530, exp. 10.869, f. 1-6.

PENA-ROJA	200	115
RÀFELS	140	180
LA TORRE DE VILELLA	31	18
LA VALL DEL TORMO	12	8
VALLJUNQUERA	118	72
FAVARA	236	125
MAELLA	303	175
NONASP	54	33

Els pobles del senyoriu de la Penya d'Asnarlagaia no hi apareixen (perquè devien estar exemptes de pagament) tot i que sabem que Vall-de-roures, en el moment de celebrar-se corts l'any 1429, tenia 320 focs i 1350 habitants (1).

La importància d'aquest cens és extraordinària perquè, entre d'altres informacions, ens confirma que poblacions com la Torre de Vilella o la Vall del Tormo ja existien en aquest moment, en contra de la creença dels historiadors, que no les dataven fins ben entrada l'Edat Moderna (2).

El càlcul aproximatiu dels focs ha estat fet dividint entre dos el pagament corresponent als 1409 i 1414, i sumant després uns quants focs pels nobles i clergues, que no pagaven, i pels veïns amb menys de 105 sous de capital, que també n'estaven exempts.

Així doncs, vist tot plegat, la població total de la comarca del Matarranya en aquests anys devia girar a l'entorn dels deu mil habitants, xifra que no s'allunya dels que té actualment.

LA TERRA ALTA

A la Terra Alta -és a dir la zona dominada pels templers- la repoblació, llevat de les viles d'Horta i Batea, es va dur a terme molt més tard que a la zona del Matarranya. Consultant els documents de l'època, sembla ser que a mitjan segle XIII la població era molt menys nombrosa que a la comarca del Matarranya. A més a més, si el Matarranya va ser poblat fonamentalment per contingents arribats del Solsonès, la Terra Alta, en canvi, ho va ser per gent vinguda de més avall de Lleida, l'actual Segrià.

D'altra banda, hom té més dades de població referides a Catalunya que no pas a l'Aragó. En concret, consten dos fogatges datats els anys 1358 i 1378. També sabem del pagament del maravedís fet pels pobles pertanyents a la Castellania d'Amposta de Sant Joan de Jerusalem, fins ara molt poc conegut.

---

(1) Maties Pallarès. Apunts del A.G.C.

(2) Santiago Vidiella i Pérez Temprado afirmen que aquestes poblacions són d'època moderna. B.H.G.B.A., vol. II, p. 287; vol I, p. 178.

COMARCA DE LA TERRA ALTA

CENSOS DELS ANYS 1358 i 1378 i CENS DEL PAGAMENT DEL MARAVEDÍS

POBLACIÓ	1358	1378	1409-14	CENS APROXIMAT
ARNES	70	65	58	35
BATEA	214	94	206	110
PINYERES	29	33	28	22
ALGARS	22	13	2	6
BOT	73	33	68	40
CASERES	26	8	-	
MUDÉFERS	?	2	-	
CORBERA	103	80	124	70
LA FATARELLA	83	66	120	65
LES CAMPOSINES	16	14	14	10
GANDESA	207	152	230	120
HORTA	43	81	152	80
PINELL DE BRAI	61	35	108	58
PRAT DE COMTE	?	23	-	
LA POBLA	-	-	40	24
VILLALBA DELS ARCS	116	82	190	85
TOTAL	1063	781	1340	725

La Terra Alta es va poblar principalment a finals del segle XIII. Al 1358 la població no deuria sobrepassar gaire els 5000 habitants. L'any 1378, degut a les pestes, hauria quedat reduïda a poc més de 3000. Vint-i-cinc anys després havia baixat encara més.

LES CARTES DE POBLACIÓ

A la fi els infidels havien estat vençuts. Les terres més allunyades del poder central, les que formaven frontera, eren terres difícils, exposades constantment al perill sarraí. El primer que calia fer era assentar-hi nous pobladors. Però eren terres pràcticament desertes i la tasca de repoblar-les no era fàcil. Calia algun atractiu perquè la gent anés a habitar-hi: les concessions i avantatges que reflecteixen les cartes pobles.

Llevat de les riberes del Guadalop i de l'Ebre, on la conquesta es va fer mitjançant capitulacions que permeteren els moros de quedar-se respectant les condicions acordades, les altres terres van quedar buides. Això va ocasionar problemes al sobirà.

Els senyors i el poble en general limitaven les seves obligacions a la defensa de la terra. Per fer avançar les conquestes, el sobirà havia de comptar amb la voluntat dels nobles, els quals estimulava amb el repartiment de les terres conquerides en règim de propietat o de tinença, segons l'esforç aportat.

En nom de la corona, els senyors ocupaven militarment les terres concedides pel rei. Però aquesta no era la forma de seguir endavant i molt menys de practicar una convivència ciutadana.

La cosa començà a funcionar així que s'atorgaren avantatges i concessions. L'atracció de pobladors o cartes de franquícia, noms amb els quals hom designa tota concessió feta per tal de repoblar, de procurar l'assentament de grups humans i de fixar, més o menys rudimentàriament, les normes de convivència entre els veïns de les noves poblacions.

Aquestes repoblacions, tanmateix, portaren també preocupacions als amos de les places. Sempre que s'aplega un grup humà heterogeni s'originen problemes. I n'aparegueren arreu. Hom havia de compatibilitzar carècters i crear una administració col·lectiva on no hi existia res de res. I per si això fos poc, els nouvinguts eren gent sense diners, emigrats per l'esperança d'una nova vida; si no fugitius de la justícia de llurs senyors, homes i dones de malviure, que veien en les noves cartes de població el salconduït ideal per alliberar-se de les malifetes passades. Venien de tot arreu, cadascun amb la parla del seu poble respectiu, el que determinava diferències importants. Però d'això en parlaré a l'apartat dedicat a la llengua.

Les cartes de població i de franquícia en aquesta zona varen començar als voltants de 1160 i perduraren fins a començaments del segle XIV.

Pel que fa la terra dominada pels templers, una bona part de les cartes han estat estudiades pel professor Font i Rius (1), però no així les de la zona del Matarranya, si exceptuem les d'Arenys i Lledó, que Font i Rius inclou també a la seva obra.

De les terres que els documents de vegades anomenen "l'extremadura", el sobirà n'assumeix la possessió i procedeix directament a repoblar-les. Així, bona part de les primeres cartes són atorgades directament per ell. És el cas de la Carta Pobra d'Alcanyís, concedida pel comte Ramon Berenguer IV el 1157, i de la Carta de donació de Miravet als templers, de 1151. Entre totes dues abarcaven tota la zona que estem veient.

Els pobladors d'Alcanyís no devien complir amb les seves obligacions, perquè el rei, com ja hem vist, va procedir a fer noves donacions als bisbes de Tarragona i Saragossa i a l'orde de Calatrava. També a la zona dominada pels templers hi ha tres cartes de població donades directament pel sobirà: la d'Horta i Bené, de l'any 1156, i dues més, fetes el mateix dia, de Batea i Algars, datades el 30 d'octubre de 1181.

Totes aquestes cartes són força semblants en la forma. Comencen amb una invocació a la divinitat, segueixen amb una definició de qui les atorga i continuen amb l'especificació del territori i dels furs pels quals s'ha de regir. Precisament, el problema dels "furs" serà el gran cavall de batalla per a alguns historiadors entestats a marcar l'adscripció d'aquestes terres a un cantó o l'altre, malgrat que el cert és que hi tenen molt poc a veure. Les cartes acaben marcant les retencions que fa el propietari i les condicions en què entrega les terres. Ateses les necessitats que hem considerat, aquestes condicions afavorien, com és natural, els pobladors; tanmateix aquests corrien molt més risc. En algunes cartes trobem concedit el perdó a qui tenia delictes pendents, com és ara la Carta Pobra d'Alcanyís, de 1157: *...si algú responsable de qualsevol delicte vinguer a poblar Alcanyís, d'aquell delicte que va fer fins al dia de la data, es a saber el 25 d'octubre, va fer, no respongui a no ser que es trovi en el mateix cos del delicte, en aquest cas que ho torni al qui ho demane...*

Un cop s'han fet els senyors amb el domini de les terres entregades directament pel sobirà, començarà el repoblament efectiu de la zona. Això serà a partir de 1180.

Les cartes atorgades pels senyors s'assemblen també a les concedides directament pels sobirans, però les condicions no són iguals. A més de fixar el fur pel que hom s'ha de regir, els senyors retenen per a ells els delmes i primícies de tots els fruits, el cobrament dels drets dels molins, forns, cacera i pasturatges, i sobretot l'administració de justícia i l'obligació per part dels pobladors d'acompanyar el senyor a la guerra i fer host (2) i cavalcada (3)

---

(1) Font i Rius, J. M. *Cartas de Población y Franquicia. op. cit.*

(2) Fer la host consistia en sortir a fora del país durant un termini bastant llarg.

(3) La cavalcada era més curta i es feia a dintre del país.

INVENTARI DE LES CARTES DE POBLACIÓ I FRANQUÍCIA CONEGUES FINA A AQUEST MOMENT. COMARCA DEL MATARRANYA

ARENYS

Tarragona, 13 - abril - 1209

Carta de donació per a poblar els castells de Lledó i Arenys, efectuada per Pere I, rei, a favor de Gombald de Santa Oliva, bisbe de Tortosa. Li concedeix els esmentats llocs amb llurs termes i pertinences, així com diversos drets senyorials, amb reserva sobirana de la fidelitat i pau i treva amb els sarraïns. Li dóna llicència per atraure pobladors, als quals, igual que als concurrents al mercat setmanal, els ofereix seguretat en persones i béns.

Arxiu de la Catedral de Tortosa, caixa *Donacions reals*, nº 20.
Apèndix documental de la present obra.

BELLMUNT

Novembre - 1232

Carta de població de Bellmunt atorgada pels frares de l'orde de Calatrava, a fur de Saragossa, a tres pobladors, i fins a arribar a un nombre de trenta. El terme afronta per una part amb Alcanyís, per l'altra amb Mont-roig, per la tercera amb la Canyada de Beric, i per la quarta amb Ràfels.

Han d'anar a la guerra tres vegades l'any i fer cavalcades. Retenen el castell amb les seves terres i l'església amb els delmes i primícies, i certes cases a la vora de l'església. També retenen el forn, el molí i la devesa.

Original perdut. Còpia del segle XVIII de l'Arxiu de la Catedral de Terol, legajo 254.
Transcripció a l'apèndix documental de la present obra.

6 - gener - 1337

Carta de franquícies atorgada a la vila de Bellmunt, assenyalant-li i ratificant-li terme propi i la facultat de tenir consell, justícia, mostassaf i d'altres institucions per al seu govern.

Original perdut. Còpia del segle XVIII a l'Arxiu de la Catedral de Terol, lligall 254.
Transcripció a l'apèndix documental de la present obra.

CALACEIT

Calaceit, abril - 1207

Carta de població atorgada per Roderic de Bolea i Sanç de Sarinyena i les seves mullers respectives, als pobladors de Calaceit.

Els donen a poblar el terme a fur de Saragossa. Retenen els delmes i primícies de tots els fruits, així com els molins, els forns, la justícia i la devesa dels cirgrills. També retenen, per si fos necessari, *que amb nosaltres feu exèrcit i cavalcada*. Els donen també les cases de dins del castell de Calaceit, però conservant el dret de poder-les utilitzar certs temps.

A.C.T. Calaix núm. 2 de Calaceit. Cartulari Galindo.
Transcripció a l'apèndix documental de la present obra.

Alcanyís, 18 - abril - 1278

Carta de franquícies que Santiago Vidiella anomena *Gran Carta Magna* atorgada a la Universitat o Consell de Calaceit per l'orde de Calatrava.

En si és una constitució que regula la vida municipal, a part dels avantatges.

Cartulari Galindo. N'hi ha conservades varies còpies
Transcripció a l'apèndix documental de la present obra.

CAMARÓN

Camarón abarcava els termes actuals dels pobles de parla catalana Aiguaviva, la Ginebrosa, la Torre de Vilella, i a més Mas de les Mates i altres poblacions avui desaparegudes.

Octubre - 1194

Carta de població atorgada per Alfons I als estadants i als que vinguin a poblar la vila. Els dóna els furs de Saragossa i delimita el terme. El sobirà es reserva l'obra del castell i unes terres de regadiu.

A.C.A., reg. n. 2, f. 99. Bofarull, C.O.D.O.I.N., t. VIII, p. 89.
Transcripció a l'apèndix documental de la present obra.

CRETES

1192

Carta Pobla de Cretes. l'única notícia d'aquesta carta ens la dóna la Col·lecció Salazar, que diu: *En l'era 1230. La Religió va donar a cinquanta pobladors tots els termes i tenences (confrontant-les) amb les herbes, aigües i monts de Cretes. Es reservà el domini del forn i colònies i prohibeix que no la puguin alienar ni vendre a cavallers i cap Religió.*

B.R.A.H., C.S.C., I, 17, f. 71.

FONTDESPATLA

1232

Arnaud de Fondespatla dóna carta de població a 38 pobladors *ad illo castro qui dicitur Fonçespalda.*

Arxiu municipal de Fondespatla, pergamins 1 i 4.

LA FREIXNEDA

28 - desembre - 1224

Gonçal i Pardo de Sant Pere i Sanxa Peres i Urraca Ximenes, descendents segurament de Ximèn Lopes, atorguen una carta de població als habitants de la Freixneda, bo i concedint-los terres i cases, amb facultat per vendre, comprar i transmetre les propietats a llurs successors. Es reserven els molins i els forns i ho fan a fur de Saragossa.

Arxiu municipal de la Freixneda.

LA GINEBROSA

Març - 1291

Carta de població concedida per Artal d'Alagó als termes de la Ginebrosa, Camarón, Bunyol, Florensa i Vencidell.

La Ginebrosa és la població més gran i aquest territori confronta amb el domini del Temple, terme de Castellot, amb Morella, amb el terme de Calatrava, amb Mont-roig, amb la Canyada, amb Alcanyís, amb Calanda, amb Foz-Calanda i amb Alcorisa. En aquesta carta se'ns diu que anys abans Belasc d'Alagó, pare d'Artal, n'havia atorgada una altra.

A.H.N., *Orden de San Juan de Jerusalén*, leg. 258, doc. 1

LLEDÓ

13 - octubre - 1210

Carta de població concedida per Gombau de Santa Oliva, bisbe de Tortosa, als habitants del lloc de Lledó. Els fa lliure donació de les seves cases, horts, terres i boscos, amb plena facultat de disposició de les heretats, però amb reserva de diversos drets dominicals. Els assenyala l'obligació de vigilar i fortificar la vila. Els dóna garantia contra tota arbitrietat senyorial de les seves persones i béns, i estableix diverses normes sobre l'exercici de la justícia local. Els habitants prometen fidelitat al bisbe.

Transcripció del segle XIII. Arxiu de la Catedral de Tortosa, cartulari n. 8, f. 116, doc. 68.

MAELLA

Gener - 1181

Carta Pobla de què tenim notícia per unes notes del segle XVII de l'Arxiu de l'Audiència de Saragossa que comenten Julián Ejerique, en el B.H.G.B.A., vol. I, ps. 41 a 44, i Maties Pallarès al mateix B.H.G.B.A., vol III, ps. 185 i 186.

La carta de població va ser atorgada pel rei Alfons I a favor dels pobladors, a fur de Saragossa, i especifica el terme: *...scilicet, de Anruda a la Peña Roya usque in rio de Algas, et vadit per ipsum rium usque ad ipsa vallem de Maçalçinas et exit per ipsam valle i vall de la Pedrafita, et pasat rio de Matarranna, et exit per ipsa val de Perebrun, usque ad sumum, et exit per ipsa serra usque ad solem de la vall de Pere de Alos ad rio de Vadallo [Guadalop] similiter per ipsum rium usque ad vall de Masatrigos, exit per vall de Masatrigos usque a la Peña Roya.*

L'orde de Calatrava, segons un document de l'*Archivo Histórico Nacional*, va adquirir Maella per una concessió del rei Pere I de l'any 1203. Per tant, és

impossible que pugui haver-hi cap carta de població donada per aquest orde l'any 1200. Si va existir tal carta havia de ser posterior al 1203 (1). El propi Arxiu de l'Audiència de Saragossa parla d'un document concedit per l'orde de Calatrava l'any 1277, que ratifica els drets de la primera carta i regula en si la vida municipal de Maella a la manera en què, per les mateixes dates, van fer amb Calaceit, Mont-roig, Bellmunt, etc.

(1) B.H.G.B.A., vol. I, p. 42. També recollida per diferents estudiosos.

MASSALIÓ

1215

De la Carta Pobra de Massalió en tenim notícia per unes notes, possiblement redactades per Santiago Vidiella, que hi ha a l'Arxiu municipal de Massalió. Diuen:

Donació dels termes, bosc i llenys de l'indret de Massalió fet per D. Martín Pero d'Oteïça, senyor que va ser del dit indret a l'any 1215.

Això diu, escrit probablement per mans de Perdiguier (2), en una carpeta de pell menjada, mutilada i difícilment llegible per la decoloració de la tinta. Segons tots els indicis, es tracta d'una Carta Pobra atorgada per Martín Peres d'Oteïça on es venen pactant i establint les bases del domini i vassallatge de Massalió; limitant una o altra cosa a l'objecte de portar pobladors, a la manera d'aquells dies, i tal com set anys abans havien fet, a a la veïna vila de Calaceit, els seus senyors Roderic de Bolea i Sanç de Sarinyena. En les paraules accessibles crec llegir que els pobladors *deuen la gràcia a l'agraïment del seu senyor pels molts i bons serveis que li van prestar*, que assistí a l'atorgament *aprobant-ho d. Lope Guillem*, fill de l'atorgant, i que al desllindar el terme objecte de la donació *los noms de Maçalonia, Calaceyt, Calapatar, Vallem Petrifiti i Villam Nua*, pobles i partides força coneguts a la comarca, i que van fer testimoni *D. Ferran Sánchez de Cascante i D. Guillem (...)*, i que la carta es va fer l'any *MCCXIII*, i per fi que l'autoritza un notari maellà.

(2) Arxiu municipal de Massalió. Perdiguier va ser secretari de l'ajuntament de Massalió a finals del segle passat.

MONT-ROIG

De la Carta Pobra de Mont-roig, actualment desapareguda, en tenim notícies per Santiago Vidiella, que va publicar el Cartulari de Mont-roig en el primer Congrés d'història de la Corona d'Aragó.

Agost - 1231

Carta Poble atorgada per l'orde de Calatrava a la vila de Mont-roig. Els dóna a poblar a fur de Saragossa i els promet 24 *cahirades* de terra a cada poblador. Els dóna la cacera i diversos drets a tenir forns i molins. L'orde es reserva tenir un forn a la vila i un molí, en el lloc que vulgui, es reserva també el dret de tenir cases i propietats. Així mateix manté el dret de justícia, els delmes i primícies i certs drets de fer cavalcades.

Vidiella, S., *El Cartulario de Monroyo (Aragón). Descripción, extracto y notas*. Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Barcelona, 1909, ps. 176 i 177.

Més referències d'aquesta carta, així com d'altres concessions fetes a la vila de Mont-roig durant el domini de l'orde de Calatrava, a l'apèndix documental de la present obra.

PENA-ROJA

Setembre -1232

La Carta Poble fou concedida pel rei Jaume I. Sembla ser que hi ha un original al Arxiu municipal de Villarroja de los Pinares (Terol) que jo no he vist. Sí que he pogut llegir les notes de l'Arxiu Gil-Aznar de Pena-roja, que diuen que Jaume I i els germans de l'orde de Calatrava van concedir una carta de població a la vila de Pena-roja al setembre de 1270, *any de l'era*, que vol dir l'any 1232 del còmput actual. Les concessions i retencions són molt semblants a les fetes el mateix any a la vila de Bellmunt, segons carta que transcrivim a l'apèndix documental.

Original a l'*Archivo municipal de Villarroja de los Pinares*. Referències a l'Arxiu particular Gil-Aznar de Pena-roja.

Vidiella, S., *El Cartulario de Monroyo*, op. cit., p. 179, nota 2.

Pallarés, Matías, B.H.G.B.A., vol. I, p. 33.

B.R.A.H., C.S.C., I - 24, ff. 52-55.

VALL-DE-ROURES

Desembre -1183

Carta Poble a la Penya d'Asnarlagaia concedida per Pere de Torroja, el capítol i el canonge Fortuny Robert. Els pobles que comprenia eren Vall-de-roures,

Fondespatla i Mesquí (actualment desaparegut), a fur de Saragossa.

Entre d'altres coses, retenien els banys i les fires.

A.C.A. Santiago Vidiella, B.H.G.B.A., vol I, ps. 220 i 221.

COMARCA DE LA TERRA ALTA (1)

TERME DE BATEA

LA CARTA RIU ALGARS I BATEA. 30 - octubre - 1181.

Carta de poblament que va atorgar el rei Alfons I als habitants del riu Algars i Batea. Fa lliure donació dels termes i pertinences d'aquells castells i viles, detallant-ne els límits: *...fins Nonasp, d'aquí segons hom va i toca Favara, i d'aquí fins al puig de Calaceit, i a tocar Cretes, i seguint fins al vilar d'Arenys i vers Gandesa en el sentit en què les aigües vessen vers l'interior i cap al castell de l'Algars...* Fou concedida a fur de Saragossa, que seria la llei que regiria els litigis. Els eximeix de lleuda i de peatge i dóna al notari Berenguer de Parets les esglésies que en endavant s'hi construeixin, excepció feta del dret del prelat tortosí.

Original. A.C.A. Cancillería. Pergamins d'Alfons I, n. 320 b.
Font i Rius, *op. cit.*, ps. 227 a 229.

CARTA DEL RIU ALGARS I DE BATEA. 30 - octubre - 1181.

El rei Alfons I feu donació a favor de Bernard Granell dels castells del riu Algars per repoblar-los. Els concedeix les terres i pertinences dels seus termes respectius, delimitant-ne les particions com a l'anterior carta, per la seva lliure possessió i benefici, segons fur de Barcelona, amb l'obligació de rebre dues terceres parts dels drets i rendes generats per tots dos castells.

Original. A.C.A. Cancillería. Pergamins d'Alfons I, n. 321.
Font i Rius, *op. cit.*, ps. 229 a 231.

CARTA DE BATEA. 25 - novembre- 1205

Carta de poblament atorgada als habitants de Batea pel mestre dels templers Ponç de Rigalt. Dóna un lot individual de terra conreable a un grup de seixanta homes, amb un cens anyals en espècies i els delmes, primícies i aprofitaments comunals del terme. Delimita les particions: *...Límits del castell de Batea: per l'orient, amb el terme de Villalba; per occident, amb el riu d'Algars; pel migdia, amb el terme de Cuber; pel nord, amb el terme de Boot...* (J. Alanyà, *Vila Closa*, p. 128). Les delimitacions no són clares ni exhaustives. El Temple es reserva la justícia, l'host i la cavalcada, a més d'alguns establiments i drets senyorials. Concedeix lliure facultat per vendre's les heretats, un cop passats

---

(1) Les transcripcions d'aquestes cartes, a més d'altres comentaris, figuren a l'apèndix documental.

els cinc anys i amb el dret senyorial de tempteig. A la carta consta la intervenció de Bernard de Cegunyol, preceptor de tota la Ribera (no hi consta Miravet, però també ho era de la batllia), de Pere de Déu, preceptor del castell de Miravet, i el del preceptor d'Horta Raimon de Valdelubrica.

Original. A.H.N. *Ordenes Militares. San Juan de Jerusalén. Castellania de Amposta. Bailla de Miravet, legajo 309, ligamen 7, documento nº 4.*

Font i Rius, *op. cit.*, ps. 301 a 303.

CARTA DE POBLAMENT DE L'ALGARS. 23 - gener -1281

Carta atorgada per Pere de Tous, templer i preceptor de Miravet, a sis habitants de Batea perquè repoblessin l'Algars. Els dona el lloc de l'Algars amb totes les seves pertinences i es reserva el cànon agrari. Els concedeix el dret de venda amb reserva del tempteig senyorial. Fa reserva també del castell i la barbacana com a muralla exterior de protecció, i d'algunes propietats dominicals. Delimita el terme i estableix la justícia sgons el consuetudinari de Batea.

Font i Rius, *op. cit.*, ps. 505 a 507, doc. 344.

El terme d'Algars forma part actualment del de Batea.

CARTA DE POBLAMENT DE LA VALL MAJOR. 28 - desembre - 1244.

Es atorgada per Guillem de Montgrí, preceptor templer de Miravet, a un grup de pobladors de la vall de Batea, coneguda com a Vall Major. Fa donació de la vall amb totes les seves terres i pertinences i imposa un cens anyal en espècies, a pagar a la vila de Batea. Concedeix als nouvinguts plena disposició de les seves heretats, amb reserva del dret al tempteig senyorial. Delimita el terme i estableix justícia segons el consuetudinari de Batea.

Trasllat sobre l'original autoritzat per Bartolomé Folquer, notari públic de Barcelona, el 30 d'agost de 1299. *Archivo Histórico Nacional. Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Castellania de Amposta, Bailla de Miravet, legajo 306, ligamen 4, pergamino nº 13.*

Font i Rius, *op. cit.*, ps. 411 i 412.

CARTA DE POBLACIÓ DE PINYERES. 8 - setembre- 1280.

Pinyeres fou un municipi independent de Batea fins a principis de segle, i encara avui conserva l'església i l'antic recinte urbà. El seu terme quedava delimitat pel riu Algars, pel terme d'Algars, a uns tres quilòmetres en direcció al sud a l'alcçada de la vall de l'Aubanell, i partia amb el terme de Batea a la serra i amb el de Favara pel nord.

Pel que fa a la carta, no conservem el document original. Es tracta d'una donació de terres feta a dos pobladors pel comanador templar de Miravet.

L'única referència ens la proporciona el *Memoriale instrumentorum que erant en Miraveto*, confegit el 1308, inclòs al vol de Varia n. 1, Inventaris i escriptures dels templers, fol. 74, A.C.A.

Font i Rius, *op. cit.*, ps. 303 i 304.

TERMES D'ARNES, BOT I CASERES

D'aquests tres municipis no conservem cap Carta Pobra. Segurament, es devien regir per la d'Horta, doncs en un principi pertanyien a la demarcació d'aquest terme.

Sí que conservem la Carta Pobra de l'Almudèfer, que pertany actualment al terme de Caseres.

CARTA DE POBLACIÓ DE L'ALMUEDÉFER. 8 - setembre -1280.

No en conservem l'original. És una donació feta pel comanador de Miravet a dos pobladors d'Horta. No hi figura delimitació del territori ni cap altra particularitat.

L'única referència d'aquesta carta de poblament la trobem al *Memoriale instrumentorum que erant in Miraveto*, confegit l'any 1308, inclòs al vol. de Varia n. 1, Inventari i escriptures dels templers, f. 74. A.C.A.

TERME DE LA FATARELLA

CARTA POBLA DE LA FATARELLA. 28 - febrer - 1228.

L'única referència d'aquesta carta la tenim pel prevere Domingo Maure, fill de Corbera, que l'any 1913 va publicar *La Misericordia. Apunte histórico-descriptivo de su imagen y Santuario de la Fatarella*. Llibre publicat a Reus per Tip. Rabassa i Estivill, S.E.C.P., 1913. En aquest llibre se'ns diu que els templers d'Ascó van donar una carta de població a Pere de Fortea i els seus.

CARTA DE CAMPOSINES. 2 - març - 1209.

Carta de poblament atorgada pel preceptor de la Ribera i el del castell d'Ascó als pobladors de Camposines. Delimita les seves fites pel terme de Corbera,

pel de Móra, per la serra de Villalba i per la part de Gandesola o la Salvaterra amb la propietat d'un tal Ponç de Celolar i Tomàs de Perefat. Estableix l'obligació per part dels pobladors de pagar un cens anyal de deu cafissos al castell de la vila, segons la fanega d'Ascó. Han d'aportar, a més, la desena part de les collites per a l'Església o els germans de l'orde del Temple. Els preceptors es reserven els molins, els foms, les fàbriques i els drets de pasturatge. Queda establerta la justícia segons el consuetudinari d'Ascó. El dret senyorial de tempteig de deu dies previs a la venda hi queda també reservat.

A.H.N. *Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Castellania de Amposta, Encomienda de Arcón, legajo 188, ligamen 5, nº 1.*
Font i Rius, *op. cit.*, ps. 317 i 318.

TERME DE GANDESA

CARTA DE POBLACIÓ DE GANDESA. 13 - març - 1192.

Carta concedida als habitants de Gandesa per fra Ponç de Rigalt, mestre dels templers, i fra Bernat de Claret, preceptor de Gardeny. Fa donació a cinc homes de la propietat (*honor*) de Gandesa, dintre del terme de Miravet, amb totes les seves pertinences, perquè s'hi estableixin com a pobladors sota cens de cultiu i segons costums dels pobladors d'Horta. Els atorgants retenen els foms, els drets de justícia, l'host i altres furs senyorials.

Original. A.H.N. *Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Castellania de Amposta, Bailía de Miravet, legajo 309, ligamen 7, documento nº 1.*

abril - 1194

Carta de població atorgada per Ponç de Rigalt, mestre del Temple, i Guillem de Sant Pau, preceptor de Tortosa i Miravet, als pobladors de Gandesa. Els destinataris són els mateixos de la carta anterior amb algunes petites excepcions.

Original. A.H.N. *Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Castellania de Amposta, Bailía de Miravet, legajo 309, ligamen 7, doc. nº 2.*
Font i Rius, *op. cit.*, ps. 270 i 271.

CARTA DE GANDESOLA. 11 - octubre - 1248.

Carta de poblament atorgada als pobladors de Gadesola pel lloctinent del comanador templer de Miravet. Fou signada davant del notari públic de Gandesa, Ponç Gelter. Fa donació als habitants de les terres i les pertinences, per al seu conreu, i els assigna els delmes i primícies i el cànon agrari

corresponent. Delimita el terme sense reconèixer-ne els topònims, excepció feta de la delimitació entre Móra i Benissanet. Els topònims són: *Arbussar, Leveto, Pollini i Chavan*. El terme d'aquest poblat correspon a la vall de la Salvaterra, que està situada a l'acabament de l'altiplà de la partida de la Carruba de Gandesa, on parteix a l'actualitat amb Corbera, el Pinell i Benissanet per la banda oriental. Pel nord havia de partir amb el riu de la Font de l'Aubà, pel sud amb la serra de Cavalls del Pinell, i per l'est amb Móra i Benissanet.

A.H.N. *Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Castellania de Amposta, Bailla de Miravet, legajo 309, ligamen 7, documento nº 9.*

A.H.N. *Donaciones reales, legajos 42 al 48.*

TERME D'HORTA

LA CARTA D'HORTA I BENÉ. gener -1165

Carta atorgda per Alfons I, que fa donació dels castells d'Horta i Bené per repoblar, edificar i conrear les terres. Concedeix als habitants els furs de Saragossa, als que afegeix diverses disposicions sobre seguretat de tràfic i responsabilitat civil i criminal dels nous pobladors, així com sobre el règim dels regadius i l'elecció dels funcionaris. La carta estableix també l'exempció de lleudes i peatges. Això no obstant, el sobirà no hi delimita el territori.

Original perdut. Còpia del segle XIV. A.C.A. Gran Priorat de Catalunya de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, armari 10, cartulari de Gardeny, f. 75 v., doc. 192.

Font i Rius, *op. cit.*, p. 184 i 185.

CARTA DE POBLACIÓ D'HORTA. 10 - gener - 1192.

Concedida per Pere de Rigalt, mestre del Temple, als pobladors d'Horta. Els fa donació de l'heretat, amb fixació del cànon i llibertat de disposició salvant el dret al tempteig senyorial. Reté diversos drets i establiments dominicals i els ofereix la protecció i defensa de la possessió de les seves heretats i població del lloc.

Original perdut.

Font i Rius, *op. cit.*, ps. 263 i 264.

CARTA POBLA DE PINELL. 1198.

Carta de població donada per Pere de Colenys, comanador templer de Tortosa i Miravet, als pobladors de Pinell de Brai. Fa donació del terme i pertinences i els assigna un lot de terres individual. Es reserva els delmes i primícies, a més

de diversos drets dominicals. Els eximeix, en canvi, dels mals usos. Amb tot, sembla que la carta no prosperà i que, anys després, en fou atorgada una altra.

A.H.N. *Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Bailía de Miravet, legajo 309, ligamen 7, documento nº 3 (partido por a, b, c).*
Font i Rius, *op. cit.*, ps. 285 i 286.

CARTA DEL PINELL. 15 - març - 1207

Carta de poblament donada als pobladors del Pinell per Bernat de Cegunyoles, preceptor templar de la Ràpita, amb el consell i voluntat de Bernat de Campany, preceptor de Miravet, i del comanador de Miravet, Pere d'Espeleu, així com el de Jofré Badat, camarlenc. Els és donat el terme municipal, que delimita amb les muntanyes de Cavalls i Pàndols de la Mola d'Irto pel terme de Gandesa fins al terme de Tortosa fins allà on discorren les aigües que van a parar a la vall des de Cavalls. Els assigna un cànon de conreu i la llibertat de vendre amb reserva del dret senyorial al templeig. Retén la propietat del castell, la fidelitat dels moradors i altres furs senyorials, a més de la justícia, a fur d'Horta, i l'exèrcit.

Original. A.H.N. *Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Castellania de Amposta, Bailia de Miravet, legajo 304, ligamen 7, pergamino nº 3 (partido por a, b, c)*
Font i Rius, *op. cit.*, ps. 306 a 308.

TERME DE LA POBLA DE MASSALUCA

CARTA DE POBLAMENT DE LA POBLA. 1924.

Donada per Berenguer de Cardona, mestre del Temple de l'Aragó i Catalunya, a tres pobladors de la Poblà, a qui encomana la repoblació de l'indret amb vint nouvinguts. Fixa el cens que els habitants han de pagar al Temple, institueix el consuetudinari de Batea, retén algunes propietats i establiments mercantils i obliga els pobladors a prestar exèrcit al Temple. A canvi, els garanteix la protecció dels germans de l'orde. Hi intervenen, a més del dit mestre templar, els comanadors de Miravet i Ascó i el rector de Gandesa. Delimita el terme, tot i que de manera imperfecta.

Original perdut. Còpia A.H.N., *Ordenes Militares, San Juan de Jerusalén, Bailia de Miravet, libro 160.*

TERME DE PRAT DE COMTE

CARTA DE POBLAMENT DE PRAT DE COMTE. 1210.

Conexiem aquesta carta de manera indirecta perquè una part del seu contingut figura en un document posterior. Es tracta d'una sentència arbitral del 1365 arran d'un litigi entre el municipi de Tortosa i la comanda hospitalera d'Horta per un problema de límits territorials (Carreras Candi, *Ordenaciones Urbanas*, XI, p. 365 nota). D'acord amb aquest document, el municipi fou poblat per hospitalers i els seus límits territorials eren els següents: *...de parte orientis in rivo de Orta, et alia in termino de Tortosa sicut tunc dicti frates habebant et habere debebant usque in collum de Daurada et usque in illis rochis de Muntsagre sicut aque vertunt...* Tot sembla indicar que el document confon hospitalers i templers.

TERME DE VILALBA

CARTA DE VILALBA. 10 - abril -1224

Carta de poblament donada als habitants de Vilalba per Bernat de Campanies, preceptor de Miravet i la Ribera, amb el consentiment i voluntat de Bernard de Rocafort, així com del sots-preceptor de Miravet i de Jordà de Miló, preceptor d'Ascó i del Temple de la Ribera. Els fa donació de la vila i del seu terme, que queda ben delimitat: *...aquestes terres s'encaren d'una part amb la serra que hom diu de Vilalba fins a Ascó, i per l'altra amb les terres de Corbera i Camposines, i en tercer lloc amb terres de Gandesa i Batea, i la quarta part amb les terres de Boot, Nonasp i de la quinta amb el terme de Flix i Ribaroja...* Els fa donació també de les seves pertinences, per edificar i conrear, amb recàrrec d'un cens anyal i dels delmes i primícies, que s'havien de pagar a l'església d'Ascó. Els concedeix la llibertat de vendre's les terres, amb salvaguarda del conegut dret senyorial de tempteig previ a la venda. El Temple es reserva alguns drets, establiments i heretats senyorials i els dona els furs d'Horta.

Original. A.H.N., *Ordenes Militares*, San Juan de Jerusalén, *Castellania de Amposta*, *Encomienda de Villalba*, legajo 421, ligamen 3, pergamino nº 7.

LES RELACIONS ENTRE ELS SENYORS I ELS POBLADORS

En un principi, les relacions entre els senyors i els pobladors venen marcades per les cartes de població i pels furs que se'ls atorga, ja siguin els *Usatges* o el fur de Saragossa. Tots aquells que residien al territori d'una vila o d'un lloc que pertanyia a un senyor -sigui un particular, un monestir o un orde militar- es constituïen en vassalls seus.

Durant l'Alta Edat Mitja els vassalls retien homenatge en un acte consistent a agenollar-se el vassall i tenir les seves mans entre les del senyor; sovint, tot i que no sempre, havien de jurar-li fidelitat. I la cosa s'acabava aquí. Més entrats a l'època feudal, en canvi, tot va empitjorar amb la introducció dels "mals usos". Aquesta dependència personal entre homes lliures es generalitzà a la Baixa Edat Mitja: tot aquell que no tenia cap *potent* que el protegís no estava segur, ni pel que fa al seus béns ni a la seva pròpia persona. Aquest era el motiu que duia a posar-se sota la dependència d'algún poderós, tot cercant-ne la protecció. Aquest acostumava a ser algun noble, però en el cas de les terres que estem considerant, aquesta funció la feien sobretot els ordes militars, ja fossin templers o calatrans. Els *hòmens* propis d'algú havien de pagar, fós mitjançant un cens o fós amb algun servei, el benefici que hom li feia de la seva protecció.

Fins ben entrat el segle XIII, en aquesta zona el municipi fou completament inexistent i, malgrat que a mesura que avançava el temps les condicions s'anaven fent més favorables, les relacions entre senyors i pobladors eren purament feudals. Aquets, ultra haver de pagar els censos establerts, havien de protegir la vila, acompanyar el seu senyor -de qui depenien judicialment- a la guerra, etc.

A partir de la segona meitat del segle XIII les coses van canviant. Aquests grups humans assentats en un territori comencen a organitzar-se i els senyors, pressionats pels reis i pels seus súbdits, es veuen obligats a posar ordre en les poblacions dictant un seguit de normes que garanteixin la convivència ciutadana. D'altra banda, es feia necessari estimular el treball d'aquests vassalls, a l'enans que atraure nous pobladors. És a dir, les garanties de bona convivència ciutadana no feien sinó afavorir el propi senyor.

Fou així com, a partir de la segona meitat de segle, els senyors començaren a concedir una sèrie de cartes de privilegis i de franquícies que varen millorar la convivència i les relacions entre senyors i súbdits, i que, essencialment, varen establir les bases dels futurs governs municipals. En sí, representava el naixement dels nous municipis.

establir les bases dels futurs governs municipals. En sí, representava el naixement dels nous municipis.

Tant a la zona templera com als dominis calatrans, aquestes cartes es succeïren a la major part de municipis. Les més interessants són les que contenen l'aprovació dels costums d'Horta (1296), inspirats en els de Lleida. Aquests costums havien de regir la major part de municipis de la Terra Alta, fins que, al 1330, els sanjoanistes varen instaurar els costums de Miravet, Estaven inspirats també en els de Lleida, però hom hi va fer retocs abundants que els concedia entitat jurídica pròpia. Van perdurar fins al segle XVIII, en què van ser gradualment substituïts pel dret general de Catalunya (1).

A la zona del Matarranya les cartes eren atorgades pels senyors de cada lloc, principalment pels calatrans. Les més interessants que han estat trobades fins ara són la que Santiago Vidiella anomena "gran carta magna", concedida pels calatrans a la vila de Calaceit l'any 1278, i la de Bellmunt, donada igualment pels calatrans l'any 1337. Hom té notícia també de cartes similars atorgades a les viles de Mont-roig, Pena-roja, Favara i Vall-de-roures (2).

Hi havia d'altres documents que regulaven els pagaments dels súbdits als senyors. Un exemple el tenim en la carta delmària de Gandesa, atorgada l'any 1265, de la qual parlaré més endavant (3). Era llegida cada any a la trona fins que foren suprimits els senyorijs a principis del segle XIX.

Tot això ens indica que, a mesura que avançaven els temps, les coses van anar canviant i els senyors van haver de respectar aquests pactes que ells mateixos havien marcat. Quan, en determinats moments, els senyors van intentar trencar-los per tal d'aplicar nous impostos, els súbdits es varen rebel·lar i tingueren lloc, a molts indrets del país, les gran lluites entre senyors i camperols de finals de l'Edat Mitja.

---

(1) Els Costums de Miravet han estat estudiats i publicats per Galo Sánchez amb el títol *Constitutiones bajuliae Mirabeti*, Madrid, 1915. També per Ferran Valls i Taberner a la "Revista Jurídica de Catalunya"; en feu un tiratge a part revisat l'any 1926.

(2) De Vall-de-roures tenim la concessió de mercat i altres franquícies, feta pel rei Jaume II l'any 1307. A.C.A., pergami 2427 de Jaume II.
Per a una millor comprensió d'aquestes relacions entre els senyors i els pobladors remeto a l'apèndix documental: hi són transcrits íntegres aquests documents, així com els principals articles dels Costums de Miravet.

(3) A. S. Tortosa, Assumptes diversos, caixó 2, núm. 2.

ELS MITJANS PRODUCTIUS

Òbviament, el principal mitjà productiu d'aquesta època era la terra. La propietat rústica era, en aquell temps, l'expressió típica de la riquesa. En tant que els productes naturals constituïen l'única base de l'economia del país, el fet de ser propietari de la terra que els produïa equivalia a ser veritablement ric. A la zona que estudiem, des de la fi del segle XII fins a mitjan segle XIII l'agricultura fou totalment d'autoconsum. Un cop retirats els fruits de la collita i pagats delmes, primícies i àltres càrrecs senyorials, ben poc quedava per a l'intercanvi. L'economia era, doncs, totalment autàrquica; els diners, entre els pobladors, eren inexistents.

A partir de la segona meitat del segle XIII les coses van anar canviant. Els documents de l'època (principalment, les cartes de privilegis i franquícies) ens fan adonar que les relacions eren ja diferents i que començava, de fet, l'organització dels municipis com a tals. Si ens atenem a la carta de privilegis i franquícies de Calaceti, veiem que l'any 1278 el numerari era ja un fet corrent: *... tot home que traguí un gabinet violentament contra un altre en la vila de Calaceit i en tot el terme que pagui a l'orde per calonia (multa) cinc sous (1).*

L'estudi dels documents del segle XIII mostra el quadre de les diverses tasques que tenien els pagesos en aquests dominis. Entre les principals hi havia el conreu de les "terres de pa" (encara s'anomenen així els camps de cereals), el conreu de les vinyes i la cura de les oliveres, a més dels horts a la vora dels rius o de les fonts. La més important era, però, la plantada de cereals, que proveïa de farina per fer el pa. L'ordi era el gra més comunament sembrat, tot i que hom plantava també civada, sègol, alfals, etc.

Seguint la carta de privilegis i franquícies de Calaceit de l'any 1278 i la carta delmària de Gandesa, ens podem adonar dels productes que recollien els pagesos. Per la carta delmària de Gandesa sabem la importància que tenia el blat: el batlle havia de separar de les collites la part corresponent al delme a la pròpia finca per tal que no hi pogués haver frau. A part dels productes bàsics per a la dieta, com el blat, el vi i l'oli, als horts collíen porros, alls, llegum i cànem, que subministrava fibra per als cordatges i roba. També tenia molta importància la collita de safrà.

Tot i que els camps de conreu, les vinyes, els camps d'oliveres i els horts constituïen la base de l'economia del pagès, no eren pas els seus únics recursos. Les terres boscoses ho envoltaven gairebé tot i li oferien l'oportunitat

---

(1) Cartulari Galindo. Transcripció a l'apèndix documental.

de recol·lectar productes forestals: llenya per al foc i branques per construir les cases, a més de terreny de pastura per als ramats. La ramaderia ha estat sempre una activitat complementària de l'agricultura, malgrat que de vegades podia esdevenir-ne també una activitat competitiva, sobretot si surgia la pugna per l'explotació de les limitades terres disponibles, cosa que passava sovint per aquests indrets.

Els principals animals de pastura eren els bous, les cabres i les ovelles, que proporcionaven carn, llet, formatge i llana per als vestits. També s'hi criaven porcs, dels quals hom en treia lloms i pernills salats. Cada casa de pagès acostumava a posseir llocades, que donaven ous i també carn. La carta delmària esmenta també les vaques i les bèsties de carrega, sobretot ases i bous, així com les eugues i els cavalls, tot i que aquests animals eren més infreqüents entre els pagesos degut al seu preu.

De tota manera, a partir de mitjan segle XIII l'agricultura i la ramaderia produïen un excedent considerable, que va determinar que els municipis poguessin tenir mercats setmanals, i més endavant fires, on es duïen a terme les transaccions dels productes rurals.

Per tal de fer-nos una idea de la producció d'aquests municipis, vegem el que havia de pagar la vila de Favara en un d'aquells sopars que els reis demanaven i que tant d'enrenou van crear durant tota l'Edat Mitja, com ho testimonia la dita popular "rei tingam i no el conegam". El 5 de juny de 1300, de pas cap a Terol, el rei Jaume II visità Favara. Per poder alimentar el seguici reial els foren demanats als favarols: seixanta moltons, tres vaques, quinze cabrits, vint parelles de gallines, cent parelles de pollastres, dues oques, tres porcs en salaó, mil ous, cent vint sous de pa, quatre lliures de pebre, dues de gíngebre, trenta-cinc de cera i tres unces de safrà, a més de vi, llenya i fruita a discreció (1).

També trobem esmentada a la carta la pesca en els rius Matarranya, Algars, Guadalop i Ebre. Eren molt apreciades les truites, principalment en temps de quaresma, que no es podia menjar carn. Vegem el text de la reina Maria, muller d'Alfons V, *Pesca de truytes a Beceit. Na Maria*, de 1420.

Als faels nostres, los justiciá, jurats e prohoms de la Villa de Valderroures, e Corte de betzeit salut é gracia. Com nos per rahó del dejuni de nostra Sra. Mare E. lo divendres beneyt saguent vollem fer provisió a obs del señor Rey marit é senyor nostre molt car et nostra, de peix de moltes maneres segun se pertany: E, haïam entés que en vostres termes en serts rius se prenen truytes moltes é bones, per ço a vosaltres é cascú de vos pregam é manam que vista la present fasa çats per pescar de les dites truytes, en manera que demá que

---

(1) A.C.A., reg. 68, fol. 17. B.H.G.B.A., Vol. I, pàg. 252.

sera lo dit dijuni hora compatent siau asi per suplir a la provisió de dit senyor é nostra, les quals pots liurar a Nanthoni Xifré presentador de la present.— D.^a — Tortosa, 31 Janer 1420.— (1).

Les activitats comercials i industrials venien derivades de l'agricultura i la ramaderia. Des d'un principi trobem documentada l'existència dels molins de farina i dels forns, que primer havien estat monopoli dels senyors. Després aparegueren els molins d'oli, tot i que des de sempre, a la major part de municipis, cadascú es feia l'oli a casa. A la "carta magna" de Calaceit de l'any 1278 hom parla de fleques, ferreries, carnisseries, sabateries i draperies. Això ens indica que la vida a les viles ja estava totalment organitzada i que el municipi ja era un fet. Seguidament, veurem l'anàlisi de la seva organització.

---

(1) A.C.A., Reg. 3108, fol. 34. Publicat per en Carreras Candi i reproduït al llibre *Apuntes para la historia de Beceite*, de Pedro Tejedor y Tello, publicat a Barcelona sense data.

L'ORGANITZACIÓ DELS MUNICIPIS

L'organització administrativa de la zona, fins a mitjans del segle XIII, és purament militar. Serà a partir de la segona meitat de segle que els municipis es començaran a organitzar com a tals.

Fins ben entrat el segle XIV l'activitat d'aquests municipis es vertebra a través de les assemblees de veïns, a les quals participen tots els caps de casa i que formen el consell o universitat. (D'aquí el nom que rebran els municipis: "universitat", participació de tots el veïns).

Referint-se a aquests temps inicials de l'organització ciutadana, hom parla del consell obert; l'elecció dels rudimentaris càrrecs municipals solia fer-se a l'interior o a la porta de l'església, a la plaça pública o al carrer, pel sistema de votació directa dels veïns. En el consell s'escollien els jurats que portaven la gestió directa dels afers municipals. Aquests jurats eren dos i hom els anomenava com a primer i segon. Normalment, eren escollits el dia de l'Ascensió i prenen possessió del càrrec, que tenia caràcter obligatori i s'exercia per un període d'un any, el segon dia de la Pàsqua de Pentecosta. Els jurats duïen la gestió municipal, convocaven el consell general, promulgaven les normes del govern local i s'ocupaven de la distribució del cobrament dels impostos, de l'adquisició de patrimonis i de llur alienació; eren, de fet, els veritables gerents i administradors del comú. Estaven obligats a oir els veïns a l'hora de prendre decisions considerades importants i havien de retre comptes al finalitzar el seu període de gestió.

El creixement i desenvolupament dels nuclis urbans fa que les relacions en el si de la comunitat esdevinguin més complexes. D'altra banda, el nombre de membres de l'assemblea és cada cop major. El consell obert serà substituït pels consells restringits o secrets. Aquests consistoris estaran formats per un nombre limitat de persones -no més de quinze o vint- que actuaran en nom de tots els veïns. Són els anomenats prohoms. Els prohoms procedien de la classe principal i acostumaven a repetir mandat al llarg dels anys. En sí, constituïen el que més tard s'anomenarà l'ajuntament. Tot i això, els jurats podien actuar de manera molt més independent del que ho pot fer un alcalde actual. Pel que fa a aquests, un cop elegits pel consell, eren presentats als senyors del lloc o al seu representant perquè els aprovés, si els trobava idonis i dignes, abans de jurar el seu càrrec davant el justícia.

Seguint les cartes de privilegis de Calaceit, Bellmunt, Mont-roig, Gadesa, etc. (1), podem saber d'altres càrrecs o funcionaris d'aquest consell que hi havia en aquesta primera època. Entre d'altres, tenim:

---

(1) Per a una major comprensió d'aquest punt, vegi's l'apèndix documental de la present obra.

Almudazafes o mostassafs. Eren els responsables de controlar totes les transaccions comercials que hom feia a la vila.

Vedalers. Eren inspectors dels mercats.

Messeguers. S'ocupaven de la vigilància de les terres del terme municipal. Tenien especials atribucions en tot allò que feia referència als moviments de bestiar, vilatà o faraster, i als robatoris dels fruits ocorreguts dintre de les propietats. Pel que fa a aquesta última competència, estaven facultats per conèixer el dany produït i fer-ne l'estimació.

Vinyogals. Eren els guardes de les vinyes.

Escrivans. Eren els notaris de l'època. Tenien escrivania per redactar els documents públics.

En documents com el Cartulari de Mont-roig i el Cartulari Galindo apareixen altres càrrecs:

Clavari. Era el tresorer del consell, tenia al seu càrrec els cabdals de la vila.

Corredors. Feien els pregon: *convocat consell general publicament aplegat per veu é crida del corredor públic...* (1)

Cambrers. Tenien la custòdia de les sitges i dels grans de la vila. Feien d'interventors en les operacions que afectaven aquests béns.

Encara que de menor importància, hi havia altres càrrec que depenien també del consell. Eren: els sobresequiers, encarregats de les sèquies dels horts; el peitero, recaptador de les peites; el sagristà de la Patrona; el botxí, executor de les penes; etc.

L'administració de justícia era potestat dels senyors, com a signe de domini. La figura que exercia aquest ofici era qui anomenaven "el justícia" i entenia sobre les causes civils i criminals dintre del municipi. Era un magistrat a part, que el senyors, en molts cassos, per a guanyar-se la confiança dels seus súbdits, permetien que fos un ciutadà de la pròpia vila: *...et retiendo por a la Orden el justiciado de Calazeyt et el merinatge pero quiero et otorgo que la justicia et el merino sean vezinos de Calazeyt et que peyten vezinalment con vosotros de lo que an et d'aquí a davant auran en Calazeyt et en su termino.* (2).

Un cop nomenat, el justícia exercia la jurisdicció ordinària, no en nom dels senyors que l'havien designat sino en nom i representació del rei com a centre i dipòsit de tota jurisdicció.

---

(1) A.M.C. Documents sense catalogar. Datat en 1348.

(2) Cartulari Galindo. *Gran carta magna* atorgada per l'orde de Calatrava a la universitat o consell de Calaceit el 18 d'abril de 1278.

El merinatge pertanyia als senyors i el merí era l'oficial públic encarregat de l'administració econòmica d'aquells. Malgrat que trobem aquesta figura esmentada a la carta de privilegis de Calaceit, un fragment de la qual he reproduït més amunt, la veritat és que no va estar gaire en vigor per aquesta zona. Cal tenir en compte que els comanadors sovint exercien les funcions del merí i del justícia.

Pel que fa al batlle, representava l'últim graó del poder senyorial i era el representant directe i immediat de la senyoria a cada vila o lloc. Desenvolupava funcions econòmiques i, moltes vegades, feia també d'administrador de justícia. La figura del batlle la trobem tant a la Terra Alta com a la zona del Matarranya, principalment a les viles de Mont-roig i Calaceit (1) i també a d'altres que actualment estan sota administració aragonesa.

Els justícies, per la seva banda, van tenir un paper rellevant en molts indrets dels Països Catalans, sobretot al País Valencià, on van ser instituïts a partir de la conquesta del rei Jaume I. Així doncs, i en contra del que alguns tractadistes pretenen, la figura del justícia no la podem considerar autòctona de l'Aragó.

Una altra figura, pròpia, aquesta sí, de l'Aragó, era la del sobrejunter. Es tractava d'uns oficials que, a partir del segle XIII, figuraven com a caps d'unes juntes o associacions lliures de poblacions, constituïdes per a la defensa mútua. Anys després els sobrejunters, que vivien del salari que els pagaven les poblacions, esdevingueren oficials reials. El sobrejunter tenia les següents obligacions: executar les sentències dels jutges i tribunals superiors de Saragossa, apresar els morosos que no pagaven els impostos, prendre els delinqüents, perseguir els lladres, vagabunds i malfactors i vetllar per la pau en la seva jurisdicció.

Un lloctinent el suplia en les seves absències y un escribà autoritzava les actuacions de la seva cort, que és així com s'anomenava el tribunal. Com a jutge ordinari entenia en les qüestions d'ordre civil que sorgien entre particulars, i en l'averiguació i càstic de tota mena de delictes comesos en el terme, centenciant, alguns cops sense apel·lació, tota mena de penes (1); però, per regla general, amb l'obligació d'atendre's al dictamen d'un assessor lletrat.

Si realment és cert que el justícia rebia el jurament dels jurats i dels restants funcionaris municipals, s'ha d'entendre que representaven el senyoriu del lloc, amb excepció de la jurisdicció i matèries alienes a ella o al justiciat. Constanment, els senyors tenien representants que guardaven els castells, ciudaven dels seus interessos i vetllaven pels seus drets; però aquesta missió, en els municipis pertanyents a les Ordres militars s'encarregava al comenador del lloc, i pel què fa a la resta, al batlle del senyor, però mai va estar a càrrec del justícia, i mai els pobles ho haguessin tolerat, car entenien que era incompatible amb els dos càrrecs.

1.- Tenim documentada en la major part de pobles la figura del botxí encarregat d'executar les sentències. També en la major part dels municipis, prop de la població, es troba "el Tosal de les forques" on eren executats els delinqüents. En un primer moment eren escuarterats i després penjats per a l'escarni públic.

A principis del segle XIV hi havia un sobrejunter que era veí d'Horta: *Teniente lugar de sobrejuntero en Alcanniz et en su tenencia. El dito oficio tiene por concessión del senyor rey vezino de Alcanniz. Este oficio noy des [és a dir, no existe] porque Orta es en Catalunya* (2). Aquest text ha estat emprat pels aragonesistes per reivindicar l'adscripció d'Horta a l'Aragó. Manyà ho refuta molt bé al·legant que al mateix text se'ns diu taxativament que Horta és de Catalunya (3).

Tot plegat ens fa adonar que, a les zones frontereres com la que estem considerant, les intromissions de figures administratives i polítiques eren mútues i normals. I que, en cap cas, del fet que una vila tingués batlle, justícia, merí o sobrejunter no se'n pot treure la conclusió de cap adscripció política concreta.

---

(1) Santiago Vidiella, *Cartulari de Mont-roig*. Op. cit.

(2) Santiago Vidiella, *B.H.G.B.A.* Vol I, p. 100.

(3) Manyà, op. cit., ps. 40 i 41.

El merinatge pertanyia als senyors i el merí era l'oficial públic encarregat de l'administració econòmica d'aquells. Malgrat que trobem aquesta figura esmentada a la carta de privilegis de Calaceit, un fragment de la qual he reproduït més amunt, la veritat és que no va estar gaire en vigor per aquesta zona. Cal tenir en compte que els comanadors sovint exercien les funcions del merí i del justícia.

Pel que fa al batlle, representava l'últim graó del poder senyorial i era el representant directe i immediat de la senyoria a cada vila o lloc. Desenvolupava funcions econòmiques i, moltes vegades, feia també d'administrador de justícia. La figura del batlle la trobem tant a la Terra Alta com a la zona del Matarranya, principalment a les viles de Mont-roig i Calaceit (1) i també a d'altres que actualment estan sota administració aragonesa.

Els justícies, per la seva banda, van tenir un paper rellevant en molts indrets dels Països Catalans, sobretot al País Valencià, on van ser instituïts a partir de la conquesta del rei Jaume I. Així doncs, i en contra del que alguns tractadistes pretenen, la figura del justícia no la podem considerar autòctona de l'Aragó.

Una altra figura, pròpia, aquesta sí, de l'Aragó, era la del sobrejunter. Es tractava d'uns oficials que, a partir del segle XIII, figuraven com a caps d'unes juntes o associacions lliures de poblacions, constituïdes per a la defensa mútua. Anys després els sobrejunters, que vivien del salari que els pagaven les poblacions, esdevingueren oficials reials. El sobrejunter tenia les següents obligacions: executar les sentències dels jutjes i tribunals superiors de Saragossa, apresar els morosos que no pagaven els impostos, prendre els delinqüents, perseguir els lladres, vagabunds i malfactors i vetllar per la pau en la seva jurisdicció.

A principis del segle XIV hi havia un sobrejunter que era veí d'Horta: *Teniente lugar de sobrejuntero en Alcanniz et en su tenencia. El dito oficio tiene por concessión del senyor rey vezino de Alcanniz. Este oficio noy des [és a dir, no existe] porque Orta es en Catalunya* (2). Aquest text ha estat emprat pels aragonesistes per reivindicar l'adscripció d'Horta a l'Aragó. Manyà ho refuta molt bé al·legant que al mateix text se'ns diu taxativament que Horta és de Catalunya (3).

Tot plegat ens fa adonar que, a les zones frontereres com la que estem considerant, les intromissions de figures administratives i polítiques eren mútues i normals. I que, en cap cas, del fet que una vila tingués batlle, justícia, merí o sobrejunter no se'n pot treure la conclusió de cap adscripció política concreta.

---

(1) Santiago Vidiella, *Cartulari de Mont-roig*. Op. cit.

(2) Santiago Vidiella, *B.H.G.B.A.* Vol I, p. 100.

(3) Manyà, op. cit., ps. 40 i 41.

TERCERA PART

ASPECTES POLÍTICS

Dedico la tercera part d'aquesta obra a analitzar quatre aspectes molt controvertits al llarg de la història i fins i tot en el moment actual, com són els límits eclesiàstics, els límits civils, la llengua i els topònims.

Tothom es pregunta: per què unes terres de parla catalana van restar sota el domini de l'Aragó?. La resposta ha motivat moltes pàgines apassionades, d'un costat i de l'altre, dels tractadistes i historiadors que han abordat el tema. Així, han estat exhibits arguments que, al meu entendre, són desencertats la major part de vegades i no tenen res a veure amb la realitat. Alguns autors, tot i que encerten en determinats aspectes, no aporten proves convincentes (1).

En el meu estudi anterior (2) ja vaig fer una aproximació per tal de donar resposta al perquè dels límits civils i eclesiàstics; o millor a l'inrevés, eclesiàstics i civils, ja que primer van ser marcats els eclesiàstics i després els civils, que van sorgir com a conseqüència dels primers. Aquí ho faré també, seguint els criteris anteriors, però a l'ensem aportant nous elements de judici que confirmen i ratifiquen amb més força les tesis que vaig plantejar al meu primer treball.

---

(1) És el cas de mossèn Manyà a les seves *Notes d'història de Gandesa*, op. cit. Manyà, des del punt de vista de la lògica i de la raó, encerta plenament en els seus plantejaments, però no aporta prou documentació.

(2) Monclús, J.: *Una vila medieval entre fronteres*, op. cit.

ELS LÍMITS ECLESIASTICS

Els bisbats primitius van ser establerts i delimitats segons les divisions tribals dels antics íbers. Aquestes divisions foren també respectades pels visigots i, en un altre ordre de coses, per la creació de les taifes musulmanes. A mesura que la reconquesta va anar avançant, van ser restaurades les antigues diòcesis (*secundum antiquos limites*), encara que no sempre de manera exacta degut sobretot a les ambicions polítiques d'alguns bisbes que, passant per damunt del parer dels més doctes, van imposar el seu, que els permetia d'engrandir els seus bisbats. Malgrat tot, aquests límits eclesiàstics coïncidiren majoritàriament amb la unitat geogràfica i amb la identitat de cultura i vida social que els primers pobladors havien instaurat en aquestes terres.

De tota manera, consten els incompliments esmentats, i una mostra ben evident la tenim en els límits entre els bisbats de Saragossa i Tortosa, per la banda del riu d'Algars.

Tal com demostren els arqueòlegs (1), els límits de l'antiga Ilercavònia s'han de situar a prop d'Alcanyís. La ratlla del límit de la Taifa Tortosina, com afirmen els historiadors tortosins, s'estenia per Tortosa, Massalió i Morella i agafava la major part de la comarca del Matarranya. Era de raó que la instauració dels límits eclesiàstics els fes coincidir amb els esmentats, però no fou així.

Abans de continuar amb la qüestió, cal que parli de la famosa divisió del territori visigot en bisbats i dels seus límits, divisió plantejada a la coneguda Itació del rei Vamba. La divisió, tal com hi apareix, és més que dubtosa; és falsa. Així ho han formulat crítics ben seriosos que han estudiat el tema fins a arribar a aquestes conclusions: una ficció del bisbe d'Oviedo, que pledejava, allà per les darreries del segle XI, amb el de Lugo per la possessió d'unes quantes parròquies (2).

Seguint la Itació de Vamba, alguns tractadistes de la zona parlen de la desapareguda diòcesi d'Hictosa, situada entre Tortosa i Saragossa, que segons diuen es varen repartir tots dos bisbats per justificar els límits eclesiàstics de Saragossa. Aquest meu estudi, des d'un principi i d'acord amb la lògica i els estudis dels tractadistes més autoritzats, descarta per complet la hipòtesi de la diòcesi hictosiana.

---

(1) Prestigiosos arqueòlegs ens confirmen aquesta afirmació. Entre d'altres citem el pròleg del doctor Martín Almagro a *El poblado ibérico de Sant Antoni*, de Francesca Pallarès. *Instituto internacional de estudios ligures*. Bardiguera-Barcelona.

(2) Així pensen, entre d'altres: Flórez: *España sagrada*, IV, pp. 181 i ss., i Vázquez de Parga: *La división de Wamba, a Contribución al estudio de la historia y geografia eclesiásticas de la Edad Media española*. Madrid, 1.943. Sánchez Albormoz destaca el silenci absolut, sobre la Itació, en tota la documentació anterior al segle XII (*Fuentes para el estudio de las divisiones eclesiásticas visigodas*, pp. 4 i ss. Santiago, 1.930).

Però el cas és que aquesta apòcrifa Itació de Vamba va servir per restaurar els límits de la diòcesi de Saragossa. Saragossa va ser conquerida als musulmans l'any 1118 per Alfons I d'Aragó, que duia el sobrenom del Bataller, i poc després, en restaurar-se el cristianisme, hom va marcar els límits diocesans tot fent una interpretació molt particular i interessada de la cèlebre Itació.

Recurrent els límits, per aquesta part, van fer la següent interpretació: ... *de Montania a Morella et de Morellia a Fortum de Aras, ad Penna Galosa et deinde ad Gudal et ad mont acut et at mont Cassaton et ad Albentosa et ad Camarena et ad Sancta Maria de Barracinet et ad Pennalba et ad Megineca deinde ad Oratam et exit ad montania*. Això és: ... de la Muntanya a Morella, i d'aquesta al Port d'Ares fins a Penyagolosa, i d'allí a Gúdar i Monteagudo, i al Port d'Escandon i a Albentosa i Camarena i fins a Santa Maria d'Albarrací, i a Penyalba i Mequinensa, i d'allí a Horta i a la Muntanya (1).

Les manipulacions de la cúria també van atribuir a Vamba els següents detalls en la divisió per Valls: ... *Rivus de Algars cum villis suis. Rivus de Matarrania cum villis suis. Rivus de Alcanicia cum villis suis. Rivus de Calanda cum villis suis. Rivus de Martin cum villis suis...* Són del bisbat de Saragossa (2).

Finalment, les butlles d'Eugeni III (1147), Adrià (1158) i Alexandre III corroboren aquests límits i enumeren les esglésies.

El senyor Pallarés, en el "Butlletí d'Història i Geografia del Baix Aragó" diu: *Es curiosa la relación de las iglesias que se anotaron, de la cual sólo tomaremos las más al caso. Eran éstas, sin contar otras muchas, las de Daroca y sus aldeas, la de Monreal, la de Ródenas, Cella, Sta. María de Albarracín, Peñagolosa, Teruel, Alfambra, Lichain, Montagudo, Silarch (?), Gudar, Ares, Morella, Olocau, Monroyo, las iglesias de Castellote, de Alcañiz y de Mediterránea o Matarraña (¿ribera?) con todas sus aldeas, las de Caspe, Nonaspe, Mequinensa, Escatrón, etc., las de Monfort, Huesa, Martín (¿río?), Montalbán, Belchite, Samper y las de los castillos de Cuntada y Albalate* (3)

Tortosa va ser conquerida l'any 1148; poc després va ser restaurat el bisbat, amb Jofre consagrat com a bisbe de Tortosa el 5 d'agost de 1151 a Tarragona. Li foren assenyalats els seus límits (*secundum antiquos limites*) (4). Amb la consagració i dedicació de la primitiva catedral de Tortosa, duta a terme el 28

---

(1) *Cartulario Mayor de la Seo de Zaragoza*, fol. 23, rubr. 24.

Giménez Soler, *Hifación de Wamba*, a "Revista de la Universidad", Saragossa, 1935. Pág. 361.

La división de Wamba, a C.S.I.C., 1943.

(2) *Cartulario Menor de la Catedral*, fol. 155, p. 83.

(3) Matías Pallarés. B.H.G.B.A., vol. I, p. 51.

(4) L'Arxiu de la Catedral de Tortosa guarda el document original, datat l'any 1148, en el qual s'adreça Bernard, arquebisbe de Tarragona, a Jofred, bisbe de Tortosa.

de novembre de 1178 (1), Alfons I ratificà els límits i assignà les poblacions, amb la zona del nord de l'actual província de Castelló, la qual quedava inclosa i reservada per a quan fos conquerida. Les poblacions eren les següents: Nules, Onda, Bounegre, Alcanyís, Meron, Culla, Aras o Ares i Morella; Montarramfa (Matarranya), Ribaroija, Flix, Garcia, Marçà, Cabassers, Tivissa, Pradip, amb els seus respectius termes, fins al Coll de Balaguer i el mar (2).

Aquests límits van ser marcats atenent als límits antics i a les indicacions anteriors de la butlla del papa Adrià IV, donada l'any 1155: *...la Seu de Tortosa que tingui i posseixi pacíficament tots els termes del seu bisbat com eren ja en els temps dels sarraïns* (3).

Com veiem, el conflicte havia surgit: les esglésies de l'Algars, Matarranya i Alcanyís figuraven dintre dels límits de les dues diòcesis. En sí, eren els límits de l'antiga Ilercavònia, que arribava fins al Guadalop. Les reivindicacions per part dels dos bisbats d'aquestes esglésies no varen trigar gaire.

Als arxius de la Catedral de Tortosa i de la Seu de Saragossa hi ha alguns documents on s'esmenten aquestes reivindicacions. D'altra banda, sobre el senyoriu de Calaceit veiem que el 30 de novembre de 1192 en Ponç de Mulinells, bisbe de Tortosa, donà a Dalmau de Canyelles i Rotllant de Cambrils, cunyats, la tercera part dels delmes de Calaceit, amb càrrec per als donatius que havien de lliurar els dos terços, promoure i edificar esglésies i atendre el culte (4).

Quatre anys més tard, concretament el gener de 1196, el bisbe de Saragossa, Raimundo, concedia a Dalmau i Rotllant la meitat dels delmes de Calaceit, en agraïment del molt amor, cura, treballs i despeses que havien posat al servei del donant. Defensarien el castell i presentarien els capellans a elecció del bisbe (5).

El gran problema per al de Tortosa era el territori de la Penya d'Asnarlagaia, que, conquerida i repoblada per senyors i *hòmens* catalans, arran del nomenament d'un altre català, Pere de Tarroja, com a bisbe de Saragossa, havia passat a dependre senyorialment d'aquest bisbat. La Penya d'Asnarlagaia (Vall-de-roures, Fondespatla i Beseit, i en aquells moments la Freixneda) i Massalió, que també pertanyia senyorialment al bisbat de Saragossa, tallaven completament el territori. A més, a Alcanyís s'havia

---

(1) Bayerri, Enrique: *Historia de Tortosa y su comarca*. Vol. 7, p. 74.

(2) El text llatí del document pot veure's transcrit a la E.S. del P. Risco, tom. 42, ps. 310-316. També a l'A.C.T.

(3) A.C.T. Villanueva, *Viaje literario*, V-257 a 261. Ob. cit. Risco, ES, V. 42, pp. 303-306. Ob. cit.

(4) A.C.T. També a documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix documental. Manuscrits a mà de les *Recitaciones de Historia de Calaceite*. Apartat 170, doc. n. 3.

(5) A.C.T. També en documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix documental de les *Recitaciones de Historia de Calaceite*. Apartat 170, doc. n. 4.

El 12 d'abril Maria, vídua de Bernard Ballester, i Guillem, fill de tots dos, donaven a l'església i bisbat de Tortosa els drets que tenien a Lledó i Arenys. El mestre i el comanador de l'orde de Calatrava aprovaren la donació i, al dia següent, el bisbe subscrigué un document en què acceptava la donació (1).

El 13 d'abril del mateix any, el rei Pere donava al bisbe de Tortosa, Gombau, els castells de Lledó i Arenys. En retenia la fidelitat i la pau i la guerra amb els moros. Li concedia plena llicència per poblar i prendre els pobladors sota el seu domini, donant-los privilegis. El document va ser redactat a Tarragona (2).

El 18 de març Sanç de Sarinyena i Roderic de Calaceit donaren al bisbe Gombau de Tortosa tot el dret que els podia competir al castell de Lledó (3).

Segons un document ressenyat per Marià Galindo, Cretes l'any 1210 pertanyia al bisbat de Tortosa (4). A més, sabem per les reivindicacions del bisbe de Tortosa fetes al llarg de la història que tant Calaceit com Cretes van estar sota el seu domini, i el moment només podia ser aquest (5).

Finalment, el 13 de juny de 1210 es van reunir Raimundo i Gombau, bisbes de Saragossa i Tortosa respectivament, per celebrar una concòrdia i finir les disputes que mantenien des de feia anys (6).

El 20 de juny de 1211, el bisbe Gombau dona a Sanç de Sarinyena, *milite*, la tercera part dels delmes de Calaceit. Ha de donar al rector les primícies i ocupar-se de la construcció i cura de les parròquies, esglésies, etc. (7). El 8 de setembre del mateix any, el bisbe dona l'altra tercera part a Roderic de Bolea i a la seva muller, Arsen, en condicions semblants (8). Més endavant, el 19 d'octubre de 1252, el bisbe Ponç de Torrella i Guillem, prior, amb consentiment del consell i la voluntat del capítol de Tortosa, concedeixen a Eiximenis Peris i a Ossenda, muller d'Eiximenis, les dècimes del mas de l'Ametlla i de tots els seus termes (9).

Consolidats aquests límits, el bisbat de Tortosa els va mantenir al llarg de la història. Però fa poques dècades, amb ocasió de la darrera reforma de límits assenyalada l'any 1957, aquestes terres van ser lliurades a la diòcesi de Saragossa, trencant una vegada més la identitat pròpia d'aquests pobles.

---

(1) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 8. Op. cit.

(2) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 9. Op. cit.

(3) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 11. Op. cit.

(4) Arxiu Galindo de Calaceit.

(5) Són diverses les reivindicacions que fa el bisbe de Tortosa respecte de Calaceit i Cretes. Santiago Vidiella ho explica al llarg de les seves *Recitaciones*. Op. cit.

(6) *Cartulario de la Seo de Zaragoza*. En el moment de redactar aquesta obra sé que Agustín Ubieta Arteta ha donat a la premsa un estudi sobre el document esmentat.

(7) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 13. Op. cit.

(8) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 13. Op. cit.

(9) A.C.T. Calaix de Calaceit i Mas de l'Ametlla.

assentat l'orde de Calatrava, i el castellà era considerat com a aragonès. Amb aquestes condicions, malament se li presentaven les coses al de Tortosa, malgrat tenir la raó, per fer prevaler les seves reivindicacions.

Aquestes discòrdies es van resoldre, segons Santiago Vidiella, amb la concòrdia (1) celebrada l'any 1.210 entre els bisbats de Tortosa i Saragossa i que el mateix autor explica de la següent manera: *Dióse entonces el cauce del río Algás por divisono de los obispados; mas como prenda y seguridad de inalterable paz, concedió el generoso prelado zaragozano a D. Gombaldo y sus canónigos, la plenitud de derechos episcopales y parroquiales en la parte que el obispado de Tortosa posee en Aragón, donde radican los términos e iglesias de Calaceite, Cretas, Lledó y Arenys y en los de Algás, puestos también aquende el río, aunque en tierra catalana. Renunció el prelado de Tortosa sus pretendidos derechos, que no eran éstos, y los dos obispos firmaron el convenio, prometiendo por sí y sus sucesores mantenerlo firme, inviolable y en observancia perpetua* (2). En aquesta concòrdia el bisbat de Saragossa va sortir airós, i el bisbe de Tortosa, *pro homo pacis et concordie*, no va tenir altre remei que capitular. El riu Algars quedà com a límit entre els dos bisbats; però, en compensació pel bon enteniment, foren adjudicades a Tortosa les parròquies que posseïa pel seu senyoriu sobre la zona de l'Algars-Matarranya (Calaceit, Cretes, Arenys, Lledó i Algars) (3). Encara, però, quinze anys després el rei Jaume I, durant el setge de Peníscola de 1225, assenyalava el Matarranya com a fita del bisbat tortosí, confirmant -deia- els seus antics límits: *concedimus et confirmamus antiquos limites episcopatus ecclesiae dertusensis* (4). Actualment es conserven dues còpies originals d'aquest document, una a la Seu de Saragossa i l'altra a l'arxiu de la Catedral de Tortosa. La bibliografia sobre aquest tema és pràcticament inexistent. Heus aquí un extracte del document:

En el llarg text en què queda consignada es fa constar que, per la gràcia de Déu, després dels plets haguts entre el bisbe Raimon i canonges de l'església de Sant Salvador de Saragossa per una part, i Gombau, bisbe de Tortosa i els seus canonges, per l'altra, sobre els límits de les seves corresponents diòcesis, s'ha arribat a una composició i concòrdia amistosa. En primer lloc, estableixen per unanimitat els dits prelats i canonges que el límit comú dels seus respectius bisbats sigui el riu dit Algars, segons que va des de Penya gala [sembla ser que era la Penya d'Asnarlagaia] fins a l'Ebre: *Constituunt ergo unanimiter praefati Episcopi, et jam dicti Canonici, utrumque limitem Episcopatum suorum rivum qui dicitur Algars, sicut vadit de penna gala, usque in flumen Iberi.*

(1) El 1210 es va celebrar una concòrdia entre els bisbats de Tortosa i Saragossa. El document original el trobem a l'Arxiu de la Catedral de Tortosa. Una altra còpia en el cartulari n. 8, A.C.T., foli 120; transcripció de P. Risco en ES, t. 42, apèndix VIII. I l'altra al cartulari menor de la Seu de Saragossa.

(2) Santiago Vidiella, *op. cit.*, p. 157.

(3) La població d'Algars, malgrat pertànyer a l'orde del Temple, pel fet d'estar situada a la dreta del riu Algars, era reivindicada també per Saragossa. Actualment el terme de Batea s'endinsa uns dos quilòmetres a la dreta de l'Algars, en haver absorbit l'esmentat terme.

(4) Villanueva, Jaime: *Viaje literario a las iglesias de España*, Madrid, 1806. Vol. 17. En aquesta obra parla dels límits entre Catalunya i Aragó de l'any 1251.

Per la seva banda, Raimon i els canonges de la Seu de Saragossa, per bé de pau i concòrdia (*pro bono pacis et concordiae*), entreguen a dom Gombau, bisbe de Tortosa, i als canonges de la seva església i als seus successors, perpètuament, totes les esglésies de Cretes i de tots els seus termes, i les esglésies de Calaceit i de tots els seus termes, i les esglésies de Lledó (*Ecclesias de Ledone*) i d'Arenys (*et de Arenis*) i de tots els seus termes. I els concedeixen les dites esglésies amb dret pleníssim, així episcopal com parroquial.

I, per la seva banda, dom Gombau, bisbe de Tortosa i els canonges de la mateixa església, concedeixen i defineixen a perpetuïtat (*remittunt, et deffiniunt in perpetuum*) a dom Raimon, bisbe de Saragossa, i a la Seu saragossana, tot el que els demanaven els mateixos del seu bisbat.

Els confirmants d'una i altra part d'aquesta composició o amical concòrdia, concedeixen i confirmen i corroboren o ratifiquen guardar-la perpètuament, firmement i de manera inviolable, per sí i pels seus successors. Donat en l'any del Senyor de 1210, en el mes de juny. Signen a continuació el bisbe de Saragossa i els encarregats representants de Terol, de Belchite, de Daroca, i el cambrer de Saragossa i les dignitats de cambrer, almoïner, infermer, ardiaca, prior de Sant Salvador i sagristà de la Seu de Saragossa. Per la part de Tortosa signa el seu bisbe Gombau i el seu prior, el seu cambrer, el seu hospitaler, el seu sagristà, i Pere i Domènec, preveres i canonges, i últimament Ponci, levita, i mestre Raimon. Posa, així mateix, la seva signatura Gil, que fou qui escrigué el document.

Tan exemplarment i pacífica va quedar pactada i establerta la perpètua concòrdia sobre els límits entre els bisbats de Saragossa i Tortosa.

Sembla ser que el bisbe de Tortosa hauria establert alguns pactes amb els de Cambrils per aconseguir la possessió del lloc, acordant tornar, després de la Concòrdia, el territori a aquests antics propietaris. Malgrat això, en els documents de la nova cessió apareix com a senyor total i la major part de vegades fa algunes retencions per a sí mateix.

El 4 d'abril de 1209, el mestre de l'orde de Calatrava va traspasar al rei Pere I de Catalunya (II d'Aragó) tot el domini i potestat que tenia sobre Lledó i Arenys, com els *obtingué de Berenguer de Cambrils* (5).

---

(5) A.C.T. Documents ressenyats per Santiago Vidiella. Apèndix 170, doc. n. 7. Op. cit.

ELS LÍMITS CIVILS

La fixació de les fronteres entre Aragó i Catalunya ha motivat moltes pàgines apassionades, ja que els historiadors d'una banda i d'una altra han mirat de situar-les a un altre país segons de quina banda es decantessin les seves simpaties. Tot i que hom podria deixar-se endur d'aquesta mena de sentiments, abordar la qüestió des d'una actitud semblant no és sinó establir un problema artificial, que, òbviament, no té res a veure amb la veritable historiografia, la que pren com a base la Història documentada.

Per tal de comprendre el problema cal, doncs, que estudiem dos períodes ben diferents, cadascun dels quals dura aproximadament cent anys. El primer període, abarcaria des de l'inici de la conquesta d'aquestes terres -als voltants de mitjan segle XII- fins a la segona meitat del segle XIII, quan Jaume I intentava dividir els seus regnes entre els seus fills. El segons període abraçaria des de mitjan segle XIII fins a la fixació definitiva dels límits, cap a la segona meitat del segle XIV.

EL PRIMER PERÍODE

El comte Ramon Berenguer IV, en conquerir Tortosa i Lleida, va erigir aquests territoris en marquesats independents, tot diferenciant-los d'Aragó i Catalunya. Així, els homes i dones que en un primer moment van poblar aquestes terres no es va preocupar mai de si eren catalans o aragonesos (a diferència dels erudits que tant, i tan apassionadament de vegades, s'ho han plantejat per ells). L'única consciència que tenien de la seva identitat era que pertanyien a un mateix sobirà.

Ara bé, cal tenir en compte dos aspectes importants: primer, es regien per uns costums propis derivats dels *Usatges* de Barcelona; segon, la major part eren catalans i la llengua, comuna a tots, era el català.

Els repobladors catalans, tal com ho demostren els topònims, van arribar fins més enllà del riu Guadalop, inclosa l'actual població d'Andorra, perquè l'Aragó no disposava, llavors, de prou contingents de pobladors (1). Encara més: en les constitucions de pau i treva de 1173 hom definia Catalunya com a terra estesa de *Salses a Tortosa i Lleida i llurs termes*. Així doncs, totes les argumentacions que fan els aragonesos per adscriure aquestes terres a l'Aragó durant aquest primer període cauen pel seu propi pes.

---

(1) Lacarra, José M^a: *Aragón en el pasado*. Espasa-Calpe, Madrid, 1972. P. 71.

Els aragonesos, primerament, fonamenten l'adscripció a un costat o altre en la qüestió dels furs. Però els furs de Barcelona i Saragossa s'alternaven per tota la zona. I així ens trobem que, entre d'altres municipis, la Peña d'Asnarlagaia, Mont-roig - Camarón i el senyoriu de Cambrils (1) van ser concedits a fur de Barcelona. En canvi, Horta i Batea, poblacions que avui pertanyen al Principat, ho van ser a fur de Saragossa. Tot això vol dir, ni més ni menys, que els furs eren concedits segons convenia més a cada moment.

Un altre argument esgrimit pels aragonesos és el de la circulació de moneda aragonesa (jaquesa) per terres actualment catalanes. Sembla natural que en pobles de la mateixa monarquia -sobretot si eren limítrofs- hi hagués intercanvi de moneda. Documents del segle XIII (1236) ens parlen expressament del *locis Catalonia ubi currit moneta jaccensis* (2). Si anem a mirar això, també al senyoriu de Calaceit, i a d'altres terres més a l'interior, hi trobem moneda barcelonina (3).

Altres arguments, com poden ser el de les autoritats que regien un costat o l'altre, o el de la possessió de terres a la zona avui aragonesa o catalana, esdevenen febles: tractant-se d'una zona fronterera, tots aquests aspectes eren fruit d'una explicable alternància.

Hi ha, però, un fet d'importància que sí que determinarà l'adscripció d'aquestes terres a un costat o l'altre. El fet de què parlo és la concessió de les terres de la Peña d'Asnarlagaia i Massalió, en règim de senyoriu feudal, al bisbat de Saragossa. Aquest esdeveniment, resultat de la Concòrdia de 1210, farà arribar els límits eclesiàstics del bisbat saragossà fins a la ratlla del riu Algars. D'altra banda, cal que considerem que la instauració a Alcanyís de l'orde de Calatrava -primer castellà, després considerat com a aragonès- acabarà per adscriure aquestes terres als dominis de l'Aragó.

A fi de comptes, qui mana són els senyors, i els súbdits no han de fer sinó obeir. Unes terres conquerides i repoblades per catalans, que hi deixaren a més la seva llengua i els seus costums, pels esdeveniments i capricis de la història han passat a dependre administrativament de l'Aragó.

EL SEGON PERÍODE

Comença cap a la meitat del segle XIII. El rei Jaume I, en voler repartir el regne entre els seus fills, plantejarà la qüestió dels límits entre Catalunya i Aragó.

---

(1) En els documents del senyoriu de Cambrils de vegades hi ha esmentats els costums de Tortosa. Documents de l'A.C.T. transcrits a l'apèndix documental de la present obra.

(2) A.C.A. Pergamí 633 de Jaume I.

(3) Documents de l'A.C.T. Transcrits a l'apèndix documental de la present obra.

Els problemes de repartiment de la "Corona d'Aragó" van durar més de vint anys, des que al 1243 va tenir lloc la primera partició fins a la de 1262, amb les variacions hagudes als anys 1248, 1251 i 1253-1257. En aquests vint anys hom va assistir a cinc divisions diferents en persones i repartiments.

Pel que fa a la zona objecte del meu estudi, els límits assenyalats pels testaments no queden massa clars. Sembla ser que Vall-de-roures, és a dir l'antiga Pena d'Asnarlagaia, quedava dintre de l'Aragó: ... *anava la ratlla a sortir al terme de Castellot, i així com divideixen els termes d'Alcanyís i Morella; i d'allí passava a Vall-de-roures, i sortia al terme d'Orta, com es dividia els seus termes amb els de Tortosa i per les riberes de l'Ebre...* (1).

Sigui com sigui, el que hi ha de cert és que els límits, com he dit abans, havien estat fixats l'any 1210; era molt difícil, malgrat la llengua i altres aspectes, que els territoris del bisbat de Saragossa i de l'orde de Calatrava passessin a dependre de Catalunya. Quant als territoris de l'antic senyoriu de Cambrils, tot i haver pogut restar de Catalunya, pel fet de pertànyer Cretes i Calaceit a l'orde de Calatrava va acabar imposant-se una vegada més la ratlla de l'Algars.

Ja ho he dit, són els senyors qui decideixen. I a mesura que els municipis es vagin consolidant anirà fraguant-se també la nova consciència nacional; això a mitjan segle XIV ja és un fet. Durant la primera meitat del segle XIV l'Aragó triomfarà en les seves pretensions respecte als límits Segre-Cinca, i això el durà a voler satisfer noves ambicions per la banda sud. Segons Zurita, l'any 1332 l'Aragó, aprofitant un plet que s'havia suscitat entre els senyors d'Horta i els vilatans, que volien sostreure's a la dominació sanjoanista, els aragonesos van intentar fer-se amb els dominis hortencs.

Horta argumentava que, a diferència d'altres pobles, havia estat repoblada a fur d'Aragó i que pagava el maravedís en comptes de la sisa de Catalunya. Acudits al Justícia d'Aragó, aquest determinà que les apel·lacions havien de fer-les al rei i no als jutges sanjoanistes. El plet quedà finalment resolt amb el manteniment de la vila d'Horta dintre dels límits del Principat.

Després de tots aquests fets van acabar de consolidar-se els límits civils segons els dominis que per aquesta banda tenien els sanjoanistes, heretats dels templers, i els dominis del bisbat de Saragossa i dels calatrans; tot va coincidir igualment a la ratlla de l'Algars.

Anys després, si hem de creure el pare Faci, el mestre Joan Fernández d'Heredia va desmembrar la vila de Nonasp de la Castellania d'Amposta i la va donar al convent de Sant Joan de la vila de Casp. En canvi, Pinyeres i Algars, que actualment són dins del terme de Batea, van passar a dependre definitivament de la Castellania d'Amposta (2).

---

(1) Zurita: *Anales*, III, ps. 156-160.

(2) Valimafá a *Los Anales de Caspe* diu que va ser al 1518 quan es va fer la permuta entre Nonasp i Pinyeres, però aquesta data sembla errònia i és més acceptable la de Faci.

A les corts de Cervera de l'any 1359 hom va encarregar un fogatge del Principat de Catalunya on apareixien ja clares les poblacions d'un costat i de l'altre. L'esmentat fogatge diu així: *Comenaduria de Miravet: Primo, loch de Resquera, 20 [focs]; loch de Genestar, 10; loch de Mudefer, 8; loch de Algas, 13; loc de Les Pinyeres, 33; loch de Batea, 94; poble de Vilabona, 16; loch de Corbera, 80; loch de Miravet, 34; loch de Benecine, 31; loch de Pinell, 35; loch de Salvaterra, nichil [!]; loch de Gandesa, 152. Comanadoria Dorta: loch de Prat de Comte, 23; loch de Bot, 33; loch Dorta, 81; loch Darnes, 65; loch de Ferreres, 2; loch de Caseres, 8; Comenedoria Dasco: primo, loch de Barrans, 4; loch de Ribaroja, 17; loch Dasco, 45; loch de Camposerius, 14; loch de La Fatarella, 66; loch de Vilalba, 82; loch de Vinebre, 18; loch de la Torre den Spanyol, 8. (1).*

---

(1) A.C.A. Reg. 1548. Bofarull, C.O.D.O.I.N., vol. XII.

LA LLENGUA

Un cop foragitats els sarraïns, com ja hem vist, l'element humà que va repoblar aquestes terres procedia majoritàriament de les comarques i terres de Lleida. Els pobladors de les terres ubicades a la zona del Matarranya eren provinents de les terres de més al nord, les actuals comarques de l'Urgell, el Solsonès, el Berguedà, etc. Els pobladors de la Terra Alta, en canvi, venien de les terres situades més al sud: el Segrià, les Garrigues, la Segarra i fins i tot la Conca de Barberà.

Sabem pels estudis filològics que el pas del llatí al català fou gradual, gairebé imperceptible. Fou a les darreries del segle Xè que començà a afermar-se la consciència que hom parlava una llengua diferent del llatí vulgar.

Al segle XI trobem ja llargs passatges escrits en la nova llengua, i a mitjan segle XII els documents en català són molt nombrosos. Tal com ens demostra la documentació, a partir del segle XII el català escrit va anar substituint el llatí en aquestes terres; del segle XV en endavant s'hi generaria una gran massa documental en llengua catalana la major part de la qual roman sense publicar.

Els nouvinguts de mitjans segle XII, que, com he dit, provenien de terres lleidatanes, van introduir un català pre-literari. Pel fet de tractar-se de grups heterogenis, procedents de diverses parts, el seu assentament va donar lloc a una barreja de dialectes que, en gran part, s'ha mantingut fins el di d'avui, fruit de l'extremitat geogràfica i de la desvinculació dels nuclis més importants d'expansió cultural i lingüística. Així doncs, a l'actualitat resulta normal que a cada municipi hom parli una llengua amb característiques concretes que, malgrat seguir les formes generals del català occidental, es diferencia de les altres de la zona.

La documentació històrica ens permet de saber que certes contrades on avui impera el castellà havien estat de parla catalana. És el cas, entre d'altres d'Alcanyís i Casp (1).

El 1179 al castell d'Alcanyís i als seus termes s'instaurà l'orde de Calatrava, d'ascendència castellana. La dominació dels calatrans es va estendre aviat en la major part de la comarca del Matarranya, però malgrat això la llengua dels primers pobladors es va imposar. Però a la conca del Guadalop (exceptuant-ne una petita part) les coses van anar diferents: un contingent important de l'antiga població musulmana era encara present a la zona; els senyors van

---

(1) Valimañá, en "Los Anales de Caspe", afirma que el 1594 encara es parlava català en aquesta ciutat. B.I.I.G.B.A., vol. III, p. 182.

mostrar, doncs, gran interès en instaurar-hi nous pobladors, que ja no van ser catalans sino castellans. La presència, molt nombrosa, d'aquests va determinar que la llengua dominant acabés sent la castellana. Solament així podem explicar-nos la gran quantitat de paraules catalanes que s'han mantingut actives fins avui en municipis com Alcanyís, Castellseràs, Castellot, Mas de les Mates, etc.

A tall de resum, podríem dir que la qüestió lingüística va ser el resultat final -de la mateixa manera que en altres parts del país- d'un procés d'absorció, procés pel qual la majoria ètnica inicial, la dels repobladors catalans, havia de reeixir sobre els grups posteriors. Malgrat tot, però, aquests grups havien de deixar sentir la seva influència i, entre tots plegats, haurien de configurar els trets característics de les parles actuals d'aquestes poblacions.

La pregunta que ens podríem formular és: fins on va arribar la llengua catalana?

Segons la documentació antiga i els estudis actuals de toponímia sembla que fins al riu *Martín*. Així, tindríem que tota la conca del riu Guadalop (que actualment és, en bona part, castellanoparlant) hauria estat de parla catalana. Encara avui dia trobem vives gran quantitat de paraules catalanes en el parlar d'aquests municipis.

L'historiador Pascual Martínez Calvo, a *Historia de Castellote y su comarca*, diu: *Andorra nace de la Andorra la Vieja, cuyos apellidos se rastrean del siglo X al XV: Llinás, Llop (hoy Lop). Debíó de formarse a mitad del s. VI, al calor de los rebaños, que los pastores pirenaicos traían a invernar por estas tierras...*

Parlar del segle VI és una mica exagerat, però sí que és possible que a mitjans del segle XII uns primers conqueridors procedents d'Andorra la Vella donessin nom a aquesta nova població. Una altra dada que podria corroborar-ho és que no gaire lluny d'Andorra hi ha el Tossal i la població de Puigmoreno, que podria procedir del topònim pirinenc de Puimorens.

Resum de les principals característiques filològiques

Segons els estudis filològics les particularitats pròpies de cada zona, de les quals hem parlat ja abans de passada en els capítols de la part històrica, es basen principalment en aquests aspectes generals:

A banda de les característiques pròpies del català occidental, en aquesta zona veiem que en molts pobles palatitzen la / travada per consonant a principi de síl.laba (plòure, clàu, flàma, pòlle), i a certs sectors parlen << apitxat >> i ensordeixen les j i -s- sonores (*txovefjove*, *txitar/gitar*, *metxe/metge*), com la Ginebrosa, la Freixneda i Favara, i d'altres ensordeixen la -s- sonora (*possàrl/posar*, *camíssa/camisa*) com la Codonyera i Maella, ço que demostra que són fenòmens bastant generals a tota la Franja.

Altrament però, n'hi ha d'altres que no confonen amb les síl.labes sordes -ss- sorda i -s- sonora, la *ce*, *ci*, (resultat de C [+ E, I [llatina, la qual, en mots com *cinc*, *peça*, *braç*, fa una articulació / O / interdental fricativa sorda (com la z castellana actual en *brazo*, o la *th* de l'anglès *thing*) i sonen (Oink), (*peça*),

z castellana actual en brazo, o la *th* de l'anglès *thing*) i sonen (Oink), (peça), (braç), i encara n'hi ha alguns que no << apitxen >> i que com- Aiguaviva, la Ginebrosa, la Torre de Vilella - practiquen la distinció entre ç sorda i z sonora, i mentre que la ç la pronuncien /0/, la z l'articulen amb /d/ interdental fricativa sonora brunzent (com la *th* anglesa de *that*), en mots com *óndel onze, quíndel quinzé, cóldel colze, redar tresar*.

És també característic de determinats pobles del Matarranya i dels Ports de Morella - Valljunquera, la Codonyera, la Torre de Vilella, Bellmunt, la Sorollera, la Canyada de Beric, Aiguaviva, la Ginebrosa, la Mata de Morella i el Portell de Morella- una diftongació secundària *ià* de la /e/ oberta del català occidental, tant si procedeix de È breu com de È llarga llatines (*tiàrra/terra, perfiacte/perfecte, corriau/correu*).

Les particularitats d'aquests dialectes perifèrics s'expliquen en part com a arcaismes, puix que el català hi fou dut en l'època preliterària, i en part també com a evolucions peculiars d'unes comarques extremes i desvinculades dels nuclis d'expansió cultural i lingüística.

ELS TOPÒNIMS

Aprofitant l'avinentesa que estava redactant aquesta tesi doctoral, la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans em va encarregar un estudi sobre els topònims de la Franja de Ponent.

Tots els noms dels municipis de la zona a què fa referència el present treball estan documentats durant els segles XII, XIII i XIV, així com els noms de rius, principals muntanyes i barrancs.

La Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans va aprovar els topònims de la Franja de Ponent de la dreta de l'Ebre (comarques del Matarranya i Terra Alta, sota administració aragonesa; així com la població de Faió, pertanyent a la Ribera d'Ebre) en sessió celebrada el disset de setembre de 1992.

Incloc aquí el treball, tal com va ser presentat i aprovat, així com un recull de toponímia de la Terra Alta, seguint els mateixos criteris del treball anterior.

En aquest estudi no incloc la documentació de cadascun dels topònims dels municipis, ja que els trobem esmentats al llarg de la meua tesi. La major part de rius, barrancs i muntanyes també són documentats al llarg de l'Edat Mitjana. Molts els trobarem en els documents de l'apèndix documental.

TOPÒNIMS DE LA FRANJA DE PONENT

I :TERRES DE LA DRETA DE L'EBRE

(Comarques del Matarranya, la Terra Alta i la Ribera d'Ebre)*

COMENTARIS GENERALS

Hom ha inclòs a la llista els topònims referents a: comarques, nuclis de població, veïnats i despoblats històricament importants, rius, principals barrancs i rieres, serres i principals elevacions del terreny, valls importants (quan coincideix amb un barranc, hom ha citat només aquest darrer; per exemple: "el Barranc de la Vall dels Portals", municipi de Ràfels), estacions prehistòriques, i santuaris principals. No han estat incloses les partides de terra, les fonts ni els masos, llevat d'alguns particularment coneguts (el Vedat de Fraga), ni altres exemples de toponímia menor. Les formes oficials dels municipis i altres nuclis de població, són tretes dels diversos nomenclàtors estatals i les altres són tretes dels mapes cartogràfics de l'Exèrcit. Tots els topònims han estat comprovats sobre el terreny; de més a més, ha estat oberta una fitxa amb les cites documentals sempre que n'hi ha hagudes. Tota la informació ha estat recollida sobre suport informàtic: el disquet corresponent és adjuntat a la present relació

Hom ha consultat la bibliografia següent:

Bibliografia bàsica:

Llista de topònims publicada per la Secció Filològica de l'IEC, número 5. Barcelona, desembre de 1964. (Abreujat: "LI 5").

Coromines, Joan: Els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa, *Estudis de Toponímia Catalana* (Barcelona, Editorial Barcino, 1970), vol. 2, pàgs. 43-141. (Abreujat: "Corm.").

Gran Enciclopèdia Catalana, 15 volums (Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1968-1980). Segona edició de 1989. (Abreujat: "GEC").

Gran Geografia Comarcal de Catalunya. (Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1984). (Abreujat: "GGCC").

Altra bibliografia:

Alcover, Antoni M., i Moll, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, vols. I-X (Palma de Mallorca, 19...-19...). (Abreujat: "DCVB").

Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón, Tortosa-Alcanyís, 1907-1909.

Camarena Mahiques, José. Focs i morabetins de Ribagorça (1381-1385).
Textos Medievales, 16 (València, CSIC, 1966).

Coromines, Joan, Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana, vols. I-X (Barcelona, Curial/La Caixa, 1988-1991) (Abreujat: "DECLIC").

Font i Rius, Josep Maria. Cartas de población y franquicias de Cataluña (Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1969).

Lombarte i Arrufat, Desideri, 600 anys de toponímia de la vila de Pena-roja (Barcelona, Editorial Xarxa, 1990).

Madoz, Pascual, Diccionario geográfico-estadístico de España y sus posesiones de ultramar, 16 volums (Madrid, 1845-1850).

Fabra, Pompeu, Diccionari General de la Llengua Catalana (Barcelona, EDHASA, 1988, 24ª ed.) (Abreujat: DGLIC).

Monclús Esteban, Joaquim, La Franja de Ponent Avui, (Barcelona, Editorial el Llamp, 1983).

idem, Una vila medieval entre fronteres, (Barcelona, Editorial Xarxa, 1987).

Quintana i Font, Artur, El parlar de la Codonyera, "Estudis Romànics", ... (Barcelona 1974), pàgs. ...

Rafel i Fontanals, Joaquim, La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico (Barcelona 1981).

Rius Serra, J., Rationes decimarum Hispaniae 1279-1280 (Barcelona, CSIC, 1961).

Utrilla Utrilla, Juan F., Libro del monedaje de 1397. Zona del Cinca y de la Litera, "Textos Medievales", 73 (Saragossa, CSIC, 1986).

A més, han estat consultats els següents arxius:

Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona.

Archivo Histórico Nacional de Madrid.

Arxiu del Regne de València.

Arxiu Municipal de Tortosa.

Arxiu de la Catedral de Tortosa.

Arxiu Municipal d'Alcanyís.

Arxiu Municipal de Calaceit.

Arxiu particular de la família Galindo de Calaceit.

Arxiu Municipal de Cretes.

Arxiu Municipal de la Freixneda.

Arxiu Municipal de Massalió.

Archivo de la Catedral de Teruel

Arxiu Municipal de Vall-de-roures.

Biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid.

Biblioteca de la Diputación de Zaragoza.

Archivo Municipal de Calanda

També han estat utilitzats els mapes del Servei Cartogràfic de l'Exèrcit Espanyol, així com l'Atlas publicat per la Fundació Enciclopèdia Catalana.

Finalment, han estat fetes recerques sobre el terreny respecte a tots els topònims de la llista.

TOPÒNIMS GENERALS DE LA ZONA

PROPOSTA DE FORMA NORMATIVITZADA	DESCRIPCIÓ	NOM OFICIAL ACTUAL	NOM CATALÀ HABITUAL A LA BIBLIOGRAFIA
el Matarranya	riu	Matarraña	el Matarranya (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
l'Algars	riu	Algás	l'Algars (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
el Mesquí	riu	Mezquín	el Mesquí (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
el Bergantes	riu	Bergantes	el Bergantes (Corm., GEC, GGCC)
el Tastavins	riu	Tastavins	el Tastavins (Corm., GEC, GGCC)
el Guadalop	riu	Guadalope	el Guadalop (Corm., GEC, GGCC)
l'Ebre	riu	Ebro	l'Ebre (Corm., GEC, GGCC)

* Per a les comarques, hem seguit la divisió comarcal de la GEC i GGCC.

COMARCA DEL MATARRANYA

TOPÒNIMS GENERALS

PROPOSTA DE FORMA NORMATIVITZADA	DESCRIPCIÓ	NOM OFICIAL ACTUAL	NOM CATALÀ HABITUAL A LA BIBLIOGRAFIA
el Barranc de la Vallrovira		Barranco de la Val Rovira	el barranc de la Vallrovira (GEC, GGCC)
el Barranc del Calapatar		Barranco del Calapatar	el barranc del Calapatar (GEC, GGCC, DEC)
<i>(Clarament pronunciat i testimoniat, Calapatà, amb "a", malgrat galàpet (DGLLC, DECLLC))</i>			
la Vall de la Canyada			
<i>[La part alta de la vall no té barranc (municipi de la Canyada), la part baixa té vall i barranc; tots dos amb el nom de la Canyada (municipi de la Ginebrosa)]</i>			
el Barranc de les Canals		Barranco de las Canales	el barranc de les Canals (GGCC)
la Serra de Fòrnols		Sierra de Fornoles	la serra de Fòrnols (GGCC)
la Serra de la Ginebrosa		Sierra Ginebrosa	la serra de la Ginebrosa (GEC, GGCC)
el Barranc del Xerroc		Barranco del Cerroch	el barranc del Xerroc (GEC, GGCC)
la Rambleta de Torredarques		Barranco de Torre de Arcas	la rambleta de Torredarques (GGCC)
<i>(Passa per Torredarques, Mont-roig i la Sorollera i fa frontera amb la Ginebrosa)</i>			
la Serra del Lliri		Lliri	la serra de Lliri (GGCC)
els Ports de Beseit		Puertos de Beceite	els ports de Beseit (Corm., GEC, GGCC)

MUNICIPIS

PROPOSTA DE FORMA NORMATIVITZADA	DESCRIPCIÓ	NOM OFICIAL ACTUAL	NOM CATALÀ HABITUAL A LA BIBLIOGRAFIA
Aiguaviva de Bergantes	municipi	Aguaviva	Aiguaviva de Bergantes (Corm.,GEC, GGCC)
el Riu Menut	riu		el riu Petit (Corm.,GEC,GGCC)
<i>(Nom amb què és conegut localment el Bergantes; "menut" és el mot únic per "petit", forma no usada al dialecte local; sempre diuen "menut"; "riu Petit" és un topònim inventat amb una forma inexistent)</i>			
el Riu Gran	riu		el riu Gran (Corm., GEC, GGCC)
<i>(Nom amb què és conegut localment el Guadalop)</i>			
el Barranc del Ferrer		El Barranco de Ferrer	la riera del Ferrer (GGCC)
<i>(Comprovat sobre el terreny)</i>			
el Barranc de la Cubeta		El Barranco de la Cubeta	el barranc del mas d'en Pina (GGCC)
<i>(En aquest barranc hi ha un mas, anomenat "Mas d'en Pina "; però ningú no diu " Barranc del Mas d'en Pina " sinó " el Barranc de la Cubeta "; els redactors de la GGCC el devien batejar perquè aquests no eren de la zona)</i>			
el Barranc de l'Espadeta		El Barranco de la Espadeta	el barranc de l'Espadeta (GGCC)
el Barranc del Mela		El Barranco del Mela	el barranc del Mela (GGCC)
el Barranc del Pont		El Barranco del Puente	el barranc del Pont (GGCC)
el Barranc de la Canaleta		El Barranco de la Canaleta	el barranc de la Canaleta (GGCC)
la Vall del Campanar			la vall del Campanar (GGCC)
la Vall de la Blanca			la vall de la Blanca (GGCC)
la Vall del Fustal			la vall del Fustal (GGCC)
el Tossal de les Calderes	cim		el tossal de les Calderes (GGCC)
la Tornera	cim		la Tornera (GGCC)
la Rasa	cim		la Rasa (GGCC)
el Pas de Geganta	congost del Guadalop		el pas de Geganta (GGCC)
Arenys de Lledó	municipi	Arens de Lledó	Arenys de Lledó (Corm.,GEC,GGCC)
Sant Hipòlit o Sant Pol	ermita	San Hipólito	Sant Hipòlit o Sant Pol (GEC,GGCC)
<i>(La gent de tota la comarca l'anomena " Sant Pol i Pol " i hi fan una romeria el mes de maig; hi ha un rètol a la porta que diu " San Hipólito ", patró d'Arenys de Lledó, que fa la festa major el 13 d'agost, dia de Sant Hipòlit).</i>			
el Tossal de la Creu	cim	La Creu	el tossal de la Creu (GGCC)
el Barranc de Valldereetes		El Barranco de Valdecretas	el barranc de Valldereetes (GGCC)
Bellmunt de Sant Josep	municipi	Belmonte de San José	Bellmunt de Mesquí (Corm.,GEC,GGCC,LI 5)
<i>(A proposta de la població, en 1980 , un Reial Decret va canviar "Mesquí" per "Sant Josep". Sant Josep és una ermita damunt d'un cim que es veu de tot el contorn).</i>			
el Barranc de les Escodines		El Barranco de las Escodinas	el barranc de les Escodines (GGCC)
<i>[Topònim que apareix en altres partides (en excavacions a Calaceit i a Massalió) citades a les notícies d'excavacions de l'IEC]. (Santiago Vidiella el 1907 cita " les Codines ", entre partides de Calaceit; però a les memòries d'excavacions de l'IEC , i avui tothom , diu " les Escodines ", a Bellmunt, a Masalió i a Calaceit).</i>			

i a Calaceit)/.

el Barranc del Moro		El Barranco del Moro	el barranc del Moro (GGCC)
el Barranc de la Mina		El Barranco de la Mina	
el Barranc Fondo			el barranc Fondo (GGCC)
el Barranc de la Lluna		El Barranco de la Luna	
la Vall del Coixo		El Barranco d'en Coixo	
el Barranc de la Sorollera		El Barranco de la Cerollera	
<i>(Només és al terme de Bellmunt però on potser hi havia un antic " camí de la Sorollera " ; avui el barranc no entra a la Sorollera)</i>			
la Tornera	nucli de cases despoblat	La Tornera	la Tornera (GGCC)
el Mas Blanc	nucli de cases despoblat		el Mas Blanc (GGCC)
la Serra de Cirerals		Sireral	la serra de Cirerals (GEC, GGCC)
la Serra de la Figuera			
el Tossal Gros		El Tossal Gros	la Tossa (GGCC)
els Puntals	cims		
el Tossal de les Forques			
<i>(Apareix també per a anomenar altres tossals a diversos municipis del Matarranya)</i>			

Beseit	municipi	Beceite	Beseit (Cor., GEC, GGCC ,LI 5)
el Riu d'Ulldemó		Río Ulldemó	el riu d'Ulldemó (GEC,GGCC)
<i>(La gent no diu " l'Ulldemó " sinó " el Riu d'Ulldemó ")</i>			
el Parrissal	congost	El Parrisal	el Parrissal (GEC;GGCC)
el Barranc de Formenta		El Barranco de Formenta	el barranc de Formenta (GGCC)
el Barranc de la Paridora			el barranc de la Paridora (GGCC)
la Mola del Boixet			la mola del Boixet (GGCC)
el Tossal de l'Algaret			el tossal de l'Algaret (GGCC)
la Penya Galera			Penya Galera (GGCC)
el Tossal de les Voltes			Tossal de les Voltes (GGCC)
la Mola del Lli			Mola del Lli (GGCC)
el Tossal de Tall Nou			Tossal de Tall Nou (GGCC)
les Moletes de l'Arany			Moletes de l'Arany (GGCC)

Calaceit	municipi	Calaceite	Calaceit (Corm.,GEC,GGCC,LI 5)
Sant Cristòfol	cim	San Cristóbal	Sant Cristòfol (GEC,GGCC)
la Vallrovira	partida extensa	Val Rovira	Vallrovira (GEC, GGCC)
Sant Antoni	poblat ibèric	San Antonio	Sant Antoni (GEC,GGCC)
la Punta d'Arbona	cim		Tossal d'Arbona (GGCC)
el Tossal Redó	tossal amb poblat ibèric		Tossal Redó (GGCC)
les Escodines	partida, antiga excavació		

la Canyada de Beric	municipi	La Cañada de Verich	la Canyada de Beric (Corm.,GEC;GGCC)
el Barranc de la Cova		El Barranco de la Cueva	
el Tossal de les Feixes			el tossal de les Feixes (GGCC)
el Tossal de Sant Marc		San Marcos	el tossal de Sant Marc (GGCC)
el Maset	cim	Masset	el Maset (GGCC)
la Codonyera	municipi	La Codoñera	la Codonyera (Corm.,GEC,GGCC)

la Vall de la Codonyera (La gent del lloc solen anomenar-la "la Vall del Poble")		La Val del Pueblo	la vall de la Codonyera o la vall del Poble (GGCC)
la Serra del Peironet			la serra del Peironet (GGCC)
la Serra de la Figuera			la serra de la Figuera (GGCC)
la Vall del Pinar		La Val del Pinar	Vall del Pinar (GGCC)
Cretes	municipi	Cretas	Cretes (Corm.,GEC, GGCC)
la Roca dels Moros		Roca dels Moros	roca dels Moros (GEC,GGCC)
el Barranc dels Gascons		Barranco dels Gascons	el barranc dels Gascons (GEC,GGCC)
l'Abric dels Gascons	roca amb pintures rupestres		
el Barranc del Toll d'en Vinya		Barranco del Toll de Viña	el barranc del toll d'en Vinya (GGCC)
Fórnols	municipi	Fórnoles	Fórnols (Corm.)
(Només hi ha Fórnols de Cadí de 20 habitants, que no és municipi)			Fórnols del Matarranya (GEC, GGCC)
el Barranc de l'Assut			el barranc de l'Assut (GGCC)
la Vall de Lluna		Val de Luna	la vall de Lluna (GGCC)
el Barranc del Colomer			el barranc del Colomer (GGCC)
el Barranc de les Clotes			el barranc de les Clotes (GGCC)
el Barranc de les Canals			el barranc de les Canals (GGCC)
la Mare de Déu de Montserrat	ermita	La Virgen de Montserrat	la Mare de Déu de Montserrat o Santa Mònica (GGCC)
el Tossal de Fórnols			el tossal de Fórnols (GGCC)
Fondespatla	municipi	Fuentespalda	Fondespatla (Corm.,GEC,GGCC, LI 5)
la Serra de l'Ombria			la serra de l'Ombria (GGCC)
el Molló	cim	Punta del Mojón	la punta del Molló (GGCC)
la Pena del Corb	cim		la pena del Corb (GGCC)
el Barranc del Molí de l'Oli		Barranco del Aceite	el barranc del Molí (GGCC)
el Barranc de Sant Pere Màrtir		Barranco de San Pedro Már	el barranc de Sant Pere Màrtir (GGCC)
la Serra de la Nevera	serra	Nevera (cim)	
la Roca de l'Àliga	cim		
les Viles Velles	despoblat		les Viles Velles (GGCC)
(Runes al lloc on va començar el poble)			
el Barranc dels Figuerals		Barranco de los Figuerals	
la Freixneda	municipi	La Fresneda	la Fresneda (Corm.), la Freixneda (GEC,GGCC)
(En els primers documents apareix com Frayneda, Frasneda, Freyneda, Fraxneda, Frexneda, Fraxeneda, Fraixneda i Fraxneda.Vegeu informe)			
la Serra dels Frares		Frailles	la serra dels Frares (GGCC)
la Serra de les Forques			la serra de les Forques (GGCC)
la Serra dels Gessars			la serra dels Gessars (GGCC)
la Muntanya de Santa Bàrbara			la Muntanya de Santa Bàrbara (GGCC)
la Punta de l'Orús	cim	Orús	la punta de l'Orús
el Tossal de la Cervera		Cervera	el tossal de la Cervera (GGCC)
el Tossal de la Sardera		Las Sarderás	el tossal de la Sardera (GGCC)
el Barranc dels Regalls			el barranc dels Regalls (GGCC)
la Vall del Pi		Val del Pinar	

el Torrent de la Vall del Pi
la Vall del Ferro
la Mare de Déu de Gràcia   santuari

Val del Pinar
La Val del Ferro
La Virgen de Gracia

el torrent de la vall del Pi (GGCC)

la Mare de Déu de Gràcia (GEC)
la Mare de Déu de Gràcia de la Cova
(GGCC)

INFORME SOBRE " LA FREIXNEDA "

Joan Coromines en " Estudis de Toponímia Catalana " diu: " ETIM. : Síncope del ll. fraxineta " freixneda ". A primera vista sembla forma acastellanada, però donada la completa unanimitat d'aquesta forma en la pronúncia de tots els pobles de la rodalia, cal admetre que no es tracta d'un veritable castellanisme sinó d'una síncope dialectal del català local, que no cal pensar en esmenar. L'evolució cap a Ferneda, forma recollida en un poble tan català com Calaceit, és un indicatiu més de com és ja d'antiga aquesta síncope a la comarca del Matarranya ".

Pronúncia generalitzada al municipi i a la resta de la comarca: "la Fresneda".

La Gran Enciclopèdia Catalana, La Gran Geografia Comarcal de Catalunya, Josep Iglésies i d'altres autors donen la forma "la Freixneda".

Madoz, Diccionario geográfico-estadístico-histórico, escriu: " FRESNEDA (LA), antes FRAXNEDA ".

DOCUMENTACIÓ ANTIGA

1224, Carta de poblament: "Frayneda, Frasneda, Freyneda, dues vegades" (Arxiu Municipal).

1278, Gran carta magna de Calaceit: "Fraxneda, Frexneda".

1280, "Rationes decimarum", II, 112: "Fraxneda".

1328: "Fraixneda, Fraxneda"(ACA, reg. 476, fols. 129v - 130v).

Proposta a la Secció Filològica: mantenir la tradició escrita moderna "la Freixneda", amb e pretònica i no a, d'acord amb la pronúncia contemporània: no sembla lògic d'intentar mantenir " la Fraixneda " malgrat els testimoniatges històrics amb a.

la Ginebrosa	municipi	La Ginebrosa	la Ginebrosa (Corm.,GEC,GGCC)
la Serra de la Torre		La Sierra de la Torre	la serra de la Torre (GGCC)
les Teleres	massís	Cerro de las Taleras	les Taleres (GGCC), les Teleres (Corm.,DC'
<i>(Comprovat sobre el terreny; cfr. DECLLC, s.v. tela,II, telera)</i>			
la Talaiola	cim		la Talaiola
el Tossal de la Calma		Tozal de la Catma	el tossal de la Calma (GGCC)
la Vall de les Teleres			
el Barranc de les Fonts			el barranc de la Font (GGCC)
el Barranc de la Canyada		Barranco de la Cañada	el barranc de la Canyada (GGCC)
el Barranc del Comanador		Barranco del Comendador	el barranc del Comanador (GGCC)
el Barranc de la Sorollera		Barranco de la Cerollera	el barranc de la Sorollera (GGCC)
el Barranc de Matavi			el barranc de Matavi (GGCC)
la Creueta	cim	La Cruceta	la Creueta (GGCC)
Lledó d'Algars	municipi	Lledó	Lledó d'Algars (Corm.,GEC,GGCC)

el Tossal de la Moleta Santa Rosa	ermita	Moleta Santa Rosa	el tossal de la Moleta (GGCC) Santa Rosa (GGCC)
Massalió	municipi	Mazaleón	Massalió (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
la Vall d'Alcanyis la Vall de Fortuny el Mas d'Escasos el Tossal del Queixal el Tossal de l'Àguila el Tossal Gros el Tossal del Gall el Peiró de Coros les Escodines Altes les Escodines Baixes els Castellans	despoblat cim partida, antiga excavació partida, antiga excavació poblat ibèric	Val de Alcañiz Val de Fortuny El Mas de Escasos Queixal Àguila Tossal Gros Gallo Peirón del Coro Castellans	la vall d'Alcanyis (GEC, GGCC) la vall de Fortuny (GGCC) el mas d'Escasos (GGCC) el tossal del Queixal (GGCC) el tossal de l'Àguila (GGCC) el tossal Gros (GGCC) el tossal del Gall (GGCC) Peiró de Coros (GGCC) les Escodines Altes (GEC, GGCC) les Escodines Baixes (GEC, GGCC) els Castellans (GEC, GGCC)
Mont-roig de Tastavins	municipi	Monroyo	Mont-roig de Tastavins (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
la Riera de Mont-roig el Riu d'Escorça (nom en què és coneguda localment la riera de Mont-roig) el Barranc del Castell el Barranc de la Clota el Barranc del Grèvol el Barranc d'Entrecort (<i>Comprovat que és Entrecort</i>) la Serra Molinera la Cogulla el Tossal de la Camiseta la Mola la Consolació	 cim cim ermita	Arroyo de Monroyo Barranco de Castell Barranco de la Clota Barranco del Agrevol Barranco de Entre Cort Sierra Molinera La Muela La Consolación	la riera de Mont-roig (GGCC) el barranc del Castell (GGCC) el barranc de la Clota (GGCC) el barranc del Grèvol (GGCC) el barranc de Entrefort i Entresort (GGCC) la serra Molinera (GGCC) la Cogulla (GGCC) el tossal de la Camiseta (GGCC) la Mola (GGCC) la Consolació (GGCC)
Pena-roja	municipi	Peñarroya de Tastavins	Pena-roja (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
el Barranc de Saüc el Barranc de les Raboses el Barranc de les Falgueres la Riera dels Prats el Barranc d'Escalona el Barranc d'Escresola el Barranc del Frare el Barranc de Caldú (<i>Conservat també com a cognom " Caldú "</i>) el Barranc de les Voltes el Tossal d'en Canader (<i>Testimoniat al segle XVIII " en Canader " hi ha molts topònims " d'en ... " (cfr. Lombarte); hi ha al mateix poble la serra de na Tornera</i>) el Tossal de l'Hereu els Tossals la Tossa la Pena Roja	 cim	Barranco del Sauce (<i>Comprovat sobre el terreny</i>) Barranco de las Falgueras Arroyo de los Prados Barranco de Escalona (<i>Comprovat sobre el terreny</i>) Barranco del Frare Barranco de Calduc Barranco de las Vueltas Encanadé Hereu Peña Roya	el barranc de Saüc el barranc de la Rabosa (GGCC) el barranc de les Falgueres (GGCC) la riera dels Prats (GGCC) el barranc d'Escalona (GGCC) el barranc de l'Escresola (GGCC) el tossal d'Encanader (GEC, GGCC) el tossal de l'Hereu (GGCC) els Tossals (GGCC) la Tossa (GGCC) la Pena Roja (GGCC)
(<i>Documentat del segle XIV al segle XVIII " Pena Vermella "; avui no usada altra forma que " Roja " ;</i>)			

"vermell" s'ha perdut)			
el Masmut	cim		el Masmut (GGCC)
el Tossal Gros		Tosal Gros	Tossal Gros (GGCC)
el Tossal de les Forques			
la Moleta Alta	cim	Mola Alta	la mola dels Molinars (GGCC)
les Moles	cims		
la Mare de Déu de la Font	santuari	La Virgen de la Fuente	la Mare de Déu de la Font (GEC.GGCC)
la Serra de na Tornera			
(Paral·lel a " Tossal d'en Canader ")			
(Tots els topònims de Pena-roja són també documentats per Desideri Lombarte en la forma normativitzada proposada)			
la Portellada	municipi	La Portellada	la Portellada (Corm.,GEC,GGCC)
la Muntanya de Sant Pere Màrtir		San Pedro	la muntanya de Sant Pere Màrtir
la Serra de l'Artigàs		Artigàs	la serra de l'Artigàs (GGCC)
(No hi ha documentació coneguda)			
el Portell	cim i pas	Portillo	el Portell (GEC,GGCC)
la Cervera	cim	Cervera	la Cervera (GGCC)
la Serra de la Ròria			la serra de la Ròria (GGCC)
la Vall d'Aura			
el Barranc de la Vall d'Aura			el barranc de la vall d'Aura (GGCC)
Ràfels	municipi	Ráfales	Ráfels (Corm.,GEC,GGCC, LI 5)
la Vall dels Postals			
el Barranc de la Vall dels Postals		Barranco dels Postalls	el barranc de la Vall dels Postals (GGCC)
el Barranc de la Font Vella			el barranc de la Font Vella (GGCC)
el Barranc de la Molinera		Barranco Molinera	el barranc de la Molinera (GGCC)
la Tossa	cim	La Tosa	la Tossa (GGCC)
el Molló dels Quatre Termes	cim		el molló dels Quatre Termes (GGCC)
la Serra de les Paredades			la serra de les Paredades (GGCC)
la Serra Molinera		Sierra Molinera	la serra Molinera (GGCC)
la Serra de les Vinyes		Sierra de las Viñas	la serra de les Vinyes (GGCC)
el Tossal de les Vinyes		Viñas	
(És el cim culminant de la serra de les Vinyes)			
el barranc de la Ravenella			el barranc de la Ravenella (GGCC)
(Pronunciat Ravanella amb pretònica interna)			
la Sorollera	municipi	La Cerollera	la Sorollera (Corm.,GEC,GGCC)
el Barranc de la Parra		Barranco de la Parra	el barranc de la Parra (GGCC)
la Llobatera	puig	Lobatera	el puig de la Llobatera (GEC,GGCC)
la Vall de les Coves			
el Barranc de la Vall de les Coves		Barranco de las Cuevas	el barranc de les Coves (GGCC)
la Serra de Vallbovera		Sierra de Valbovera	la serra de Vallbovera (GGCC)
la Torre del Comte	municipi	Torre del Compte	la Torre del Comte
(El 24 de juliol del 1175 Alfons I, el Cast, féu donació de la Pena d'Asnarlagaià, que entre d'altres municipis comprenia Vall-de-roures, Fondespatla i la Torre, al bisbe de Saragossa , reservant-se una heretat a la riba del Matarranya que probablement era del seu pare el comte Ramon Berenguer IV i que donà origen a la nova població.)			

la Vall de Viguera		Barranco de la Val de Viguer	el barranc de la vall de Viguera (GGCC)
el Barranc de la Vall de Viguera			
la Pena Cavallera	cim		la pena Cavallera (GGCC)
les Coguleres	massis	Las Coguleres	les Coguleres (GGCC)
el Barranc de la Canaleta		Barranco Regal	el barranc del Regall (GGCC)
(Comprovat sobre el terreny)			o de la Canaleta (GGCC)
el Barranc de les Valletes		Barranco Valletas	
la Vall de la Figuera		Val de la Figuera	
la Torre de Vilella	municipi	Torrevelilla	la Torre de Vilella (Corm.,GEC,GGCC)
(Documentat en 1382 com Turris Vilella i en 1409-1414 com la Torre Vilella)			
Valldecarreta	massís	Valdecarreta	Valldecarreta (GGCC)
el Calvari	barri	El Calvario	el Calvari (GGCC)

INFORME SOBRE " LA TORRE DE VILELLA "

LA TORRE DE VILELLA (Matarranya). Ofc. : Torrevelilla.

DOCUM. ANT. : En un document, molt mal conservat, de l' Archivo Histórico Nacional (sec. de Calatrava, carpeta, 264) datat en 1382 es pot encara llegir "(Tu)rris Vilella". A l'Arxiu del Regne de València, Sec. Maestre Racional, leg. 533, exp. 10. 914, ff. 25-36, apareix, en un document del 1409, la forma "Torre Vilella".

A partir del segle XVII apareix com la Torre de Vililla, en documents en castellà, entre d'altres en un document del 1705, Archivo Municipal de Calanda. En molts documents del segle XVIII apareix - amb castellanització de "Vilella" en Velilla- fins que definitivament apareix Torrevelilla com a forma oficial.

Com a punt de referència, citem que en les Rationes decimarum de 1279-80 no apareix aquest lloc però sí l'actual Velilla d'Ebro de la província de Saragossa sota la forma "Vilella". Així mateix, al Baix Cinca hi ha la població anomenada "Vilella de Cinca" (veg. la Llista núm. 5 publicada per l'IEC el desembre de 1964, que, però, no inclou "La Torre de Vilella").

Torredarques	municipi	Torre de Arcas	Torredarques (Corm.,GEC,GGCC)
la Serra de Marondes		Sierra Marondes	la serra de Marondes (GGCC)
la Serra de Montnegrell		Monegrell	la serra de Montnegrell (GGCC)
(Sic! comprovat sobre el terreny)			
el Barranc de Montnegrell			
el Montnegrell	cim	Monegrell	Montnegrell (GGCC)
el Barranc del Pont		Barranco de Torredarcas	el barranc del Pont (GGCC)
(Nom amb què és conegut a Torredarques el curs d'aigua anomenat en general " la Rambleta de Torredarques ")			
la Cogulla	cim	La Cogulla	la Cogulla (GGCC)
Sant Bernat	santuari	San Bernardo	Sant Bernat (GGCC)
el Tossal de Sant Bernat	cim		
la Vall del Tormo	municipi	Valdeltormo	la Vall del Tormo (Corm.,GEC,GGCC)
la Vall del Tormo			la vall del Tormo (GGCC)
(Vall més petita que el terme municipal)			

la Vall del Riu

(Nom amb què és coneguda localment la vall anomenada a la resta de la comarca la Vall del Tormo)

la Torre Cremada antic despoblat amb restes medievals la Torre Cremada (GGCC)

(A la documentació medieval surt "Torrecremada", com a barri d'Alcanyis; avui la gent en diu clarament la Torre Cremada)

la Vall de Sanxo antic despoblat La Val de Sancho Vall de Sanxo (GGCC)

Vall-de-roures municipi **Valderrobres** **Vall-de-roures (Corm.,GEC,GGCC, LI 5)**

el Riu de la Pena Rio Pena el riu de la Pena (GGCC)
el Pantà de la Pena Pantano de Pena el pantà de la Pena (GEC,GGCC)
el Riu Sec Rio Seco Riu Sec (GGCC)
el Barranc de la Conjunteria Conjunteria el barranc de la Conjunteria (GGCC)

la Vall de la Canaleta

el Tossal del Rei cim

la Moleta cim

la Moleta del Gollo cim

(És un cim diferenciat de la Moleta)

la Serra del Pantà

la Serreta serra petita

la Mola de la Serreta

el Tossal del Periganyol

el Tossal d'en Querol cim

("Puig" rarament existeix al parlar local)

la Caixa

el Riu del Racó de Patorrat barranc

el Tossal de les Pubilles

Sant Miquel d'Espinalvà santuari

els Sants dues ermites

el Barranc de Matallops

La Moleta

Sierra del Pantano

Perigañol

Enquerol

La Caja

San Miguel de Espinalbar

Los Santos

Barranco de Matalobos

la Moleta (GGCC)

la moleta del Gollo (GGCC)

la serra del Pantà (GGCC)

la mola de la Serreta (GGCC)

Puig d'en Querol (GGCC)

la Caixa (GGCC)

R. de Racó de Patorrat (GGCC)

Tossal de les Pubilles (GGCC)

Sant Miquel d'Espinalvà (GGCC)

els Sants (GGCC)

Valljunquera municipi **Valjunquera** **Valljunquera (Corm.,GEC,GGCC)**

el Torrent de Valljunquera

Lliri cim

la Serra de Santa Bàrbara

el Tossal dels Frares

el Tossal de Mirablanc

el Mas de Llaurador despoblat

(Topònim viu; no documentat però molt conegut; encara hi diuen missa)

Lliri

Santa Bàrbara

Frailes

Mirablanch

Mas de Labrador

el torrent de Valljunquera (GGCC)

la serra de Santa Bàrbara (GGCC)

el tossal dels Frares (GGCC)

el Mas de Llaurador (GEC,GGCC)

COMARCA DE LA TERRA ALTA

TOPÒNIMS GENERALS

PROPOSTA DE FORMA NORMATIVITZADA	DESCRIPCIÓ	NOM OFICIAL ACTUAL	NOM CATALÀ HABITUAL A LA BIBLIOGRAFIA
la Serra de Casp		Sierra de Caspe	la serra de Casp (GEC, GGCC)
PROPOSTA DE FORMA NORMATIVITZADA	DESCRIPCIÓ	NOM OFICIAL ACTUAL	NOM CATALÀ HABITUAL A LA BIBLIOGRAFIA
Favara de Matarranya	municipi	Fabara	Favara de Matarranya (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
la Casa dels Moros	mausoleu romà		la casa dels Moros (GEC, GGCC)
l'Estació de Favara	barri	La Estación	l'Estació de Favara (GGCC)
Vallbona	despoblat	Vallbona	Vallbona (GEC, GGCC)
la Vall d'Espartel		La Val d'Espartel	
el Barranc de la Vall d'Espartel		Barranco de la Vall d'Espartel	el barranc de la vall d'Espartel (GGCC)
la Vall de la Gralla		La Val de la Gralla	la vall de la Gralla (GGCC)
el Tossal d'en Quadret		Cuadret	el tossal d'en Quadret
el Cap de les Puntas	cim	Cabeza de las Puntas	el cap de les Puntas (GGCC)
la Cogulla	cim	Cogulla	la Cogulla (GGCC)
el Tossal de les Forques		Horcas	Tossal de les Forques (GGCC)
Maella	municipi	Maella	Maella (Corm.; GEC, GGCC)
Santa Susanna	monestir	Santa Susana	Santa Susanna (GEC, GGCC)
Vilanova d'Almassà		Villanueva de Almazán	Vilanova d'Almasà (GEC, GGCC)
la Trapa		La Trapa	la Trapa (GEC, GGCC)
el Tossal de Tremps		Tremps	el tossal de Tremps (GGCC)
el Tossal de Coros		Coros	el tossal de Coros (GGCC)
els Germanells	dos tossals	Germanells	el tossal dels Germanells (GGCC)
la Punta de la Fagina			Punta de la Fagina (GGCC)
el Tossal d'Amanda			
el Tossal Gord		Gort	Tossal Gord (GGCC)
la Mangrana	tossal		la Mangrana (GGCC)
el Tossal de les Forques			el tossal de les Forques (GGCC)
les Pantorrilles	tossal	Pantorrillas	Pantorrilles (GGCC)
el Tossal Pedregós		Pedregós	Pedregós (GGCC)
el Tossal de Balaguer		Balaguer	Tossal de Balaguer (GGCC)
la Punta de Don Pau	cim		Punta de Don Pau (GGCC)
el Tossal de l'Estremera			
el Tossal de la Rabosa			
Nonasp	municipi	Nonaspe	Nonasp (Corm., GEC, GGCC, LI 5)
Vilalba	antic despoblat	Vilalba	Vilalba (GGCC)
la Mare de Déu de les Dosaigües	santuari	La Virgen de las Dos Aguas	la Mare de Déu de les Dosaigües (GEC, GGC)
l'Estació de Nonasp		La Estación de Nonaspe	l'Estació de Nonasp

el Racó	túnel	El Rincón	el Racó (GGCC)
la Costa de Faió	túnel	La Cuesta de Fayón	la Costa de Faió (GGCC)
el Barranc de la Vall Major			el barranc de la Vall Major (GGCC)
el Coll de Jous	cim	Coll de Choms	Coll de Xous (GGCC)
<i>(Hi ha hagut un transplantament de població del Solsonès)</i>			
el Cap de Valldeberrola	cim	Cabo de Val de Berrola	el cap de Valldeberrola (GGCC)
la Penya de Calassanç		Peña de Calasanz	la penya de Calassanç (GGCC)
el Tossal de Valldevolter		Valldevolté	el puig de Valldevolter
el Tossal de la Cala			el tossal de la Cala (GGCC)
el Sarró	cim	Sarró	el Sarró (GGCC)

Comarca de la Ribera d'Ebre

PROPOSTA DE FORMA NORMATIVITZADA	DESCRIPCIÓ	NOM OFICIAL ACTUAL	NOM CATALÀ HABITUAL A LA BIBLIOGRAFIA
Faió	municipi	Fayón	Faió (Corm.,GEC,GGCC)
les Punes de Ribers	cims		Punes de Ribers (GGCC)
el Cap de Vallsotonosa	cim	Cabo de Vallsotonosa	el cap de Vallsotonosa (GGCC)
el Cap del Pla	cim	Cap del Pla	el cap del Pla (GGCC)
la Tossa dels Escambrons	tossal	Escambrón	la tossa dels Escambrons (GGCC)
el Puntal de Granada	cim	Puntal de Granada	Puntal de Granada (GGCC)
el Revolt de Ribers	meandre	Revuelta de Rivés	revolt de Ribers (GEC,GGCC)
el Barranc de la Vall de l'Assut		Vall de l'Asut	barranc de la Vall de l'Assut (GGCC)
el Barranc de les Penyes			el barranc de les Penyes (GGCC)
el Barranc de Taverners		Barranco de Taverner	el barranc de Taverners (GGCC)
el Barranc de Junçós		Barranco de Junsós	el barranc de Junçós (GGCC)
el Barranc de Vitem			el barranc de Vitem (GGCC)
el Barranc de Besòs		Barranco de Besós	el barranc de Besòs (GGCC)
la Vall de l'Assut			
la Vall del Cingle		Vall de Single	la vall del Cingle (GGCC)
la Vall de Roset		Vall de Roset	la vall de Roset (GGCC)
la Vall de Pau			la vall de Pau (GGCC)
el Pantà de Riba-roja		Embalse de Ribarroja	el pantà de Riba-roja (GGCC)
el Castell de Faió		Castillo de Fayón	el castell de Faió (GGCC)
Sant Jordi	ermita i caseria	San Jorge	Sant Jordi (GEC,GGCC)

TOPONÍMIA MAJOR DE LA TERRA-ALTA

TOPÒNIMS GENERALS

Topònims	Descripció
la Serra dels Pescells	
la Serra de Pàndols	
la Serra de Cavalls	
la Serra de la Fatarella	
els Ports de Beseit	
la Serra del Coc	
la Serra de Bot	
l'Ebre	
l'Algars	
el Riu de les Canaletes	
el Barranc de Voravall o de Barball	
la Vall de la Font d'Aubà ambé anomenat Riu Sec)	

MUNICIPIS

Arnes	municipi
la Punta miranda	
el Serralló dels Anoguers	
la Ballastera	cim
la Mola de Tortosa	
el Riu dels Estrets	
el Barranc Gros	
el Barranc de Canals	
el Barranc de les Valls	
el Barranc del Grevolar	
el Barranc del Pedregal	
el Barranc de Casseres	
el Barranc de Clapissa	
Batea	municipi
Algars	
Pinyeres	
el Castell d'Algars	
Sant Joan d'Algars	
la Punta dels Massalucans	
la Serra Botja	
el Tossal de Mudèfer	
el Coll del Moro de Borraser	
el Tossal del Moro	
el Mas Nou	
les Torres de Navarro	
la Vall d'Aubanell	
la Vall Major	
la Vall de les Paumeres	

Bot

municipi

la Serra de volandins (els de Bot li diuen dels Molandins)

la Molleta

la serra de l'Agulla

la Mola d'en Canar

el Puig de Rodamants

el puig de Solana

la Serra de la Tosca

la Serra de Bot

el Barranc de l'Estret d'en Vidal

el Barranc dels Vilassos

el barranc de Berbis

el Barranc de Boscarrons

el Barranc de Rodamunts

el Barranc de Botarell

Sant Josep

ermita

Caseres

municipi

Mudèfer

municipi despoblat

la Serra Botja

la Vall dels Plans

la Vall de les Torres

el Barranc de la Cova

el Barranc de la Vall de Gandesa

el Barranc de la Vall de Mudèfer

el Puig de les Gesseres

poblat ibèric

Corbera d'Ebre

municipi

la Serra de la Torre

la Vall de Canelles

Santa Madrona

ermita

la Fatarella

municipi

les camposines

agregat

les muntanyes de la Fatarella

les Roques de Benet o de Montserrat

el Barranc de Sant Francesc

Sant Bertomeu

església romànica

Sant Pau

santuari

Sant Francesc Xavier

ermita

Gandesa

municipi

el Puig Cavaller

la Serra dels Vollandins

el Coll de la Font

la Serra del Mas d'en Grau

la Serra del Calar

la Serra de les Punes

el Riu de la Canaleta

el Riu de les Canaletes

la Fontcalda

santuari

la Serra de la Mola

la Serra del Crestall

Sant Marc	antiga capella
el Coll del Moro	poblat ibèric
la Torre	jaciment prehistòric
Horta de Sant Joan	municipi
el Coll d'Engrà	
el Pic d'Engriló	
la Punta de l'Escalerola	
el Montsagre	cim
el Pla de la Juliverta	cim
la Punta de l'Aigua	
la Moleta de les Canals	
la Foradada	cim
la Punta de l'Espina	(també conegut per piló d'Aufara)
el Vaca-risal	cim
el Pinample	cim
el Pinar	cim
el Coll d'en Camp	cim
els Rasos de Pujol	cims
la Puntassa	cim
el Grevolar	cim
els Rasos de Moraco	cims
la Punta Blanca	cim
el Coll de Safrà	cim
la Punta del Coc	cim
la Moleta	cim
les Roques de Benet	cim
el Tossal de la Forca	
el Morro d'Abellars	cim
la Muntanyola	cim
el Pic de l'Ermita	
el Collet	
els Pradets	
les Moletes de Dou	
la Moleta dels Viernets	
el Riu d'en Piquer	
el Barranc del Molí del Cup	
el Barranc de l'Hort del Frare	
el Barranc del Closet	
el Barranc del Salt	
el Barranc de les Gúbies	
el Barranc de la Vall de Inferns	
el Barranc dels Vilans	
el Barranc del Domenges	
el Barranc de les Vinyasses	
el Barranc del Carrer Ample	
el Barranc de les Clotes de Clementet	
el Barranc del Canal del Bacó	
el Barranc de les Mont-reales	
el Barranc de la Vall d'en Pastor	
el Barranc dels Ullals de Franxo	
la Mare de Déu dels Angels	convent franciscà

(més conegut per Sant Salvador d'Horta)

Pesells	caseria
les Montcades	despoblat
la Torre dels Capellans	despoblat
(antig. les Ferreres)	

<i>el Pinell de Brai</i>	municipi

el Pic de Santa Magdalena
la Punta de l'Àliga
la Serra de Vallplana
el Barranc de la Teuleria
el Barranc d'Erovina
el Barranc d'Aigüesvives
el Barranc de Brai
el Barranc de Pàndols
el Barranc de Santa Magdalena
el Barranc de la Vall
el Barranc dels Prats
Santa Magdalena

ermita

<i>la Pobla de Massaluca</i>	municipi

el Tossal de Santa Madrona
el Cap de la Costa
el Pantà de Riba-roja
la Vall de Voravall
la Vall de Xitco
Santa Madrona

cim

<i>Prat de Comte</i>	municipi

el Tossal d'en Grilló
el Tossal dels Corralss
la Mola Rasa
la Mola Grossa
la Serra Falconera
el Puig de Solana
la Mola d'en Canar
la Tossa
el Barranc dels Corralassos o de Prat
el Barranc dels Massets
el Barranc del Masdengarrofets
la Codolada

caseria

<i>Vilalba dels Arcs</i>	municipi

el Tossal de la Gaeta
la Vall de Voravall
el Barranc de les Capçades
la Vall de les Comes
la Mare de Déu dels Dolors
Sant Antoni

ermita
ermita

Sant Pau
Vilalba Vella
(també i diuen Ocata)

ermita

ruïnes de l'època islàmica

CONCLUSIONS

Heus ací recapitulades les conclusions del meu estudi:

a) Des dels primers períodes de la nostra història el riu Matarranya assenyalà els límits entre dues regions ben diferenciades: la ulterior, tocant al mar, i la citerior, que tenia Tortosa i Saragossa, respectivament, com a centres principals. L'Edetània, tal com demostren tots els estudis arqueològics, estava situada més enllà del riu Guadalop; la regió del Matarranya quedava dintre de la zona ocupada per les tribus iler-cavòniques. Amb la propagació del cristianisme i la posterior divisió territorial en bisbats, el Matarranya va quedar vinculat al de Tortosa, situació que es mantingué en crear-se les taifes musulmanes.

b) La conquesta de la Terra Alta i del Matarranya va ser duta a terme a partir de 1150, quan ja Tortosa i Lleida eren en mans cristianes, i fou acabada pels volts de l'any 1165, amb les conquestes d'Horta de Sant Joan, Calaceit i Alcanyís, citats com a punts de referència. Aquesta conquesta cal atribuir-la, doncs, al comte Ramon Berenguer IV i no al seu fill Alfons I, com fins ara s'havia afirmat.

La conquesta es va fer amb la participació de senyors catalans, els templers i els senyors de Torroja amb els seus vassalls. A ells se'ls donà bona part de les terres conquerides. A Pere de Torroja, bisbe de Saragossa, hom li va donar la Penya d'Asnarlagaia, que comprenia Vall-de-roures, Fondespatla i Mesquí, i a més va rebre Massalió. A l'arquebisbat de Tarragona se li va concedir Mont-roig i Camarón. Ximèn d'Artusola va rebre Maella, i els senyors de Cambrils, Calaceit. El castell de Miravet, amb els seus amplis termes, va anar a parar a mans dels templers.

Més endavant, l'any 1179, per motius polítics i militars va instaurar-se a Alcanyís l'orde de Calatrava, castellana. Fent honor a la dita segons la qual "el peix gros es menja el petit", ben aviat els calatrans, bé mitjançant compres, donacions o altres procediments, van anar estenent els seus dominis fins arribar a la ratlla del riu Algars.

c) Igual que els senyors, la major part de pobladors nouvinguts procedien de les terres de Lleida, i ells van ser qui va donar nom a la major part de poblacions i principals accidents geogràfics. I per fer-ho, lògicament, van agafar com a referència els topònims dels seus llocs d'origen. Per altra part, i això ho ha dit ja un bon nombre d'historiadors, l'Aragó en aquells moments no disposava d'un contingent humà suficient per dur a terme la repoblació.

d) Tots els senyors d'aquestes terres, acompanyats de bona part dels seus vassalls, van prendre part en les conquestes de València i Mallorca. I alguns s'hi varen quedar.

D'altra banda, pel fet de ser aquestes unes terres frontereres, durant força anys s'hi van concentrar tropes per tal d'assegurar les conquestes i emprendre'n de noves. Així doncs, no sembla aventurat afirmar que un percentatge important d'aquells guerrers que coneixem com els almogàvers procedien d'aquí.

e) Durant el segle XIV es va consolidant l'organització dels llocs i assistim al naixement dels municipis. Els primers indicis d'aquesta organització hem d'anar a cercar-los en les cartes de població i en les franquícies.

f) La diòcesi de Tortosa havia d'incloure tots els pobles de la conca del Matarranya, però les ambicions del bisbat de Saragossa varen determinar que els seus límits retrocedissin fins a la línia del riu Algars.

g) Els límits civils sorgeixen com a conseqüència dels límits eclesiàstics. A la Concòrdia celebrada l'any 1210 entre els bisbats de Tortosa i Saragossa, els aragonesos van reeixir a imposar els seus criteris, amb la qual cosa quedaven assentades les bases de les noves fronteres. A mitjan segle XIV, afermada ja la consciència de país, s'establiren els límits civils entre l'Aragó i Catalunya. Llavors com abans va tornar a donar-se la mateixa frontera: la línia de l'Algars. Els territoris van quedar dividits segons els dominis dels dos grans ordes militars, els calatrans, considerats com a aragonesos, i els templers -ara sanjoanistes-, tinguts com a catalans.

h) Un territori de llengua catalana, conquerit i repoblat per catalans, restava des de llavors en mans d'un regne que era de parla principalment castellana. Malgrat això, els seus habitants han sabut mantenir fins avui dia - i no pas amb poques dificultats- la seva llengua pròpia.

i) Tots els topònims dels municipis són d'origen català i els trobem documentats als segles XII i XIII. A partir del segle XVII, i sobretot al llarg del XVIII, molts d'aquests topònims varen ser castellanitzats; així es generà entre els pobladors una confusió lingüística, i d'identitat, que s'arrossega encara avui.

SITUACIÓ GEOGRÀFICA

L'Ebre és el riu més cabalós de la Península Ibèrica. S'endinsa en terres catalanes encaixonat entre muntanyes i s'eixampla en un gran embassament, el pantà de Mequinensa. Després de passar, entre d'altres, per les ciutats i poblacions de Mora, Miravet, Tortosa i Amposta, desaigua a la Mediterrània formant un gran delta.

Aquest riu ha fet l'ofici de frontera en diverses ocasions al llarg de la seva història. Recordem una de les més antigues, el tractat de l'Ebre de l'any 226 a.C. entre cartaginesos i romans. Actualment, forma una frontera natural entre les terres del nord i del sud de Catalunya. Tot i que la gent d'ambdós costats és la mateixa, les diferències són notables. La llengua que hom parla al sud de l'Ebre, per exemple, és la catalana, però manté certes dissemblances respecte a la de la resta de les comarques del Principat. La proximitat del País Valencià i les relacions econòmiques, entre d'altres, que han mantingut les dues regions han estat un factor decisiu de diferenciació per a aquestes terres. És cert, però, que malgrat els intents al llarg de la història de desmembrar-les de la resta de Catalunya, sempre han restat fidels a la seva catalanitat.(1)

Les terres que tot seguit anem a estudiar es troben dins uns límits naturals molt concrets: al nord i a l'est són limitades pel riu Ebre, a ponent pel riu Guadalop i al sud per la serralada dels ports de Morella, Beseit i Tortosa.

Segons la divisió comarcal actual, aquest territori comprèn part de la Ribera d'Ebre, la Terra Alta (catalana i aragonesa) i les terres de la conca de Guadalop, que té la ciutat d'Alcanyís com a centre principal. El nostre estudi es circumscriurà principalment a dues comarques, la Terra Alta i el Matarranya. Pel que fa a la línia que separa l'Aragó i Catalunya, és purament artificial, tal com afirmen ara els tractadistes més autoritzats en qüestions de geopolítica. Aquestes terres formen, com veurem en el transcurs d'aquest estudi, una sola unitat.

---

(1) Exceptuo la comarca del Matarranya que, com veurem, des de l'Edat Mitja pertany a l'Aragó.

Són terres de parla catalana, molt poc poblades, amb un paisatge estepari i una economia basada principalment en l'agricultura i la ramaderia. El cultiu de secà hi és predominant. L'olivera n'és el conreu principal.

Malgrat la pobresa de la terra, la major part de les viles tenen una forta personalitat històrica amb notables edificis de pedra i de cadirat. Despunten els barris antics i les esglésies de cadascuna de les poblacions com també els castells de Maella, Vall-de-roures, Alcanyís i Miravet.

**RELACIÓ I CENS ACTUALS DELS MUNICIPIS ENQUADRATS EN AQUEST ESTUDI HISTÒRIC,
AMB EL NOM DEL MUNICIPI I L'EXTENSIÓ EN KM²**

COMARCA DEL MATARRANYA

Aiguaviva de Bergantes	41'86	Mont-roig de Tastavins	79'56
Arenys de Lledó	34'32	Pena-roja	84'09
Bellmunt de Mesquí	33'99	La Portellada	21'48
Beseit	96'78	Ràfels	35'67
Calaceit	81'11	La Sorollera	33'90
La Canyada de Beric	10'83	La Torre del Comte	19'33
La Codonyera	20'90	La Torre de Vilella	33'54
Cretes	52'23	Torredarques	34'23
Fontdespatla	38'68	La Vall del Tormo	15'97
Fórnols de Matarranya	32'56	Vall de Roures	123'84
La Freixneda	39'49	Valljunquera	41'78
La Ginebrosa	80'30		
Lledó d'Algars	15'44		
Massalió	85'43	Matarranya	1.188'31

COMARCA DE LA TERRA ALTA

Ames	42'53	El Pinell de Brai	56'88
Batea	127'55	La Pobla de Massaluca	43'18
Bot	34'70	Prat de Comte	26'39
Caseres	42'59	Vilalba dels Arcs	67'09
Corbera de Terra Alta	52'89		
La Fatarella	56'23		
Gandesa	70'79		
Horta de Sant Joan	119'22	Terra Alta	740'04

BAIXA MATARRANYA O TERRA ALTA D'ADMINISTRACIÓ ARAGONESA

Favara de Matarranya	105'83	Maella	174'57
Faió	67'26	Nonasp	111'09
		Baixa Matarranya	391'49

EVOLUCIÓ DELS FOCS

MUNICIPI	anys 1481-1491	any 1495
Aiguaviva de Bergantes		
Arenys de Lledó	21	34
Bellmunt de Sant Josep	48	47
Beseit	74	108
Calaceit	60	114
La Canyada de Beric		
La Codonyera	94	101
Cretes	76	91
Favara	114	129
Fontdespatla	64	60
Fórnois de Matarranya	34	41
La Freixneda	140	180
La Ginebrosa	44	57
Lledó d'Algars	12	13
Maella	188	192
Massalió	41	51
Mont-roig de Tastavins	94	104
Nonasp	60	86
Pena-roja	92	93
La Portellada		
Ràfels	50	57
La Sorollera	14	16
Torredarques	20	20
La Torre del Comte	46	50
La Torre de Vilella		
La Vall del Tormo	29	32
Vall-de-roures	104	135
Valljunquera	69	54

EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DEL MATARRANYA

Municipis	1787	1842	1857	1860	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1975	1981	1986
Aiguaviva de Bergantes	1197	938	1570	1607	1692	1778	1810	1554	1837	1634	1433	1185	887	759	877	657
Arenys de Lledó	411	472	646	700	709	762	739	724	644	576	584	471	356	334	308	290
Bellmunt de Mesquí	703	630	885	906	906	907	821	704	623	480	473	425	250	219	194	205
Beseit	1239	1420	1898	1840	1969	2158	1873	1817	1660	1202	1213	1178	1003	810	723	724
Calaceit	2244	2404	2741	2952	2417	2641	2827	3027	2569	1930	2099	1799	1621	1487	1432	1354
La Canyada de Benic	195	151	242	226	256	282	311	277	240	244	259	313	227	184	154	129
La Codonyera	1126	1308	1402	1451	1132	1351	1087	1190	938	799	775	613	518	503	434	393
Cretes	998	1180	1414	1404	1387	1562	1709	1767	1623	1437	1353	1095	894	828	727	778
Faió		375	986	954	1117	1290	1788			1252	1287	1680	556	508	503	465
Favara	1173	1370	1997	1979	1912	2039		2170	2087	1893	1854	1796	1617	1600	1510	1455
Fondespallà	826	758	983	957	965	830	901	675	708	660	656	546	512	494	440	454
Fornols de Matarranya	604	657	793	788	748	733	774	801	688	576	488	400	256	*		139
La Freixneda	1651	1635	1608	1691	1711	1796	1839	1958	1609	1214	1127	903	654	777	740	532
La Ginebrosa	781	727	1004	966	1077	1139	1127	945	873	921	806	738	449	387	350	317
Lledó d'Algars	357	450	534	535	530	570	596	543	541	451	417	362	316	296	271	258
Maella	2154	1751	3248	3420	3123	3334		3729	3260	3005	2914	2638	2515	2422	2324	2272
Massalió	953	906	1136	1172	1106	1418	1584	1695	1655	1276	1219	990	836	753	700	696
Mont-roig de Tastavins	1128	1396	1630	1378	1273	1206	1269	1118	1082	930	846	716	506	442	370	414
Nonasp	865	675	1305	1338	1498	1628		2080	1782	1629	1791	1692	1412	1355	1231	1210
Pena-roja	1293	1507	1632	1665	1683	1550	1418	1313	1382	1274	1222	925	759	719	661	617
La Portellada	504	802	904	896	803	865	789	779	745	676	662	533	424	403	398	394
Ràfels	627	815	930	888	853	805	819	701	732	533	616	553	413	379	328	294
La Sorollera	389	437	552	507	477	417	456	384	361	326	308	274	209	153	117	110
Torredarques	516	428	506	478	534	457	462	523	427	407	376	271	204	179	160	140
La Torre del Comte	649	733	773	797	731	766	787	848	808	594	552	395	319	263	236	238
La Torre de Vil·la	466	496	637	643	738	799	781	785	739	490	494	453	290	253	217	233
La Vall del Tormo	473	448	637	658	666	725	763	823	781	722	672	627	575	513	491	491
Val·l-de-roures	1752	2270	2776	2681	3009	3023	3223	3076	3114	2789	2564	2280	1958	1950	1847	1847
Valjunquera	758	665	1118	1136	1267	1271	1340	1565	1275	1162	1104	801	679	611	608	521

* Unit a La Freixneda

EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE LA TERRA ALTA

<u>Municipis</u>	<u>1358*</u>	<u>1378*</u>	<u>1553*</u>	<u>1718*</u>	<u>1830</u>	<u>1842</u>	<u>1857</u>	<u>1860</u>	<u>1887</u>	<u>1900</u>	<u>1920</u>	<u>1936</u>	<u>1940</u>	<u>1950</u>	<u>1960</u>	<u>1970</u>	<u>1975</u>	<u>1981</u>	<u>1986</u>	<u>1991</u>
Ames	70	65	98	417	945	931	1194	1216	1409	1280	1520	1247	1160	1067	800	652	579	559	557	534
Batea	214	94	143	504	1860	2444	2622	2907	2820	3233	3331	2915	2538	2585	2347	2192	2106	2083	2082	2021
Pinyeres	29	33	8																	
Algars	22	13																		
Bot	73	33	57	259	813	653	1285	1193	1373	1412	1474	1730	1348	1555	1344	1200	1083	1027	987	906
Caseres	26	8	36	88	395	381	573	608	620	610	752	636	517	547	454	369	325	338	343	343
Mudéfer			1																	
Corbera d'Ebre	103	80	81	323	970	1675	1914	1993	1954	2256	2143	1901	1406	1532	1365	1269	1195	1223	1141	1115
La Fatarella	83	66	111	289	1216	1495	2002	1998	2163	2289	2497	2293	2007	1954	1773	1650	1529	1465	1432	1383
Les Camposines	16	14	1	10	12															
Gandesa	207	152	168	693	1935	2316	2705	2746	3246	3767	3684	3282	2805	3094	2778	2807	2775	2831	2736	2645
Horta de Sant Joan	43	81	138	460	1425	1747	2263	2316	2375	2498	2447	2255	2086	2173	1804	1540	1369	1380	1395	1328
El Pinell de Brai	61	35	83	219	771	827	1293	1363	1646	1891	1931	1902	1474	1518	1388	1307	1247	1280	1244	1169
La Pobla de Massaluça			39	161	271	581	867	881	1010	1028	1048	987	720	737	686	550	532	496	492	471
Prat de Comte		23	5	85	312	372	527	559	742	896	814	771	511	508	411	341	302	257	232	282
Vilalba dels Arcs	116	82	118	279	1408	1323	1626	1688	1731	1772	1724	1538	899	1255	971	891	806	788	790	793

*Anys en què el cens és expressat en focs

INTRODUCCIÓ HISTÒRICA

Hom pot seguir en línies generals força clares i definides els avatars històrics de la zona que estudiem.

Els prehistoriadors han datat els primers indicis de vida trobats a la zona en el període anomenat paleolític. Restes d'utilatge de caçadors d'aquesta època han estat descobertes a la Roca dels Moros, al municipi de Cretes, i a l'abric dels Secans, a Massalió, tot i que ambdós jaciments, i d'altres que han estat atribuïts a aquest període, siguin datats per altres investigadors en el postpaleolític.

Les mostres d'hominització descobertes l'any 1918 a l'Apoticària dels Moros, a Massalió, són molt més precises: demostren l'existència de grups recollctors que segurament hi van viure entre els anys 6000 i 3500 a.C. Les transformacions que s'observen en la ceràmica trobada en diferents jaciments de la zona documenten la transició del paleolític al neolític.

L'arqueòleg Joan Cabré i Aguiló va descobrir cap al 1907 les primeres pintures rupestres de tipus llevantí al barranc del Calapatar. Representen tres cérvols d'uns trenta centímetres de llargària acompanyats de figures més petites d'animals. L'abat de Breuil en va trobar unes altres als Gascons, també en el terme de Cretes.

Més tard aparagueren les dels Secans, a Massalió, amb diverses representacions de figures humanes i les de Vallrovira, a Calaceit, on hom pot observar el dibuix d'un sacrifici humà. Malhauradament, la majoria d'aquestes restes pictòriques han estat malmeses.

L'abundància extraordinària d'ossaments d'animals trobats en aquests llocs ens fa suposar que hi vivia un poble de caçadors, desconixedor de la ramaderia i de l'agricultura. Aviat, però, la pràctica del conreu de la terra i la domesticació dels animals va revolucionar la manera de viure dels homes i els va convertir en sedentaris. Van aparèixer les primeres construccions d'hàbitat estable que van permetre una millora de l'organització de la vida d'aquests homes prehistòrics.

Tenim una mostra interessant del període neolític en el descobriment important fet al barranc del Canyaret (Calaceit), on ha estat trobat un dipòsit funerari. A la vora dels cranis van aparèixer plats de ceràmica, gots, ullals, adorns, etc. Molts jaciments a l'aire lliure de sílex, com el de Pedrinyeres (Vall-de-roures), daten d'aquesta època. El fet que siguin nombrosos fa pensar que durant aquest període es va produir un increment de la densitat demogràfica de la zona.

A la cultura hallstàtica pertanyen diverses restes de recintes murats, com el poblat de Sant Cristòfol (Massalió), un dels que més bé s'han estudiat, que enllaça ja amb el període ibèric i on han estat trobades restes de ceràmica que indiquen l'existència de contactes amb el comerç fenici.

També trobem mostres clares de la influència fenícia al jaciment del Coll del Moro de Gandesa. Les activitats de tradició indígena hom les troben mesclades amb les de tradició fenícia en un món que, més o menys cap al segle VII a C., encara no coneixia el torn i no dominava la tècnica del treball del ferro.

El poble iber és considerat com el primer poblador de les nostres terres. En coneixem el nom i les activitats amb una certa garantia de veracitat. En canvi, dissenyem els pobladors anteriors amb noms arbitraris creats per qüestions de comoditat. Els contactes que van mantenir aquests primers pobladors amb els grecs i els fenicis van permetre el desenvolupament d'una cultura autòctona molt superior a la dels pobles de l'interior de la Península.

L'arqueologia ha desenterrat restes d'èpoques diferents, les més interessants de les quals les trobem a les conques dels rius Matarranya i Algars, concretament a Sant Antoni, les Ombries, el Vilallonc, la Vall de la Cabrera i el Tossal Rodó (Calaceit); al Mas de Magdalenes i als Castellans (Cretes); Sant Pol i la Vallrovira (d'Arenys) i a les Gesserres (Caseres).

Tots aquests poblats van ser excavats i estudiats durant els anys 1915-1920 per l'Institut d'Estudis Catalans i per investigadors de la comarca. El que ha estat més ben estudiat i el més important de tots és el de Sant Antoni de Calaceit, declarat monument nacional el 1931. Fora d'aquestes demarcacions, cal esmentar un cop més el poblat del Coll del Moro, a Gandesa, en curs d'excavació.

Els ibers vivien en petits estats o tribus (edetans, cossetans, ilercavons, ilergets, etc.) més o menys grans i amb unes característiques molt concretes. Tal com demostren les condicions de vida i la cultura palesades per les excavacions i els estudis més recents, els ilercavons van ser els primers pobladors de l'actual comarca del Matarranya i de la Terra Alta.

Segons sembla, la majoria d'aquests poblats van ser assolats pel general romà Cató en el transcurs d'una expedició de càstig.

De l'època de la dominació romana ha quedat, a un quilòmetre a l'oest de Favara, un sepulcre amb forma de temple, del segle II, dedicat a Luci Emili Lupus. És conegut popularment com la Casa dels Moros.

A partir del segle III de la nostra era, la crisi econòmica, administrativa i militar de l'imperi romà va obrir el camí a les migracions dels pobles anomenats bàrbars. El primer poble que es va instal·lar a la península ibèrica va ser el visigot. Poc després va crear un regne important la capital del qual era Toledo.

Pel que fa a la nostra comarca, tenim molt poca informació documental sobre aquest poble i, a més, les fonts històriques són molt poc explícites. Una de les poques referències que en tenim és de Sant Brandí, bisbe de Saragossa, que en una carta de mitjan segle VII explica que el lloc és perillós perquè està infestat de lladres.

Per altra banda, tot fa pensar que la "Hitatio" de Wamba, esmentada per alguns estudiosos de la zona i que es referiria a la diòcesi d'Hictosa, entre Tortosa i Saragossa, és d'una autenticitat molt dubtosa. Crítics ben seriosos l'atribueixen a les darreries del segle XI: ficció d'un bisbe d'Oviedo que pledejava amb el bisbe de Lugo sobre unes parròquies (1).

Pel que fa a troballes arqueològiques, fins ara només ha estat descoberta, a Calaceit, una fibula visigòtica que hom pot contemplar al museu arqueològic de la Diputació de Barcelona.

L'embranzida sarraïna, fruit de la guerra santa islàmica i de les febleses polítiques de la monarquia visigòtica, ultrapassà els Pirineus però va ser aturada a Poitiers (732) per Carles Martel, antecessor de Carlemany. Els cristians dels territoris conquerits que no volien sotmetre's als nous costums i a la religió de l'invasor es van refugiar a les valls pirinenques. Les terres abandonades van passar a mans dels infidels, que les van senyorejar durant un llarg període.

---

(1) Així pensen, entre d'altres, Flórez, *España sagrada*, IV, Madrid, 1866, p. 181 i ss., i Vázquez de Parda, *La división de Wamba, Contribución al estudio de la historia y geografía eclesiásticas de la Edad Media españolas*, Madrid, 1943. Sánchez Albormoz remarca el silenci absolut que existeix en tota la documentació anterior al segle XII sobre el tema de la Hitatio: *Fuentes para el estudio de las divisiones eclesiásticas visigodas*, Santiago, 1930, p. 4 i ss.

Sabem, pel testimoni d'un escriptor franc, cronista de les temptatives que van fer Carlemany i Ludovic Pius per apoderar-se de Tortosa en els primers anys del segle IX, que en aquest temps la zona a què fem referència era la part de la vall de l'Ebre amb més habitants àrabs.

Eren terres ben conreades, riques en bestiar i queviures, on la població vivia sense luxe però gaudint de tots els fruits de la terra. Els infidels eren *fellah*, és a dir, conreadors, sedentaris, pacífics i distribuïts per tot el territori. Sembla, segons els historiadors tortosins, que el valiat taifa de Tortosa s'estenia al llarg de la línia Tortosa-Massalió-Morella, agafant tota la Terra Alta i la major part de les terres del Matarranya, i que més endavant la taifa va arribar fin a Alcanyís..

Una prova de la presència dels musulmans en aquestes terres ens la dona una làpida trobada a començaments de segle a la partida anomenada Mas dels Casos situada al límit dels termes de Calaceit, Cretes i Massalió (1).

També de l'època musulmana ens ha quedat una important quantitat de topònims; M. Asín la ressenya parcialment: Calaceit, castell de zayd, Massalió, hostel de les fonts; Mesquí, riu pobre, Beseit, fill de Zayd; la Canyada de Beric, terres dures, Faió, Hayym. A la Terra Alta tenim topònims que semblen ser d'origen àrab, com la Fatarella, Batea i Gandesa.

---

(1) L'esmentada làpida, que avui es conserva, fou publicada per J. Ejerique al *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*, núm. 4, any I, Saragossa, 1907, pp. 95, 173, 174 i 175.

EPILEG

Com a conclusió d'aquesta breu introducció històrica direm que:

La cultura prehistòrica és present, com ho demostren les pintures rupestres, a tot el país, tant si procedia de Tortosa, Lleida o València. En els primers temps prehistòrics i històrics, la comarca del Matarranya estava unida a la Terra Alta. Així ho afirmen molts estudis realitzats.

La "Hitatio" de Wamba és molt dubtosa i fins i tot falsa. Preferim descartar definitivament l'existència de la diòcesi hictosiana.

Les divisions territorials dels íbers foren respectades en gran part pels visigots i els musulmans. Així, les comarques actuals del Matarranya i la Terra Alta estaven incloses dins els límits de la taifa tortosina. Creiem que aquest fet ens permet de reafirmar que la comarca del Matarranya i la Terra Alta formen un sol cos.

En els dies anteriors a la conquesta cristiana (època ibèrica, romana, gòtica, musulmana) el riu Guadalop delimitava, en línies generals, els territoris del bisbat tortosí i els del bisbat saragossà, i, per tant, els de les tribus ilercaònica i edetana. L'actual comarca del Matarranya, de parla catalana, no pertanyia a Saragossa sinó a Tortosa, que hi influïa i senyorejava.

Seguint la mateixa línia però ampliant l'espai, presento ara aquest segon treball en forma de tesi doctoral on intentaré demostrar i consolidar algunes de les conclusions reflectides en l'estudi anterior.

Una altra observació proemial. Aquest treball té una forta càrrega política pel tractament que s'hi fa de la qüestió dels límits entre Aragó i Catalunya. Cal que l'historiador observi una actitud d'imparcialitat i de pura objectivitat si vol fer un treball seriós. He elaborat aquest estudi tot tenint en compte aquests criteris. Potser algun hiper crític ho qüestionarà tot al·legant els meus sentiments de catalanitat.

Sóc originari de Calaceit, població que depèn actualment de l'administració aragonesa però que és de parla catalana, motiu pel qual em sento català. Si algun d'aquests hiper crítics vol rebatre els meus arguments hi té tot el dret, però només demano que ho faci des del camp de la raó, cenyint-se als mateixos criteris d'imparcialitat i d'objectivitat que he utilitzat i aportant noves fonts per argumentar les seves discrepàncies respecte a la meua tesi. Si no és així, li demanaria, per al bé de la Història i de la veritat, que se n'abstingués.

El meu objectiu, amb aquest treball, ha estat cobrir, si més no en part, unes llacunes que són manifestes en els estudis històrics fets sobre les terres del sud de l'Ebre. D'altra banda, espero, sobretot, que aquest estudi sigui útil per a les pròximes generacions. Si no és així, prego almenys que se'm reconegui l'esforç i la il·lusió que he posat en el desig d'aconseguir-ho.

Finalment, cal que digui que les comarques del Matarranya i de la Terra Alta han mantingut des dels temps prehistòrics, una consciència d'unitat, i avui com abans, malgrat la separació política, les seves relacions mútues continuen basant-se en interessos i ideals comuns.

Un accident geogràfic de tan escassa rellevància com el petit riu Algars mai no podrà separar dues comunitats amb aitals lligams històrics, per més que aquesta ratlla sigui la frontera política entre Catalunya i l'Aragó. I avui dia, malgrat tots els esforços per aconseguir el contrari, la comarca del Matarranya continua estant unida a les terres veïnes del Principat. I això és una realitat tant des del punt de vista geogràfic, com històric, econòmic i, sobretot, lingüístic.

El fet és que les gents del Matarranya i de la Terra Alta formen una sola unitat ètnica i que tot i que al llarg de la història aquesta frontera artificial ha produït separacions reals, encontres vius, aguts i fins dolorosos, mai no han pogut ser esborrats els lligams de germanor entre totes dues comarques. La millor prova d'aquestes afirmacions la trobem en el fet que s'hagi mantingut la llengua -viva i present contra tots els pronòstics- a pesar de set segles d'haver estat sotmesa a una administració castellana.

ERRORS QUE CAL EVITAR

Sovint, en obres de consulta general, hom hi troba errors que fan que s'obrin importants llacunes per als qui cerquen la veritat d'uns determinats fets històrics amb rigor i objectivitat. Principalment, acostuma a passar en determinades obres de consulta obligada a qui tothom atorga certa autoritat en base al prestigi assolit pels seus autors.

En aquest meu estudi he volgut contestar la visió aragonesista que fins avui mateix trobem als principals estudis històrics. No pretenc ara tornar a rebatre aquests plantejaments -ja ho he fet al llarg de l'obra- però sí que vull, en la mesura que sigui possible, contestar una sèrie d'errors puntuals que podem trobar en dues obres d'obligada referència recentment reeditades. Em refereixo a la Gran Enciclopèdia Catalana i a la Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Pel que fa a d'altres, com ara la *Enciclopedia Aragonesa*, degut a la falta de rigor que presenten, no val la pena de fer-ne esment.

Procediré per ordre alfabètic. En primer lloc, veurem poble per poble.

COMARCA DEL MATARRANYA

AIGUAVIVA DE BERGANTES

Segons Zurita el territori d'Aiguaviva fou conquerit al segle XII per Alfons I de Catalunya- Aragó.

G.G.C.C., vol. XI, p. 362.

Contestació:

Malgrat que l'historiador Zurita cita textualment el topònim d'Aiguaviva, no hi ha cap document que faci referència a aquesta població fins al segle XIV. I aquest fet cal tenir-lo en compte tot i la possibilitat que Aiguaviva existís des dels primers moments després de la conquesta.

ARENYS DE LLEDÓ

...la conquesta definitiva duta a terme per Ramon Berenguer IV (1.149).

G.G.C.C., vol. XI, p. 362.

Contestació:

La conquesta la van fer els senyors de Cambrils el 1.151.

BESEIT

...fou donada a l'orde de Calatrava, del qual esdevingué una de les comandes (comanda de Beseit).

G.E.C., vol. IV, p. 486.

Contestació:

Beseit apareix a la documentació de l'època per primer cop el 1270 com a aldea de Vall-de-roures pertanyent al senyoriu del bisbat de Saragossa. Beseit mai no va pertànyer a cap orde militar; ni als calatrans ni molt menys als templers, cosa que alguna altra obra diu.

El bisbe de Tortosa s'oposà a la cessió feta per Alfons I a la seu aragonesa i interposà un llarg plet, que durà fins l'any 1.210, sense reeixir-ne.

G.G.C.C., vol. XI, p. 300.

Contestació:

Això no és del tot cert. Les discòrdies mantingudes pels bisbats de Saragossa i Tortosa ho foren per la possessió de la totalitat de les parròquies del Matarranya. D'altra banda, la qüestió va quedar resolta mitjançant una concòrdia entre ambdós bisbats de l'any 1210.

CALACEIT

L'església arxiprestal (dedicada a Santa Maria del Pla), successora de l'antiga església de Sant Pere, al castell, fou edificada a mitjan segle XIII i reedificada al començament del XVIII.

G.E.C., vol. V, p. 509.

Contestació:

En primer lloc, cal fer constar que Calaceit fou conquerida pels senyors de Cambrils l'any 1151 i els va pertànyer fins a mitjan segle XIII. En segon lloc, no hi ha cap església edificada al segle XIII, i menys a la part del castell.

LA FREIXNEDA

Conquerida el 1.170 per Alfons I de Catalunya-Aragó, aquest la donà a l'orde de Calatrava, que hi establí una comanda.

G.E.C., vol. XI, p. 351.

Contestació:

En un primer moment la Freixneda va pertànyer al senyoriu de la Penya d'Asnarlagaia, del bisbat de Saragossa. Fou aquest qui, el 1210, la donà a l'orde de Calatrava.

El dissabte 28 de desembre de 1.262, diada dels Sants Innocents, Gonçal i Pardo de Sant Pedro, Sança Pérez i Urraca Ximenes, descendents segurament de Ximén López, donaren carta de població als habitants de la Freixneda bo i concedint-los terres i cases, amb facultat per a vendre, comprar i transmetre les propietats a llurs successors, reservant-se, però, els donadors, el molí de farina i els forns.

G.G.C.C., vol. XI, p. 310.

Contestació:

La data està equivocada: és el 28 de desembre de 1224. El document està datat en l'any de l'era hispànica i per tant s'ha de fer una reducció de trenta-vuit anys.

LA GINEBROSA

La Ginebrosa fou conquerida vers 1.180 per Alfons I i formà part inicialment del terme de Castellot, del (sic) poble [deu voler dir senyor] Gascó Espanyol i aviat de l'orde del Sant Redemptor, fusionat el 1.196 amb el del Temple.

G.G.C.C., vol. XI, p. 360.

Contestació:

La Ginebrosa va ser conquerida l'any 1157, quan Alcanyís va passar a mans cristianes.

MASSALIÓ

El lloc fou conquerit definitivament en la campanya que dugué a terme Alfons I el Cast el 1.169 per la vall del Matarranya.

G.G.C.C., vol. XI, p. 316.

Contestació:

No hi ha cap prova documental d'aquesta campanya, com ja he assenyalat al llarg de la present obra. Massalió degué ser conquerit abans de 1160.

MONT-ROIG DE TASTAVINS

El territori de Mont-roig fou ocupat pels aragonesos cap al 1.100 i de manera definitiva conquerit per Alfons I de Catalunya-Aragó, l'any 1.169, amb l'ajut dels ordes militars de l'Hospital i Calatrava.

G.G.C.C., vol. XI, p. 344.

Contestació:

"Cap al 1100" és una afirmació completament gratuïta, perquè Alfons I d'Aragó, el Bataller, va ser per aquests indrets pels volts de l'any 1132 i no va ocupar els llocs. La conquesta definitiva va produir-se entre els anys 1150 i 1160 i l'orde de Calatrava no hi va participar.

LA PORTELLADA

Aquesta vila va ser un barri de la Freixneda fins al 1.784. Va ser documentada per primera vegada en el segle XIII, com hem vist a la present obra.

LA TORRE DE VILELLA

...al voltant de l'església parroquial (Santa Quitèria) esmentada ja el 1.280.

G.E.C., vol. XXII, p. 456.

Contestació:

La documentació de l'època esmenta la Torre de Vilella per primera vegada el 1382. És un dels pobles que no consten a les *Rationes Decimarum Hispaniae*. Per tant, no pot ser esmentada l'església l'any 1280.

LA VALL DEL TORMO

Es conserva un antic castell bastit al segle XIV.

G.E.C., vol. XXIII, p. 399.

Contestació:

No hi ha cap castell en tot el terme de la Vall del Tormo.

L'any 1.263 el mestre de Calatrava Pedro Ibáñez donà carta de població als habitants de la Vall del Tormo.

G.G.C.C., vol. XI, p. 315.

Contestació:

Es tracta d'una confusió dels redactors de la G.G.C.C. El document que esmenten fa referència a la ciutat d'Alcanyís, però per una casualitat fou trobat a l'ajuntament de la Vall del Tormo a finals del segle passat.

La vila de la Vall del Tormo apareix documentada per primer cop l'any 1409.

VALL-DE-ROURES

...el castell [...] és d'origen musulmà i fou refet el 1.167.

G.E.C., vol. XXIII, p. 402.

El castell de Vall-de-roures, avui molt malmès, fou declarat monument nacional el 3 de juny de 1.931. Darrerament han estat iniciades les obres de restauració. D'origen musulmà, fou refet a partir del 1.167 per ordre d'Alfons I.

G.G.C.C., vol. XI, p. 291.

Contestació:

Són afirmacions totalment gratuïtes. No hi ha cap constància, en cap document, ni cap prova arqueològica que puguin corroborar-les.

FAVARA

La població fou colonitzada pels templers, passà a l'orde de Calatrava, que hi establí la comanda de Favara, i, el 1.428, al rei Joan de Navarra, que la cedí (1.429) a Francesc d'Arinyó.

G.E.C., vol. X, p. 499.

Contestació:

Favara mai no va ser colonitzada ni va pertànyer tampoc a l'orde del Temple.

MAELLA

Reconquerida la població definitivament per Alfons I de Catalunya-Aragó, amb l'ajut de l'orde de Calatrava, fou possessió d'aquest orde des del 1.180, dins la comanda d'Alcanyís; més tard fou creada la comanda de Maella.

G.E.C., vol. XIV, p. 234.

Contestació:

La vila de Maella fou donada pel rei Pere I l'any 1203 a l'orde militar de Calatrava, que no n'aconseguí, però, el domini total fins al 1277.

NONASP

El lloc pertanyé als templers. El terme comprèn a més el despoblat de Vilalba. Des del segle XII formà part del regne d'Aragó.

G.E.C., vol. XVI, p. 200.

Contestació:

Els límits entre Catalunya i Aragó no van ser determinats fins al segle XIV.

Respecte a Nonasp, també es dedueix de l'escassa documentació existent que inicialment no pertanyia ni als calatravesos ni als templers, i no apareix fins a mitjan segle XIV com a domini dels hospitalers (successors dels templers)

G.G.C.C., vol. XI, p. 212.

Contestació:

Abundant documentació del segle XIII acredita que Nonasp pertanyia a l'orde del Temple.

CALATRAVA, ORDE DE

L'orde fou introduït a la corona catalano-aragonesa per Alfons I el Cast, el qual, volent compensar la creixent influència de templers i hospitalers, li demanà l'ajut per a la conquesta de la zona del Matarranya. La seva intervenció fou recompensada amb la cessió (1.180) de bona part del territori conquerit (Alcanyís i la major part de la conca baixa del Guadalop, la vall del Matarranya i el sector a l'esquerra de l'Algars) [...] ...foren creades, entre altres, les comandes de Favara, Calaceit, la Freixneda, Maella, Beseit i Mont-roig de Tastavins, a la frontera catalano-aragonesa, i a les terres conquerides de nou del regne de València les de Bétera, Castell de Castells, Begís i Borriana.

G.E.C., vol. V, p. 516.

Contestació:

Com ja he dit més amunt, és molt difícil que l'orde de Calatrava participés a la conquesta de la zona del Matarranya. La cessió li fou feta al mes de març de l'any 1179, i els límits del territori eren molt més petits del que se'ns diu en aquest article: Beseit mai no va pertànyer a l'orde de Calatrava. Com el propi Santiago Vidiella reconeix, va confondre Begís, del regne de València, amb Beseit, i d'aquí l'error posterior.

ALGARS, RIU DE

G.E.C., vol. II, p. 20.

MATARRANYA, EL

G.E.C., vol. XIV, p. 503.

Contestació:

Malgrat no haver-hi errors remarcables, aquests dos articles indueixen els lectors a confusió.

COMARCA DE LA TERRA ALTA

BATEA

El 1.181 Alfons I atorgà carta de poblament per a Batea, segons el fur de Saragossa, al marge dels templers, però aquell mateix any aquests recuperaren llur domini.

G.E.C., vol. IV, p. 309.

Contestació:

Això no és del tot cert, ja que el mateix dia, en un altre document, aquest rei donà a poblar Batea al cavaller Bernat Granell, i aquesta vegada a fur de Barcelona.

COMARCA DE LA TERRA ALTA

GANDESA

Aquesta població fou el primer establiment que els templers feren dins el territori del castell de Miravet...

G.E.C., vol. XI, p. 454.

Contestació:

El primer establiment fou Miravet, que tenia un castell ben fortificat.

Més enllà del riu d'Algars, que des del 1.152 separa el Principat de Catalunya del Regne d'Aragó i les diòcesis de Tortosa i Saragossa, la comarca comprèn les antigues comandes calatraveres (fins aleshores templeres) de Maella i Favara.

G.E.C., vol. XXII, p. 283.

Contestació:

Els límits entre l'Aragó i Catalunya, per aquesta part, van començar a forjar-se al segle XIII i es van consolidar definitivament al XIV. Maella i Favara mai no van pertànyer a l'orde del Temple.

CRONOLOGIA DELS FETS MÉS IMPORTANTS

- 1134 - Alfons I el Bataller rei d'Aragó, fa avançar les conquestes fins arribar a Morella, però a la seva mort aquestes conquestes es tornen a perdre.
- 1148 - Conquesta de Tortosa.
- 1149 - Conquestes de Lleida i Mequinensa.
- 1151 - Els cavallers de Cambrils conquereixen Calaceit
- 1153 - Donació del castell de Miravet i els seus termes a l'orde del Temple.
- 1157 - Carta de població d'Alcanyís.
- 1165 - Primera carta de població d'Horta i Benet
- 1166 - Els Montcada, senyors del castell d'Horta
- 1175 - La Penya d'Asnarlagaia és concedida al bisbe de Saragossa, Pere de Tarroja, i a l'església de Sant Salvador de la mateixa ciutat. En un altre document també es concedeix Massalió.
- 1179 - Alcanyís i els seus termes són donats per Alfons I el Cast a l'orde de Calatrava.
- 1181 - Alfons I el Cast el mateix dia fa dues concessions de Batea i Algars.
- 1183 - L'orde del Temple aconseguix tots els dominis d'Horta i Benet.
- 1183 - Carta de població de la Penya d'Asnarlagaia.
- 1184 - Primers documents sobre Calaceit. Els Cambrils apareixen com a senyors del lloc.
- 1185 - Alfons I el Cast concedeix a l'arquebisbat de Tarragona els termes de Mont-roig i Camaron.
- 1187 - L'orde del Temple aconseguix els dominis de Batea i Algars.
- 1188 - Primera carta de població de Fondespatla
- 1192 - Primera carta de població de Cretes.
- 1192 - Primera carta de població de Gandesà.
- 1192 - Nova carta de població d'Horta atorgada per l'orde del Temple.
- 1194 - Carta de població de Camaron.
- 1194 - Nova carta de població de Gandesà.
- 1198 - Carta de població de Pinell de Brai.
- 1203 - Pere I concedeix la vila de Maella a l'orde de Calatrava. Malgrat això, no la van posseir totalment fins al 1278.
- 1205 - Carta de població de Batea a favor de seixanta nous pobladors.
- 1207 - Nova carta de població atorgada per l'orde del Temple a Pinell de Brai.
- 1207 - Carta de població de Calaceit atorgada per Roderic de Bolea i Sanç de Sarinyena i les seves respectives mullers.
- 1209 - Els calatrans prenen possessió de Mont-roig.
- 1209 - Carta de donació per poblar els castells de Lledó i Arenys, efectuada pel rei Pere I a favor del bisbe de Tortosa Gombau de Santa Oliva.
- 1209 - Carta de població de Camposines (terme actual de la Fatarella)
- 1210 - Carta de població de Lledó atorgada pel bisbe de Tortosa Gombau de Santa Oliva.
- 1210 - Carta de població de Prat de Comte.
- 1210 - Concòrdia celebrada entre els bisbes de Saragossa i Tortosa per les disputes que mantenien els dos bisbats per les parròquies del Matarranya i l'Algars.

- 1213 - Els Oteizes passen a ser senyors de la Penya d'Asnarlagaia i Massalió.
- 1215 - Carta de població de Massalió.
- 1224 - Carta de població de la Pobla de Massaluca.
- 1224 - Carta de població de Vilalba.
- 1224 - Carta de població de la Freixneda.
- 1228 - Carta de població de la Fatarella.
- 1229 - Comença la conquesta de Mallorca.
- 1231 - Nova carta de població de Mont-roig atorgada per l'orde de Calatrava.
- 1232 - Carta de població de Bellmunt.
- 1232 - Carta de població de Fondespatla atorgada per Arnald de Fondespatulal.
- 1232 - Carta de població de Pena-roja.
- 1232 - Comença la conquesta del País Valencià.
- 1244 - La vila de Nonasp depèn totalment de l'orde del Temple.
- 1244 - Carta de població de la Vall Major (terme de Batea)
- 1248 - Carta de població de Gandesola (terme de Gandesa)
- 1270 - Beceit apareix per primer cop en la documentació de l'època.
- 1278 - Carta de franquícies concedida per l'orde de Calatrava a Calaceit, anomenada pels historiadors "Gran Carta Magna".
- 1279 - Es redacten les *Rationes Decimarum Hispaniae*
- 1280 - Carta de població de Pinyeres (terme de Batea)
- 1280 - Carta de població d'Almudèfer (terme de Caseres)
- 1281 - Carta de població d'Algars (terme de Batea) atorgada per Pere de Tou (preceptor de Miravet)
- 1291 - Carta de població de la Ginebrosa atorgada per Artal d'Alagó.
- 1295 - Venda de Cretes per l'orde de Calatrava al bisbe de Tortosa Arnald de Sardà.
- 1296 - Aprovació dels costums d'Horta, basats en els costums de Miravet.
- 1303 - Jaume II concedeix un privilegi a les poblacions de Favara, Maella, Calaceit i la Freixneda que les alliberava de pagar sopars reials, atès que aquestes poblacions venien d'ascendència de nobles.
- 1305 - En morir Pere d'Oteiza sense descendència, la Penya d'Asnarlagaia i Massalió passen a dependre de la Corona.
- 1317 - A l'extinció de l'orde del Temple, els seus dominis passen als hospitalers.
- 1319 - Promulgació dels costums de la batllia de Miravet, que passaran a les poblacions de la zona.
- 1337 - Pere III el Cerimoniós celebra Corts i Parlament a Gandesa.
- 1339 - Per aquestes dates es fixen els límits civils entre l'Aragó i Catalunya.
- ?
- 1359 - Es celebren Corts a Cervera i es redacta un fogatge de Catalunya en el qual ja figuren adscrits els pobles a un costat o l'altre.
- 1382 - Primer document sobre la Torre de Vilella.
- 1404 - Es celebren Corts a Maella, sota el mandat de Martí l'Humà.
- 1409 - Impost del maravedís. En el cens figuren la major part de les poblacions de la zona.
- 1410 - Mor Martí l'Humà.

- OLIVAN BAILE, F., *El castillo de Valderrobres*, dins "Boletín Informativo de la Excma. Diputación Provincial de Teruel", n. 41 (Terol 1976)
- PAGAROLAS, Laureà, *Els templers a les terres de l'Ebre* (en premsa)
- PALLARÉS, Matías, *La restauración aragonesa bajo Alfonso el Casto*, dins "BHG", II (1908)
- PASCUAL SERRES, José M^a, *Los límites de Aragón y Cataluña en el río Algás, en el siglo XII* (Saragossa 1955)
- PÉREZ-GARCÍA OLIVER, L., *Colección diplomática de la Fresneda*, extret de "Teruel", pp. 1-26 (Terol 1978)
- PONS GURI, Josep M., *Un fogatjament desconegut de l'any 1358*, "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", XXX, pp. 323-498 (Barcelona 1963-64)
- RAFEL FONTANALS, J., *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico* (Barcelona 1981)
- RIUS SERRA, J., *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)* (Barcelona 1961)
- ROMERO TALLAFIGO, M., *El señorío catalán de los Entenza a la luz de la documentación existente en el archivo ducal de Medinaceli (Sevilla). Años 1173-1324*, a "Historia, Instituciones, Documentos", 4, pp. 515-582 (Sevilla 1977)
- SARASA SÁNCHEZ, E., *Sociedad y conflictos sociales en Aragón, siglos XIII-XV* (Madrid 1981)
- SANCHÍS GUARNER, M., *Noticia del habla de Aguaviva de Aragón*, dins "Revista de Filología Española", XXXIII, pp. 15-65 (Madrid 1949)
- SANMARTÍ i GREGO, Enric, *Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya*, dins "Fonaments", n. 1, pp. 121-149 (Barcelona 1978)
- SANS i TRAVÉ, J. M., *El procés dels templers catalans* (Lleida 1991)
- SEGURA y BARREDA, J., *Morella y sus aldeas* (Morella 1968)
- TEJEDOR TELLO, P., *Apuntes para la historia de Beceite* (Barcelona 1935)
- UBIETO ARTETA, A., *El nacimiento de Alfonso II de Aragón*, a "EEMCA" (1951)
- *La reconquista y población de Alcañiz*, a "Teruel" (Terol 1953)
- VIDIELLA, Santiago, *Recitación de la historia política y eclesiástica de Calaceite* (Alcanyís 1896)

- *Contribución al catálogo de comendadores de Alcañiz*, Mss. en foli, p.298 (1927)
- *El cartulario de Monroyo*, a "I Congreso de la Corona de Aragón", II (Barcelona 1909)
- *Apéndices a la historia política y eclesiástica de Calaceite*, manuscrit conservat a l'Arxiu Parroquial de Calaceit (1923)

VILLANUEVA, Jaime, *Viaje literario a las iglesias de España* (Madrid i València, 1803-1852)

VIÑAS, Ramon, *Prehistòria de la vall del Matarranya* (Barcelona 1982)

VIRELLA i BLONDA, Albert, *Canyelles mil·lenària* (Institut d'Estudis Penedencs 1990)

ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón* (Saragossa 1610)